

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Науково-дослідний інститут українознавства

Українознавчий альманах

Випуск 35

Київ - 2024

Випуск присвячено дослідженню актуальної українознавчої проблематики у сьогоденні та ретроспективі. Зокрема: аналізу еволюції «гібридної загрози» до масштабної війни «нового покоління»; проблемі пошуку шляхів та методів дослідження української людини в часи катаклізмів; вивченню актуальних аспектів самореалізації майбутніх офіцерів ЗСУ під час навчання у військових вишах; розвитку громадянської компетентності здобувачів вищої освіти у контексті цивілізаційних викликів сучасності; аналізові фундаменталістських настроїв у неорелігійних громадах як загрози національній безпеці України в умовах війни; вивченню чисельності населення та частки українців у його складі на вільних від російської окупації та окупованих теренах Херсонської та Запорізької областей; наголошено на ролі Юліана Вассіяна в історії становлення та розвитку українського націоналізму та значенні геополітичних і федеративних ідей Михайла Драгоманова в контексті викликів сьогодення тощо. Також аналізуються міфи російської пропаганди. Приділено увагу й українському жіночому гумору під час війни. На окрему увагу заслуговує також низка рецензій, представлених на сторінках цього випуску журналу.

Для науковців, викладачів, студентів.

Головний редактор

Roman Dodonov (Додонов Роман Олександрович), доктор філософських наук, професор, директор Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна

Відповідальна редакторка

Iryna Grabovska (Грабовська Ірина Миколаївна), кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна

Редакційна колегія

Tetiana Vlasova (Власова Тетяна Іванівна), доктор філософських наук, професор, Український державний університет науки та технологій, м. Дніпро, Україна; Nadiya Gavrylyuk (Гаврилюк Надія Оксентіївна), доктор історичних наук, заступник директора, Науково-дослідний інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна; Dr hab. Lech Zdybel (Здйбел Лех), доктор філософії (габілітований), професор Інституту філософії Університету імені Марії Кюрі-Склодовської, м. Люблін, Польща; Svitlana Kahamlyk (Кагамлик Світлана Романівна), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Науково-дослідний інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна; Oksana Kis (Кісь Оксана Романівна), доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут народознавства НАН України, м. Львів, Україна; Rostyslav Konta (Конта Ростислав Михайлович), доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна; dr Jaroslaw Moklak (Мокляк Ярослав), доктор історії (габілітований), професор Інституту історії Ягеллонського університету, м. Краків, Польща; apl. Prof. Dr. Annegret Plontke-Lüning (Плонтке-Люнінг Аннегрет), позаштатний професор, доктор Єнського університету імені Фрідріха Шиллера, м. Єна, Німеччина; Sergii Rudenko (Руденко Сергій

Валерійович), доктор філософських наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна; Roman Sarenko (Сапенко Роман), доктор філософії (габілітований), професор, Зеленогурський університет, м. Зелена Гура, Польща; Svitlana Storozhuk (Сторожук Світлана Володимирівна), доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; Mykola Khyenko (Хилько Микола Іванович), доктор філософських наук, професор, філософський факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна; Kateryna Shevchuk (Шевчук Катерина Сергіївна), доктор філософських наук, професор, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, Україна

Упорядниця номера

Вікторія Іванова – провідний фахівець

Затверджено Вченою радою Науково-дослідного інституту українознавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Протокол № 6 від 22 жовтня 2024 року).

Журнал засновано у 2009 р. Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16411–4883Р від 04.02.2010 р. Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року «Українознавчий альманах» визнано фаховим виданням у категорії "Б" з філософських наук (наказ № 886 від 02 липня 2020 р.) та історичних наук (наказ № 1471 від 26 листопада 2020 р.). **Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:** Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення №1450 (протокол № 14 від 25.04.2024 року).

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024

© Науково-дослідний інститут українознавства, 2024

© Міленіум, 2024

Ukrainoznavchy Almanakh (Almanac of Ukrainian Studies). Issue 35. Kyiv: "Milenium", 2024. 152 p.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35>

The issue is devoted to the study of relevant Ukrainian studies problems in the present time and retrospective. In particular: analysis of the evolution of the "hybrid threat" to large-scale "new generation" war; the problem of finding approaches and methods to study the Ukrainian individual during periods of cataclysms; study of current aspects of self-realization for future officers of the Armed Forces of Ukraine during training at military universities; development of civic competence among higher education students in the context of modern civilizational challenges; analysis of fundamentalist attitudes in neo-religious communities as a threat to the national security of Ukraine in conditions of war; the study of the population size and the proportion of Ukrainians in it on the territories free from Russian occupation and on occupied territories of Kherson and Zaporizhzhia regions; the role of Julian Vassyian in the history of formation and development of Ukrainian nationalism, and the importance of geopolitical and federal ideas of Mykhailo Drahomanov in the context of today's challenges is emphasised, etc. Myths of Russian propaganda are also analyzed. Attention is also paid to Ukrainian women's humor during the war. A number of reviews presented on the pages of this issue of the journal deserve special attention as well.

For scientists, lecturers and students.

Chief editor

Roman Dodonov, Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Responsible editor

Iryna Grabovska, PhD, Senior Researcher, Senior Researcher of the Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Editorial board

Tetiana Vlasova, Doctor of Philosophy, Professor, Ukrainian State University of Science and Technology, Dnipro, Ukraine; **Nadiya Gavrylyuk**, Doctor of Historical Sciences, Deputy Director, Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **Dr. hab. Lech Zdybel**, Doctor of Philosophy (habilitation), Professor at the Institute of Philosophy of Marie Curie-Sklodowska University, Lublin, Poland; **Svitlana Kahamlyk**, Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher, Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **Oksana Kis**, Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine; **Rostyslav Konta**, Doctor of Historical Sciences, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **Dr. Jaroslaw Moklak**, Doctor of History (habilitation), Professor at the Institute of History of the Jagiellonian University, Krakow, Poland; **Apl. Prof. Dr. Annegret Plontke-Lüning**, Associate Professor, PhD, Friedrich Schiller Jena University, Jena, Germany; **Sergii Rudenko**, Doctor of Philosophy, Professor, Deputy Dean of the Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **Roman Sapenko**, Doctor of Philosophy (habilitation), Professor, Zelenogura University, Zelena Gura, Poland; **Svitlana Storozhuk**, Doctor of Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine; **Mykola Khylyko**, Doctor of Philosophy, Professor, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **Kateryna Shevchuk**, Doctor of Philosophy, Professor, Rivne State Humanities University, Rivne, Ukraine

Complied by:
Viktoriya Ivanova – Leading Specialist

Approved by the Academic Council of the Scientific Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Protocol No 6 dated 22 October 2024).

The journal was founded in 2009. It is registered by the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration of KV No. 16411–4883P dated February 4, 2010. By the decision of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated July 2, 2020, the "Almanac of Ukrainian Studies" was recognised as a professional publication in category "B" for philosophical sciences (Order No. 886 of July 2, 2020) and historical sciences (Order No. 1471 of November 26, 2020 r.). **Registration of an entity in the field of print media:** Decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting No. 1450 (protocol No. 14 of April 25, 2024).

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2024
© Research Institute of Ukrainian Studies, 2024
© Millennium, 2024

ЗМІСТ

ВЛАСОВА Ольга, НОВОКШОНОВА Наталя, ЛІТМАН Максим ОСОБИСТІТЬ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ В ЖИТТЄВОМУ СВІТІ ПОСТМОДЕРНІЗМУ	10
ГАЗІЗОВА Олена, ФОЦІЙ Сніжана УКРАЇНОЗНАВЧІ ПРАКТИКИ У СФЕРІ УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ	16
ГРАБОВСЬКА Ірина УКРАЇНСЬКА ЛЮДИНА В ЧАСИ КАТАКЛІЗМІВ: ПОШУКИ ШЛЯХІВ ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ	23
ГРАБОВСЬКИЙ Сергій МІФОЛОГЕМА «БУЛГАКОВСКОГО КИЄВА»: СОВЄТСЬКИЙ/РОСІЙСЬКИЙ НЕОТОТАЛІТАРИЗМ У ДІІ	32
ДЕНИСЮК Сергій МІФИ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА	43
МАТВЄЄВ Віталій ЛІДЕРСТВО: АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВІЙСЬКОВИХ ВІЗ	48
МЕШТАНОВ Андрій ЕКОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕТИКИ В КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІ- ТИЧНИХ ВИКЛИКІВ І ВІЙНИ В УКРАЇНІ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ	55
НАБОКОВА Анна РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ	62
ПОГРІБНА Дар'я, ГУМЕННА Ірина РОЛЬ ЮЛІАНА ВАССИЯНА В ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ	69
СКЛЯР Володимир ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТА ЧАСТКА УКРАЇНЦІВ У ЙОГО СКЛАДІ НА ВІЛЬНИХ ВІД РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТА ОКУПОВАНИХ ТЕРЕНАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ТА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ	76
СОРОЧУК Людмила, ТОВМАШ Дмитро УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ТА МОВА ЯК ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	84
СТРЕБКОВА Юлія, КРАВЧЕНКО Ірина УКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ ГУМОР ПІД ЧАС ВІЙНИ: АНАЛІЗ УКРАЇНОМОВНИХ ТЕЛЕГРАМ-КАНАЛІВ 2022-2023 РОКІВ	91
ТАЛЬКО Тетяна ФУНДАМЕНТАЛІСТСЬКІ НАСТРОЇ У НЕОРЕЛІГІЙНИХ ГРОМАДАХ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ	101
ЦИМБАЛ Тетяна АВТОФІКШН ЯК СПОСІБ МЕМОРИЗАЦІЇ ПОДІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	115

ЦЮРУПА Михайло, КРЕЧЕТОВА Віра, ДВОРСЬКИЙ Олексій	121
ДЕСЯТЬ РОКІВ РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ: ЕВОЛЮЦІЯ «ГІБРИДНОЇ ЗАГРОЗИ» ДО МАСШТАБНОЇ ВІЙНИ «НОВОГО ПОКОЛІННЯ»	
ЧУПРІЙ Леонід, ГОТРА Олена	128
ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА ФЕДЕРАТИВНІ ІДЕЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА В КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ	
РЕЦЕНЗІЇ	
ЗАЙЧЕНКО Ольга	135
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ УЗГОДЖЕННЯ ФУНКЦІЙ МУЗЕЮ ТА ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ (Рецензія на статтю Dr. Yun Shun Susie Chung «The Poetics and Geopolitics of Communication and Non-profit vs. Marketing in Museums»)	
ЛОЗКО Галина	139
«БОГ НЕ ОДИН» – КОНЦЕПЦІЯ АМЕРИКАНСЬКОГО РЕЛІГІЄЗНАВЦЯ СТІВЕНА ПРОТЕРО (Рецензія: Stephen Prothero. God is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World – and Why Their Differences Matter)	
ТОВМАШ Дмитро	144
ЕТИЧНІ ТА НАУКОВІ ТРАДИЦІЇ ІВАНА ДЗЮБИ: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ (Рецензія на видання: СУЧАСНІСТЬ THE LAST. ІВАН ДЗЮБА ТА ЙОГО ДОБА. Науково-популярне видання. Упорядник Сергій Грабовський. Київ: Міленіум, 2023, 234 с.)	

CONTENT

VLASOVA Olha, NOVOKSHONOVA Natalia, LITMAN Maksym THE INDIVIDUAL AND THE INSTITUTIONALIZATION IN THE LIFE WORLD OF POSTMODERNISM	10
HAZIZOVA Olena, FOSHCHII Snezhana UKRAINIAN STUDIES PRACTICES IN THE FIELD OF APPROVAL OF THE NATIONAL AND CIVIL IDENTITY OF YOUTH	16
GRABOVSKA Iryna THE UKRAINIAN PERSON IN TIMES OF CATAclysms: SEARCHING FOR WAYS AND METHODS OF RESEARCHING THE PROBLEM	23
HRABOVSKY Serhii THE MYTHOLOGEME OF "BULGAKOV'S KIEV": SOVIET/RUSSIAN NEOTO- TALIARISM IN ACTION	32
DENYSIUK Serhii MYTHS OF RUSSIAN PROPAGANDA IN THE INTERPRETATION OF YURY SHEVELOV	43
MATVIEIEV Vitalii LEADERSHIP: CURRENT ASPECTS OF SELF-FULFILLMENT OF FUTURE OFFICERS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE DURING EDUCATION AT MILITARY UNIVERSITIES	48
MESHTANOV Andrii ECOLOGICAL POTENTIAL OF CHRISTIAN ETHICS IN THE CONTEXT OF GEOPOLITICAL CHALLENGES AND WAR IN UKRAINE: AN ATTEMPT AT PHILOSOPHICAL REFLECTION	55
NABOKOVA Anna DEVELOPMENT OF CIVIC COMPETENCE OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE CONTEXT OF CIVILISATION CHALLENGES OF OUR TIME	62
POHRIBNA Daria, HUMENNA Iryna THE ROLE OF JULIAN VASSYIAN IN THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN NATIONALISM	69
SKLIAR Volodymyr THE POPULATION SIZE AND THE SHARE OF UKRAINIANS IN IT ON THE OCCUPATION-FREE AND THE RUSSIAN OCCUPIED TERRITORIES OF KHERSON AND ZAPORIZHZHIA OBLASTS	76
SOROCHUK Liudmyla, TOVMASH Dmytro UKRAINIAN CULTURE AND LANGUAGE AS A FACTORS OF NATIONAL IDENTITY	84
STREBKOVA Julia, KRAVCHENKO Iryna UKRAINIAN FEMALE HUMOR DURING THE WAR: ANALYSIS OF THE UKRAINIAN-LANGUAGE TELEGRAM CHANNELS OF 2022-2023	91
TALKO Tatiana FUNDAMENTAL ATTITUDES IN NEO-RELIGIOUS COMMUNITIES AS A THREAT TO NATIONAL SECURITY OF UKRAINE DURING WAR	101

TSYMBAL Tetiana AUTOFICTION AS A WAY OF MEMORIZING EVENTS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR	115
TSIURUPA Mikhailo, KRECHETOVA Vira, DVORSKYI Oleksii TEN YEARS OF THE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE: EVOLUTION OF THE «HYBRID THREAT» TO A LARGE-SCALE «NEW GENERATION» WAR	121
CHUPRII Leonid, GOTRA Olena GEOPOLITICAL AND FEDERAL IDEAS OF MYKHAIL DRAGHOMANOV IN THE CONTEXT OF TODAY'S CHALLENGES	128
REVIEWS	
ZAICHENKO OIha PRACTICAL ASPECTS OF ADJUSTING MUSEUM FUNCTIONS TO TODAY'S CHALLENGES (<i>Review of the Dr. Yun Shun Susie Chung article «The Poetics and Geopolitics of Communication and Non-profit vs. Marketing in Museums»</i>)	135
LOZKO Halyna «GOD IS NOT ONE» – THE CONCEPT BY AMERICAN RELIGIOUS SCHOLAR STEPHEN PROTHERO (<i>A review of Stephen Prothero's book "God Is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World". K.: Bookchef, 2024. 464 p. In original: Stephen Prothero. God is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World – and Why Their Differences Matter</i>)	139
TOVMASH Dmytro ETHICAL AND SCIENTIFIC TRADITIONS OF IVAN DZIUBA: HISTORY AND PRESENT (<i>Review of the publication: MODERNITY THE LAST. IVAN DZIUBA AND HIS TIME. Popular scientific publication. Compiled by Serhii Grabovskyi. Kyiv: Milenium, 2023, 234 p.</i>)	144

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.1>
УДК 316.32+159.9

Ольга ВЛАСОВА

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та українознавства
Українського державного університету науки і технологій, м. Дніпро

ORCID: 0000-0003-1755-0853
E-mail: 358358olga@gmail.com

Наталія НОВОКШОНОВА

старший викладач
Українського державного університету науки і технологій, Дніпро

ORCID: 0000-0002-0289-1455
E-mail: novokshonovanatalia@gmail.com

Максим ЛІТМАН

аспірант
Українського державного університету науки і технологій, Дніпро

ORCID: 0009-0008-5047-8842
E-mail: maxlit95@gmail.com

ОСОБИСТІТЬ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ В ЖИТТЄВОМУ СВІТІ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Анотація. Актуальність цієї статті зумовлена потребою в науковій рефлексії принципово нових соціокультурних процесів «умов постмодерну». Виникнення предметної і проблемної сфери інституціоналізаційних досліджень із кінця ХХ ст. і дотепер демонструє постійне зростання, що свідчить про те, що триває розвиток постмодерністської філософії, яка аналізує трансформацію цінності соціокультурного статусу індивіда й соціополітичних інститутів влади та авторитету державності. Дослідження процесів інституціоналізації в умовах суспільства постмодерну здійснюється в рамках системного аналізу й спирається на праці Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дельоза, Ю. Габермаса, М. Вебера, Д. Норта, Е. Дюркгайма та інших авторів. Метою роботи є репрезентація особливостей процесу інституціоналізації в постсучасному західному суспільстві та аспектів взаємозв'язку індивіда та інституціоналізації в трансформаціях постмодерну.

Аналіз соціокультурного життя та життєвого світу індивіда здійснюється із залученням культурних феноменів, інтелектуального середовища й дискурсів постмодерну з акцентом на основній суперечності інституціоналізації: невідповідність системи нормативної організації суспільства та життєвого світу індивіда. Звідси можна зробити загальний висновок про те, що від того, наскільки швидко буде долатися ефект державної інституціональної організації, залежить швидкість розвитку особистості індивіда, академічного середовища й суспільства загалом.

Висновки можуть охоплювати такі домінуючі аспекти: швидкість подолання ефекту бюрократично-державної інституціональної організації прямо впливає на темпи розвитку особистості, нації, інтелектуального середовища та суспільства загалом. Серед негативних наслідків інституціоналізму варто виокремити недостатній інтелектуальний розвиток індивіда, сповільнення академічних досягнень, проблеми з розумінням блага і справедливості, а також зростаюча залежність індивіда від структур інститутів та положень інституціоналізації.

Ключові слова: бюрократичні інститути, індивідуалізація, інституціональні умови, інтелектуальне середовище.

Oliha VLASOVA

Candidate of Philosophic Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Ukrainian Studies
Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro

Natalia NOVOKSHONOVA

Senior teacher

Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro

Maksym LITMAN

PHD Student

Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro

THE INDIVIDUAL AND THE INSTITUTIONALIZATION IN THE LIFE WORLD OF POSTMODERNISM

Abstract. *The actual message of this paper is stipulated by the necessity of the scientific reflexion of the new socio-cultural processes under the postmodern conditions. The emergence of the problematic field of the institutional research, launching from the end of the XXth century, testifies to the remarkable growth, which is an evidence of the continual development of the political philosophy, which is focused on the transformation of the values of the individual and the status objectives of the power institutions and the state authority. The research of the institutional processes under the "conditions of postmodernity" is carried out in the range of the systematic analysis and is based on the theories of J. F. Lyotard, J. Deleuze, G. Habermas, M. Weber, D. North, E. Durcheim and other postmodern scientists. The extraordinary heightening of individuation is described as the consequence of the multiplication and segregation of roles available to – in some measure forced upon, – the individual. The social roles we occupy are increasingly experienced not as natural and fixed representations of the self but as optional appliances. The enlarged domain of reflexive management of the self is the major reason of the appearance of the opposite thinking and self consciousness, which are based on the alternative self-representations, which are evident in the Western world. Individuals and individuation are analyzed with the insertion of the cultural phenomena, intellectual media and postmodern discourses, with the stress on the main contradiction of the institutionalization, that is some kind of discrepancy between who and what we have been as well as what we desire to be. In addition, the situation is aggravated with the incongruity of the system of the normative society organization and the life world of individuals. In some cases it is represented in the phenomena of depersonalization, which are given different names in philosophy, literary criticism and cultural studies. Generally speaking it means the crisis of the individual basis of the self. The overall conclusion is focused on the necessity of overcoming the crisis, mentioned above, and the assertion that the growth of the both individual development and society changes depends on the speed of overcoming the effect of the slow transformations of the state institutional organizations.*

Keywords: *bureaucratic institutions, individuation, institutional conditions, intellectual spheres.*

Постановка проблеми. Взаємодія індивідів та інститутів у теорії та практиці постмодернізму визначається інтелектуальним статусом постмодернізму як малодослідженого комплексу наукових уявлень і вірувань, який має значний вплив на розвиток соціологічної та політичної теорії кінця XX – початку XXI століть, а також на філософську думку цього періоду. Постмодерністський дискурс, увійшовши до критичного простору, дозволяє переглянути модерністське розуміння знання, індивіда та університетської освіти як процесу накопичення й нарощування знань. Як зазначають науковці, культура не є окремим доповненням до індивіда: індивіди не існують поза конкретною культурою. Ми виокремлюємося із соціального та культурного середовища, але думка, що ця відмінність відділяє нас від культури, є лише одним із аспектів індивідуалізації в контексті постмодернізму. Коли культурні наративи контекстуалізують культуру та ідеологію в серії відносин, де інститути є своєрідними рамками, у межах яких індивіди взаємодіють один з одним, постає необхідність визначити ключові поняття інституціоналізації суспільства та індивідів. У цій статті ми трактуємо інститути та індивідуалізацію в межах проблемного поля інтелектуального дискурсу західного світу. Індивідуалізація розглядається як один із

центрального критичного аспекту постсучасності, що виникає внаслідок множення та сегрегації ролей, доступних індивідам. Результатом цього є практично ідентичні ролі за відсутності ідентичних обов'язків. Проте це не означає відсутність сильних групових ідентичностей. Швидше, варто зауважити, що здебільшого ми переживаємо досвід таких ідентичностей лише частково. Дослідники стверджують, що особистість (Self) не визначається конкретними обставинами соціального життя й не є постійним продуктом цього життя, «виробом», що повинен змінюватися навіть на найбільш фундаментальних рівнях [21, р. 7]. Найчастіше інтелектуал – у крайньому разі західний інтелектуал – перебуває в «башті із слонової кістки» класичного інституціонального дискурсу, який стверджує, що «універсальне завжди є універсальним», не помічаючи його можливих специфічних особливостей. Учені припускають, що таке положення визначається певним університетським диктатом розділення дисциплін, що швидко перетворює академічних інтелектуалів на універсальних інтелектуалів. Останнє викликає таке питання: якщо інтелектуал частково визначається тим становищем, яке він/вона займає в цій інституції, то якими є тоді відносини між цією інституцією і неінституціональним ото-

ченням [22, р. 4]. Крім того, за М. Фуко, не існує неінституціонального середовища [10].

Вважається, що інституція, яка ізолюється на певний час (наприклад, для аналізу), *de facto* не існує в ізоляції. Таким чином, аналітик зобов'язаний досконало вивчити фреймінг цієї інституції. І тут можна доповнити: якщо вчений розглядає західну інституціоналізацію починаючи з XVII ст., не беручи до уваги її «історію», то варто наголосити: екстраінституціонального простору не існує, включаючи й поняття периферійного простору в дихотомії «центр–периферія». Важливо також зауважити, що хоча університети визначаються як локації «чистого вивчення», починаючи, як відомо, з 1967 року в Америці і з 1968 року у Франції, вчені активно намагаються демонструвати свої політичні погляди та вподобання на локаціях зовсім не університетських. Ця тенденція яскраво репрезентується у 20-ті роки XXI ст., наприклад, у конфліктах внутрішньої політики під час епідемії COVID у 1920-21 рр. і в зовнішній політиці у зв'язку з палестино-ізраїльською війною, яка триває з 2023 року.

Аналіз наукових публікацій. Розробка теорії інституціональності в суспільстві постмодерну, як відомо, розпочалася з виникненням у кінці XX ст. якісно нового соціуму. Для Е. Гідденса пізній постмодерн – це час, коли індивіди стають все більше «відрізнаними» від локальних соціальних відносин, вони все менше занурені в ці відносини. Це період зростання ризику для всіх членів суспільства здебільшого тому, що давні істини припинили бути істинами. Це час зростаючої саморефлексії, коли саме знання, яке виробляється у світі, допомагає надати форму такому світу [13]. Для інших вчених це час «знака». Час, коли медіаобрази, види й способи інформації, режими сигніфікації і естетизації «життєвого світу» стали головною рисою постсучасного повсякденного життя [21, р. 14], деякі вчені вважають, що це суспільство консюмеризму, споживацької культури.

У деяких працях постсучасне суспільство почало розглядатися як інформаційний соціум. Таке трактування пов'язано з науковим доробком Д. Белла, А. Тоффлера та інших вчених [2; 24].

З'явився опис епохи постмодерну в контексті опозиції «раціональне–міфічне» (наприклад, «Діалектика Просвітництва» М. Горкгаймера та Т. Адорно); характеристики постмодерну як суспільства без Бога, Істини, Блага і Краси [4]. Загальне, «тотальність» уже не постає як жадливі сили природи, а є «системою», яка бере гору над «одиничним індивідом», над суб'єктом. Розум більше не є законодавцем – нові наукові тенденції та ідеології диктують норми, цінності та моделі функціонування, які є одноманітними й не допускають заперечень.

Метою роботи є репрезентація особливостей процесу інституціоналізації в постсучасному західному суспільстві та аспектів взаємозв'язку індивіда та інституціоналізації в трансформаціях постмодерну.

Виклад основного матеріалу. Основним об'єктом критики постмодернізму можна назвати Просві-

тництво. Незважаючи на те, що ця критика здійснюється з різних позицій, усі вони об'єднані іронією та скепсисом щодо проєкту Просвітництва загалом, а також окремих тем і образів, що є його складниками. Концепція конвенціоналізму, що базується на «домовленості більшості», виявляється неприйнятною для епістеми постмодерну. «Консенсус став підозрілою і застарілою цінністю» [17, р. 100]. Доведена до своєї межі доктрина розбіжностей призводить до того, що будь-яка загальноприйнята думка або концепція розглядається як небезпека, яка підстерігає сучасну людину, небезпека поглинання її свідомості черговою «системою цінностей». Будь-яка спроба виявити справжню сутність речей приречена на невдачу, оскільки істина – не більше ніж лінгвістичний, історичний і соціальний конструкт. Мова, стверджує Ж. Дерріда, передує буттю, конструє його. Текстуальність заволодіває онтологією. Екстралінгвістична реальність є ілюзією. Світ є текст. Вивчення літератури є вивченням інтертекстуальності. Дерріда трактує людську діяльність загалом як читання безкінечного тексту світу із загостренням проблем, дискурсивності, невизначеності значень [7].

Постмодерністський письменник перебуває в положенні філософа: текст, який він пише, твори, які він створює, у принципі не підлягають завчасно встановленим правилам «мовних ігор». Цим і пояснюється той факт, що текст наділений характером «події».

Славой Жижек, останній класик постмодернізму, що живе на нашій планеті, ставить запитання: «Що дійсно відбувається, коли щось відбувається?». Досліджуючи новий і дуже суперечливий концепт «події», вчений пише, що подія може бути певною пригодою, яка може порушити звичайне життя радикальним політичним проривом, появою релігійного напрямку, підйомом нової художньої форми або сильним життєвим досвідом (як, наприклад, кохання). Після події ніщо вже не залишається таким, як було, навіть якщо немає значних змін. Розглядаючи різні визначення «події», Жижек звертається до фундаментальних проблем: наскільки ми є агентами нашої власної долі? Чи відбувається у світі, який постійно змінюється, щось дійсно нове [25].

Звертаючись до «особистості» («Я», «Self»), авторитетний постсучасний аналітик Б. Дейнтон задає питання: «Коли ви думаєте про те, що ви є, що ж насправді виробляє мислення? Це душа? Якийсь інший вид ментальної сутності, відділеної від вашого тіла? Чи ви просто скупчення нервових закінчень і наративів?». Таким чином, Дейнтон, аналізуючи природу Self (особистості) та її ставлення до решти реальності, досліджує ідею, яка репрезентує картину того, що ми й наші тіла йдемо різними шляхами через характерний стан постійних змін, технологій, віртуального світу тощо [6]. Таким чином, світ постмодерну не лише визнає здатність індивіда до змін, він «святкує» нормалізацію змін.

Наступною характерною рисою постмодернізму, як демонструє аналіз цієї проблеми, є екстраординарне «піднесення» індивідуалізації, яку описують як наслі-

док мультиплікації і сегрегації ролей, доступних і певною мірою нав'язуваних індивіду. У результаті «умови постмодерну» ставлять під питання фундаментальні проблеми теорії. Там, де складність та зміни перебувають у широкому полі індивідуалізації, а на індивідуальному рівні створюються все ширші альтернативи з ризиком наростаючої невизначеності, інші латентні джерела індивідуального розмаїття і «піднесеної» сигніфікації починають набувати своїх чітких форм. Такий розвиток став помітним ще на початку модернізму. «Self» – це наративи, позначені зростанням невизначеності стосовно нашої «кінцевої» долі й різноманітним альтернатив, відкритих індивіду у його/її внутрішньому діалозі, а також у стратегічній оцінці навколишнього середовища. Як вказують науковці (Л. Триллінг, Н. Еліас та ін.), соціальний світ, який потребує, щоб ми спілкувалися заради наших бажань (З. Фройд), одночасно має навчати нас спілкуватися із самими собою [9]. Складність соціального досвіду створює порівняну складність психологічного життя індивіда. Виникають питання, які визнаються фундаментальними для традиційного суспільства (Д. Різман), а саме: можливість індивіда думати про себе як про особистість, якою цей індивід не є; наскільки наляканими можуть бути ті, хто не може розмірковувати про навколишній світ, як зовсім не такий світ, який вони собі уявляють [20].

Описані вище «трансформаційні зсуви», на думку деяких теоретиків, можна трактувати як еволюційний рух від парадигматичного соціального порядку до тривалих постпарадигматичних соціальних умов (постмодернізм, постпостмодернізм, метамодернізм).

Зауважимо, що в культурних практиках, які створюють «зачаровані» простори інституціональності, з'являється можливість формування альтернативних інституцій. Оскільки міждисциплінарний підхід поступово вироджується в показовий інтернаціоналізм, то якщо в академічному середовищі існує опозиція, що протистоїть інтернаціоналізації в «оперативній роботі», її представники неминуче зіткнуться зі ще сильнішим опором.

Учені вважають, що інституціоналізація життєвих практик у постсучасних інституціоналізованих суспільствах означає процес і результат нормативного регулювання комунікацією й мотивацією в життєвому світі індивідів. Наголошується, що ключове становище полягає в тому, що під час аналізу інститутів необхідно виокремлювати три рівні спільної життєдіяльності людей: мотиваційний, комунікативний і організаційний.

За Д. Норттом (визначення, поширене в інституціональному підході), інститут – це правила, механізми, що забезпечують їхнє виконання, норми поведінки, що структурують повторювані взаємодії між людьми: це просто правила гри [18]. Якщо детальніше, то Нортт пише, що «інститути – це винайдені людством механізми стримування, які структурують політичні, соціальні й економічні взаємодії» [18, р. 97].

За Ю. Габермасом, основна суперечність епохи вбачається у невідповідності системи нор-

мативної організації суспільства та життєвого світу людини [14].

Соціокультурні процеси, пов'язані з формуванням інституціоналізації, як правило, розглядаються класиками постмодернізму в процесах трансформації життєвого світу й культурних феноменів, зазвичай інтелектуального середовища (Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дельюз, Ж. Бодріяр, Е. Гідденс та ін.).

Постає необхідність звернутися до ідеї «чистої феноменології» Е. Гуссерля, зокрема до його концепції «світу природної установки» (я і мій навколишній світ): «Я усвідомлю світ, безмежно розпростертий у просторі; світ, який безперервно стає і став у часі. Я його усвідомлю, безпосередньо наочно сприймаю його – це насамперед у досвіді». У цьому Гуссерль вбачає «миттєве життя», волю в «природній установці» [15].

«Життєвий світ» у Е. Гуссерля відображає значущий для людини світ первинних істин і самоочевидностей, що конструюються в діяльності трансцендентальної суб'єктивності. За Гуссерлем, необхідно піддавати «наукову картину світу» феноменологічній редуції, звертаючись до різних форм безпосередньої даності світу, що є невіддільним від людини та очевидним у своєму смислі.

На початку ХХ століття Макс Вебер, розуміючи процеси інституціоналізації та їхні складні варіації, писав про соціальні взаємодії як про правила, що схильні до еволюції та водночас залежать від неформальних ієрархій. Вебер зазначав, що в кінцевому підсумку багато практичних правил швидше еволюціонують у інституційні моделі поведінки, ніж залишаються більш-менш стабільними протягом тривалого часу. «Практики» трансформуються у виразні правила, які, зі свого боку, формалізуються в термінах «супраіндивідуальності» (наприклад, десять заповідей Біблії або ідеї соціального контракту Ж.-Ж. Русо) [16]. Видатний сучасний соціолог, аналітик спадщини М. Вебера Р. Лепсіус у своїй фундаментальній праці, присвяченій працям Вебера, фокусує увагу на ідеях «національного соціалізму», процесах демократизації в Німеччині, процесах німецької уніфікації та інституціоналізації Європейського Союзу. Роблячи свій внесок у краще розуміння політиків як індивідів, автор стверджує, що лише за умови впровадження загальних процедур, які не можуть довільно змінюватися, люди набувають довіри до політичних і соціальних структур і, зрештою, підтримують їх [16].

Що стосується ролі інтелектуалів, то із 70-х років минулого століття в напрямках і тенденціях постмодернізму в марксистських та інших лівих колах виникають дискусії про роль інтелектуалів у політичній боротьбі. М. Фуко припускає, що функцією інтелектуала більше не є зайняти місце «попереду або збоку» для того, щоб виразити правду колективів, швидше це боротьба проти форм влади, які трансформують його/її у свій об'єкт та інструмент у галузях «знання», «істини», «свідомості» і «дискурсу» [11]. Останнє містило також дебати про роль, яка розділяла «універсального» і «специфічного» інтелектуала.

Л. Альтюссер, наприклад, у своїй статті «Ленін і філософія» стверджує, що загалом інтелектуали вплетені в правлячі ідеології і діють незмінно як їхні захисники. У цій самій праці науковець дає визначення дисциплінарній практиці. Він пише, що дисципліни, сконструйовані в термінах заперечення дисципліни, є історіями дегенерації. За Альтюссером, марксизм розуміє історію як процес без суб'єкта й розглядає індивідів через їхню соціальну ідентичність в ідеології [1].

М. Фуко в «Археології знання» доводить, що «ідеальними інтелектуалами» є такі творці-аутсайтери, як Маркіз де Сад, Ф. Ніцше, А. Арто, які втілюють у собі ідею «інакшості» [12].

Ж. Дерріда зосереджує свій погляд на власній позиції як інтелектуала, що піддає сумніву свою ж дисциплінарну продукцію. Він намагається дослідити, яким чином у кожній конкретній ситуації – коли його запрошують прочитати лекцію або написати статтю – він, як і будь-який інтелектуал, хоче того чи ні, визначається як «іноземне тіло». Усе, що викладається, спрямоване на усвідомлення інституціоналізованого «Іншого», коли інтелектуала просять виступити з критикою, похвалити чи виконати подібні дії [22, р. 6]. Можливо, саме тому, як зазначають науковці, французька теоретична школа часто сприймається як езотерична, елітарна та зосереджена на самій собі [22, р. 7].

В аспекті протиставлення «старого» і «нового» інституціоналізму варто зауважити, що новий інституціоналізм протиставляє концепції раціонального індивіда логіку відповідності інститутам, виходячи з різного розуміння людської природи: *homo oeconomicus* і *homo sociologicus* [3]. Перший характеризується як винахідливий, який оцінює і максимізує; другий відмовляється від власного інтересу. Спроба синтезу цих моделей була зроблена Г. Саймоном. Він вважав, що раціональність людини обмежена через обмеженість основного ресурсу раціональності – інтелекту [5].

Як відомо, Д. Норт приймає постулат про недосконалу (процедурну) досконалість. Стосовно спрямованості інституціональних змін важливі два питання: що визначає дивергенцію суспільств, політичних систем і економік і як пояснити виживаність і стійкість порівняно неефективних інституціональних систем. За Нортом, тут проявляється ефект "path dependence". У неоінституціоналізмі розроблена концепція самопосилення інститутів [18].

У класичному трактуванні функціональної школи інститут розглядається як організатор людської діяльності, як зазначалося раніше. За Е. Дюркгаймом, інститути – це стійкі норми, що регулюють поведінку людей і реалізуються через організацію суспільних відносин [8]. Т. Парсонс доповнив це визначення поняттями ролі та статусу.

Варто наголосити, що зміщення уваги від великих інституціональних одиниць до інституціонального оточення людської діяльності є характерним для нового інституціоналізму [19]. Як зазначається, вплив

науки на оновлення соціальної структури та свідомість людей зростає. Усе більш напруженими стають відносини людини й бюрократичної організації національної держави. Таким чином, ключовим конфліктом постсучасності є конфлікт «інституціональних інтересів» – державного і науково-особистісного, конфлікту індивіда, який усвідомлює себе в науці й через науку, і національно-державної діяльності, яка не відповідає вимогам його/її самопізнання [23].

Висновки можуть охоплювати такі домінуючі аспекти: швидкість подолання ефекту бюрократично-державної інституціональної організації прямо впливає на темпи розвитку особистості, нації, інтелектуального середовища та суспільства загалом. Серед негативних наслідків інституціоналізму варто виокремити недостатній інтелектуальний розвиток індивіда, сповільнення академічних досягнень, проблеми з розумінням блага і справедливості, а також зростаюча залежність індивіда від структур інститутів та положень інституціоналізації.

Передбачається, що в рамках культурних практик, які дозволяють створення простору для інституціоналізації, часто виникає можливість формування альтернативних інституцій, які можуть самостійно себе визначати. Коли складність і застосування інституцій у широкому соціальному полі, а також індивідуальна та невизначеність на індивідуальному рівні створюють дедалі ширші альтернативи та невизначеності, інші латентні джерела індивідуальної диверсифікації набувають усе більшої значущості та вираженої присутності. Зауважимо, що в умовах постмодерну одночасно зі значним поширенням міждисциплінарний підхід починає вироджуватися в поверхневий інтернаціоналізм. Необхідно наголосити, що в суспільстві, де репресивна толерантність відіграє важливу роль, багато інтересів зосереджені на «оперативній роботі».

1. Althusser L. *Sur la philosophie*. Paris, 1994. 178 p.
2. Bell D. *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. Harvard University Press, 2000. 540 p.
3. Brunner K., Meltzer A. *The Uses of Money: Money in the Theory of an Exchange Economy*. *American Economic Review*. 1971. Vol. 61, is. 5. P. 784–805.
4. Caputo J. D. *Truth: Philosophy in Transit*. London : Penguin Press, 2013. 283 p.
5. Cristofaro M. Herbert Simon's bounded rationality: Its historical evolution in management and cross-fertilizing contribution. *Journal of Management History*. 2017. Vol. 23(2). P. 170–190.
6. Dainton B. *Stream of Consciousness: Unity and Continuity in Conscious Experience*. New York : Routledge, 2000. 272 p.
7. Derrida J. *Of Grammatology*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1997. 365 p.
8. Durkheim E. *On Institutional Analysis*. Chicago : University of Chicago Press, 1978. 283 p.

9. Elias N. The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations. *History and Theory*. 2010. Vol. 49(3). P. 384–411.
10. Foucault M. Le sujet et le pouvoir. *Dits et écrits*. Tome IV. Gallimard, 1994. P. 222–223.
11. Foucault M. The Intellectual and Power. Language, Counter-Memory, Practice. Ithaca : Cornell University Press, 1977. P. 207–208.
12. Foucault M. Qu'est-ce que les Lumières? *Magazine littéraire*. 1984. № 207. P. 35–39.
13. Giddens E. The Consequences of Modernity. Stanford University Press, 1990. 188 p.
14. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol. 1. Reason and rationalization of society. Boston : Beacon Press, 1984. 562 p.
15. Husserl E. Ideas General Introduction to Pure Phenomenology. New York : Routledge, 2012. 432 p.
16. Lepsius M. R. Max Weber and Institutional Theory. Heidelberg : Springer, 2017. 233 p.
17. Lyotard J.-F. La condition postmoderne: rapport sur le savoir. Paris, 1979. 109 p.
18. North D. Institutions. *The Journal of Economic Perspectives*. 1991. Vol. 5, No. 1. P. 97–112.
19. Parsons T. On Institutions and Social Evolution. Chicago : University of Chicago Press, 1983. 363 p.
20. Riesman D., Glazer N., Denney R. The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character. Yale University Press, 2020. 308 p.
21. Simon W. Postmodern Sexualities. London ; New York : Routledge, 1996. 179 p.
22. Spivak G. The Post-Colonial Critic. Interviews, Strategies, Dialogues / ed. by Sarah Harasym. London ; New York : Routledge, 1990. 168 p.
23. Stiker H.-J. The Institution and de-institutionalization. *Alter*. 2024. Vol. 18 (2). P. 115–124.
24. Toffler A. The Third Wave. New York : Bantam book, 1984. 544 p.
25. Žižek S. Event: A Philosophical Journey Through A Concept. Brooklyn : Melville House, 2014. 192 p.
6. Dainton B. (2000). Stream of Consciousness: Unity and Continuity in Conscious Experience. New York : Routledge. 272 p.
7. Derrida J. (1997). Of Grammatology. Baltimore : John Hopkins University Press. 365 p.
8. Durkheim E. (1978). On Institutional Analysis. Chicago : University of Chicago Press. 283 p.
9. Elias N. (2010). The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations. *History and Theory*. Vol. 49(3). P. 384–411.
10. Foucault M. (1994). Le sujet et le pouvoir. *Dits et écrits*. Tome IV. Gallimard. P. 222–223.
11. Foucault M. (1977). The Intellectual and Power. Language, Counter-Memory, Practice. Ithaca : Cornell University Press. P. 207–208.
12. Foucault M. (1984). Qu'est-ce que les Lumières? *Magazine littéraire*. № 207. P. 35–39.
13. Giddens E. (1990). The Consequences of Modernity. Stanford University Press. 188 p.
14. Habermas J. (1984). The Theory of Communicative Action. Vol. 1. Reason and rationalization of society. Boston : Beacon Press. 562 p.
15. Husserl E. (2012). Ideas General Introduction to Pure Phenomenology. New York : Routledge. 432 p.
16. Lepsius M. R. (2017). Max Weber and Institutional Theory. Heidelberg : Springer. 233 p.
17. Lyotard J.-F. (1979). La condition postmoderne: rapport sur le savoir. Paris. 109 p.
18. North D. (1991). Institutions. *The Journal of Economic Perspectives*. Vol. 5, No. 1. P. 97–112.
19. Parsons T. (1983). On Institutions and Social Evolution. Chicago : University of Chicago Press. 363 p.
20. Riesman D., Glazer N., Denney R. (2020). The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character. Yale University Press. 308 p.
21. Simon W. (1996). Postmodern Sexualities. London ; New York : Routledge. 179 p.
22. Spivak G. (1990). The Post-Colonial Critic. Interviews, Strategies, Dialogues / ed. by Sarah Harasym. London ; New York : Routledge. 168 p.
23. Stiker H.-J. (2024). The Institution and de-institutionalization. *Alter*. Vol. 18 (2). P. 115–124.
24. Toffler A. (1984). The Third Wave. New York : Bantam book. 544 p.
25. Žižek S. (2014). Event: A Philosophical Journey Through A Concept. Brooklyn : Melville House. 192 p.

References

1. Althusser L. (1994). Sur la philosophie. Paris. 178 p.
2. Bell D. (2000). The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. Harvard University Press. 540 p.
3. Brunner K., Meltzer A. (1971). The Uses of Money: Money in the Theory of an Exchange Economy. *American Economic Review*. Vol. 61, is. 5. P. 784–805.
4. Caputo J. D. (2013). Truth: Philosophy in Transit. London : Penguin Press. 283 p.
5. Cristofaro M. (2017). Herbert Simon's bounded rationality: Its historical evolution in management and

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.2>
УДК 94(477)

Олена ГАЗІЗОВА
кандидат історичних наук,
завідувач відділу української
філології та освітніх технологій
НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID: 0000-0002-5353-5637
Email: olena.gazizova@ukr.net

Сніжана ФОЦІЙ
провідний фахівець відділу української філології
та освітніх технологій НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID: 0009-0002-2836-8686
Email: snezhana.foshchii@gmail.com

УКРАЇНОЗНАВЧІ ПРАКТИКИ У СФЕРІ УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ

Анотація. У дослідженні розглядаються основні аспекти українознавчих практик, їх роль у формуванні національної та громадянської ідентичності молоді, а також важливість їх впровадження в освітній процес. Акцентується увага на тому, що в умовах повномасштабної російсько-української війни питання утвердження та відтворення національної та громадянської ідентичності молоді, підняття рівня патріотизму українського суспільства стають все більш актуальними. Зокрема, в законодавчих документах наголошується на важливості національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання.

Узагальнення та поширення кращого педагогічного досвіду у сфері українознавства є важливим чинником у вихованні патріотизму молоді. У статті зроблено аналіз результатів IV Міжнародного конкурсу для вчителів закладів загальної середньої освіти України та освітніх установ української діаспори «Українознавчі пріоритети освітнього процесу», який проводився НДІ українознавства з 15 грудня 2023 р. по 15 січня 2024 р. з метою використання потенціалу українознавства як засобу формування свідомого і мотивованого патріотизму, вироблення соціальних та культурних компетентностей, що передбачають вміння зберігати та захищати національну ідентичність.

Як засвідчили роботи призерів Конкурсу, при викладанні курсу «Українознавство» та інтеграції українознавчої складової в інші освітні галузі необхідно акцентувати увагу на подіях, що відбуваються в Україні, таких як війна, гуманітарна допомога, волонтерство, участь молоді у соціальних ініціативах. Важливим є включення особистих історій: використання свідчень очевидців, інтерв'ю з ветеранами, волонтерами та іншими особами, які мають досвід участі у війні. Також українознавчий компонент освітнього процесу в умовах війни може слугувати психологічною підтримкою для учнів, допомагаючи їм справлятися з емоційними навантаженнями і формувати стійкість. Це дозволяє формувати активну громадянську позицію молодого покоління українців, які усвідомлюють свою ідентичність, цінності та відповідальність за майбутнє своєї країни.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, українознавство, освіта, національні цінності, стійкість, педагогічний досвід вчителя.

Olena HAZIZOVA
Ph.D. in History
Head of the department
of Ukrainian philology and
educational technologies,
of Research Institute of Ukrainian Studies
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Snezhana FOSHCHII

leading specialist of the department
of Ukrainian philology and
educational technologies,
of Research Institute of Ukrainian Studies
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

UKRAINIAN STUDIES PRACTICES IN THE FIELD OF APPROVAL OF THE NATIONAL AND CIVIL IDENTITY OF YOUTH

Abstract. *The study examines the main aspects of Ukrainian studies practices, their role in the formation of the national and civic identity of young people, as well as the importance of their implementation in the educational process. Attention is focused on the fact that in the conditions of a full-scale Russian-Ukrainian war, the issues of establishing and reproducing the national and civil identity of young people, raising the level of patriotism of Ukrainian society are becoming more and more urgent. In particular, legislative documents emphasize the importance of national-patriotic and military-patriotic education.*

The generalization and dissemination of the best pedagogical experience in the field of Ukrainian studies is an important factor in the education of patriotism among young people. The article analyzes the results of the IV International Competition for teachers of general secondary education institutions of Ukraine and educational institutions of the Ukrainian diaspora "Ukrainian Studies Priorities of the Educational Process", which was held by the Research Institute of Ukrainian Studies from December 15, 2023 to January 15, 2024 in order to use the potential of Ukrainian studies as a means the formation of conscious and motivated patriotism, the development of social and cultural competences, which involve the ability to preserve and protect national identity.

As evidenced by the works of the winners of the Competition, when teaching the course "Ukrainian studies" and integrating the Ukrainian studies component into other educational fields, it is necessary to focus on the events taking place in Ukraine, such as the war, humanitarian aid, volunteering, and the participation of young people in social initiatives. It is important to include personal stories: the use of eyewitness accounts, interviews with veterans, volunteers and others who have experience of participating in the war. Also, the Ukrainian studies component of the educational process in wartime conditions can serve as psychological support for students, helping them cope with emotional stress and build resilience. This makes it possible to form an active civic position of the younger generation of Ukrainians who are aware of their identity, values and responsibility for the future of their country.

Keywords: *national-patriotic education, Ukrainian studies, education, national values, sustainability, teacher's pedagogical experience.*

Постановка проблеми. Від формування національної ідентичності залежить не лише майбутнє окремої особистості, але й стабільність та розвиток держави в цілому. Українознавство, як наука, що охоплює різноманітні аспекти української культури, історії та мови, відіграє важливу роль у цьому процесі.

В умовах повномасштабної російсько-української війни українознавчі практики набувають особливого значення в утвердженні національної та громадянської ідентичності молоді. Вони сприяють формуванню глибокого усвідомлення молоддю своєї приналежності до української нації, її культури, історії та традицій. Окрім того, співпраця з громадськими організаціями, музеями, культурними установами забезпечує доступ до якісних українознавчих ресурсів та інформації. Це сприяє розвитку критичного мислення, допомагає молоді аналізувати історичні події та їхній вплив на сучасність, формуючи при цьому усвідомлену громадянську позицію. Необхідність системного підходу до українознавчого наповнення системи освіти, що включає в себе інтерактивні методи навчання, участь молоді в культурних заходах та

волонтерських програмах, стає надзвичайно актуальною. Важливо також заохочувати співпрацю між освітніми установами, громадськими організаціями та культурними інституціями для забезпечення комплексного підходу до виховання національної свідомості молоді.

Аналіз наукових публікацій. Теоретичні та методичні засади утвердження української національної та громадянської ідентичності у сфері сучасної освіти комплексно досліджують вчені Інституту проблем виховання НАПН України (К. Журба, І. Бех, С. Бойко, В. Євтушок, С. Гаряча, Л. Канишевська, І. Кучинська, С. Кучинський, О. Лісовець, І. Нестайко, Л. Павлова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Сеньовська, С. Толочко, С. Федоренко, І. Шкільна, В. Ясько) [12].

Вагомість українознавчої проблематики, її увиразнення у патріотичному вихованні молоді розкривається в працях П. Кононенка, Т. Кононенка, Я. Калакури, Л. Токаря, В. Крисаченка, І. Грабовської, А. Ціпка, С. Кагамлик, Ю. Фігурного, О. Шакурової, Р. Додонова, В. Піскун, Г. Лозко та ін. Вплив асиміляційних процесів на формування ідентичності сучасної молоді в Україні та за кордоном

конкретизуються у доробку І. Краснодемської, Л. Отрошко, методичні аспекти українознавства як навчальної дисципліни розглядаються в працях А. Богуш, Л. Касян, Т. Усатенко, Л. Мартинець, Т. Мінченко, Т. Присяжної та ін. Проблематику й структура сучасних українознавчих практик в системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді в освітньому просторі України досліджують О. Газізова, С. Бойко, Л. Сорочук, А. Кононенко та ін.

В умовах сучасних викликів, пов'язаних із повномасштабною війною, міграційним процесами більш ретельного аналізу потребує вироблення, захист та поширення національних смислових аспектів культуротворення, впровадження українознавчих засад освітнього процесу через формування базових громадянських цінностей, мовних, соціальних та комунікативних компетентностей.

Зокрема, В. Крисаченко акцентує увагу, що саме національна самобутність України є екзистенційним гарантом її історичного буття, постаючи визначальною складовою у прагненнях української нації зберегти свою національну ідентичність [9, с. 12]. Т. Бевз зазначає, що пріоритетним напрямом у національній системі освіти в умовах повно-масштабної війни має стати патріотичне виховання здобувачів освіти, яке є складовою частиною національної безпеки та обороноздатності держави, інструментом утвердження національної ідентичності. Дослідниця стверджує, що війна Росії проти України – це війна за ідентичність, за «остаточне усвідомлення того хто ми є і отожднення – хто свій, а хто ні» [11, с. 137]. І. Грабовська актуалізує роль виховання дитини й дорослого як свідомого громадянина України, що є головною умовою остаточної Перемоги над неоімперським російським агресором, вказує на роль українознавчих досліджень у справі створення інтелектуального фронту боротьби з ворогом [6].

У Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України та заходів щодо її реалізації до 2025 року (наказ МОН № 527 від 06.06.2022) метою національно-патріотичного виховання визначено становлення самодостатнього громадянина патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституюційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей українського народу, національної самобутності [8].

Відповідно до Закону України від 13.12.2022 № 2834-IX «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» складовими державної політики у сфері утвердження

української національної та громадянської ідентичності» визначені: націо-нально-патріотичне виховання, військово-патріотичне виховання та громадянська освіта. Зокрема, громадянсько-патріотичне виховання розглядається як наскрізний виховний процес, спрямований на усвідомлення громадянами України власної відповідальності за розвиток успішної країни та важливості турботи про благо українського народу [7].

Таким чином, вироблення сучасних теоретико-методологічних підходів до українознавчого наповнення системи освіти сприятиме утвердженню національної та громадянської ідентичності української молоді, формуванню новітньої національної пам'яті та усвідомлення громадянами власної ролі як єдиного народу.

Це і обумовлює **мету статті** – аналіз українознавчих практик у сфері формування національної ідентичності молоді та визначення їхнього впливу на консолідацію українського суспільства в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Актуалізація національно-патріотичного виховання зумовлюється необхідністю консолідації суспільства, національною солідарністю, довірою між громадянами України, процесом формування в Україні громадянського суспільства, становлення єдиної нації, посиленням громадянської активності в умовах сучасних викликів, які стоять перед Україною [2, с. 26].

У цьому контексті важливим є розроблення українознавчої концептології осмислення та формування новітньої історичної пам'яті. Зокрема, у навчальній програмі для 5–11 класів закладів загальної середньої освіти «Українознавство» (авторів-укладачів А. Ціпка, Т. Бойко, С. Бойко, О. Газізова) («Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (лист МОН України від 10.08.2020 № 1/11-5310) важливою складовою є формування дієвого патріотизму учнівської молоді [4].

Метою курсу «Українознавство» є надати учневі/учениці-слухачеві/слухачці комплекс знань про Україну, українців, українську культуру як окремий світ із власним життєтворчим потенціалом, що розгортається у спільнотному та державотворчому досвіді, яким показано тяглі приклади української історичної єдності [4]. Г. Лозко серед мети і завдань курсу «Українознавство» визначає створення прогностичних моделей буття майбутньої України в умовах суперечливих процесів глобалізації та етнічного ренесансу, екзистенційної війни й геноциду та прагнення українців до самозбереження своєї країни й народу; піднесення національної гідності українців, віри в себе та свою державу, вироблення переможного менталітету та візії вільної, успішної України [10, с. 138]. Поділяємо думку Бойко С, що саме українознавча компетентність є одним із ключових факторів безпеки української нації, яка проявляється у внутрішньому факторі – національній самоідентифікації, що втілюється у почуттях-цінностях –

«Я – Українець» – «Ми – Українці». Сутність цих почуттів цінностей по-лягає у дієвій причетності особистості до своєї нації, до роду у широкому розумінні цього слова [3, с. 20].

Військова агресія, незважаючи на свої негативні наслідки, виконує роль каталізатора національної свідомості. Педагог, виступаючи як лідер у формуванні цієї свідомості, повинен впливати на учнів не лише знанням, але і цінностями, що сприяють об'єднанню суспільства у світлі викликів військового часу [1, с. 15]. Саме педагогічний професіоналізм і майстерність визначають рівень сформованості української національної ідентичності підлітків та підготовку батьків до здійснення цього процесу в умовах сім'ї [12, с. 164].

В умовах воєнного часу важливою є комплексна взаємодія, яка допоможе полегшити тривоги й переживання школярів, і тут велика роль належить не лише психологу, але й педагогу, який щоденно протягом тривалого часу спілкуються з учнями. Перспективною тут є саме організація патріотичного виховання, у межах якого можна трансформувати травматичний досвід дітей та сприяти їхній самоідентифікації як частини героїчної української спільноти. Щоб учителі могли допомогти своїм учням впоратися із впливом колективної травми війни в процесі патріотичного виховання, доцільно пропрацювати наш спільний суспільний досвід за допомогою механізмів сублімації з опорою на давні й сучасні міфи, постфольклор і, головне – новий український героїчний епос. [12, с. 143].

З метою вивчення, узагальнення та поширення кращого педагогічного досвіду вчителів різних типів і форм власності в Україні та українських освітніх закладів за кордоном щодо українознавчого наповнення системи освіти з 15 грудня 2023 р. по 15 січня 2024 р. Науково-дослідний інститут українознавства проводив IV Міжнародний конкурс для вчителів закладів загальної середньої освіти України та освітніх установ української діаспори «Українознавчі пріоритети освітнього процесу». Переможці у номінаціях (1–3 місця) визначались конкурсним журі у складі наукових співробітників Науково-дослідного інституту українознавства за участю освітнянської громадськості.

Несподіванкою стала велика кількість робіт, особливо з областей, які нині найбільше потерпають від жорстокої агресії Російської Федерації: Харківської (140), Донецької, Сумської, Луганської, Херсонської, Запорізької. Активно долучилися до конкурсу вчителі з Івано-Франківської, Вінницької, Київської, Львівської, Полтавської, Чернігівської, Чернівецької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Одеської, Хмельницької та інших областей України. Загалом заслужену перемогу в конкурсі цього року здобули біля 500 педагогів з усіх регіонів України і закордонню :

№	Область (країна)	Кількість робіт призерів
1.	Вінницька	24
2.	Волинська	2
3.	Дніпропетровська	6
4.	Донецька	23
5.	Житомирська	2
6.	Запорізька	3
7.	Івано-Франківська	24
8.	Київ	2
9.	Київська	13
10.	Кіровоградська	4
11.	Львівська	27
12.	Миколаївська	13
13.	Одеська	4
14.	Полтавська	28
15.	Рівненська	22
16.	Сумська	17
17.	Тернопільська	11
18.	Харківська	140
19.	Херсонська	2
20.	Хмельницька	24
21.	Черкаська	33
22.	Чернівецька	16
23.	Чернігівська	22
24.	Міжнародні	2
Всього робіт переможців		464

Серед призових робіт вчителів з курсу за вибором «Українознавство» журі конкурсу визначило 120, зокрема, у номінаціях:

1. Авторський навчальний урок з курсу за вибором «Українознавство» для вчителів початкової школи – 38 робіт.
2. Авторський навчальний урок з курсу за вибором «Українознавство» для вчителів базової загальної середньої школи – 62.
3. Авторський навчальний урок з курсу за вибором «Українознавство» для вчителів повної загальної середньої освіти (10–11 класи) – 20

Використання елементів українознавства в інших навчальних предметах є важливим аспектом формування національних та культурних цінностей молоді. Це значно розширює можливості вчителів у подачі нового матеріалу, а також допомагає узагальнити вже отримані учнями знання про Україну та український світ. Такий підхід сприяє креативності та інтеграції нових знань із різних галузей науки.

Серед призерів конкурсу у номінації «Авторський навчальний урок на українознавчій основі» загалом визначено 149 робіт. Зокрема:

1. Авторський навчальний урок на українознавчій

- основі для початкової школи – 41 робота;
2. Авторський навчальний урок на українознавчій основі для базової загальної середньої школи (5–9 класи) – 93;
  3. Авторський навчальний урок на українознавчій основі для повної загальної середньої освіти (10–11 класи) – 15.

Використання елементів українознавства в навчальних предметах під час війни має особливу важливість, оскільки це сприяє формуванню патріотизму та громадянської свідомості молоді. Узагальнюючи зміст конкурсних робіт педагогів, наведемо кілька прикладів як інтегрувати українознавство в різні навчальні дисципліни в умовах війни:

1. Історія

- Тематика: вивчення сучасної історії України, зокрема подій, пов'язаних із російсько-українською війною, та їх впливу на національну свідомість.
- Практика: аналіз історичних документів, свідчень очевидців, проведення уроків пам'яті, обговорення важливих подій, таких як Революція Гідності, періодизація повномасштабної російсько-української війни, феномен волонтерства, роль української діаспори у підтримці України та ін.

2. Географія

- Тематика: геополітична ситуація в Україні, вплив війни на економіку та екологію регіонів.
- Практика: створення карт, які демонструють зміни в території та демографії України, фіксація та аналіз злочинів Російської Федерації проти довілля в Україні.

3. Література

- Тематика: творчість українських письменників і поетів, які висвітлюють тему війни.
- Практика: читання та аналіз творів сучасних авторів, що описують переживання під час війни, обговорення теми втрат, надії та боротьби за свободу. Написання есе про вплив війни на літературу.

4. Мистецтво

- Тематика: візуальні мистецтва, які відображають реальність війни та патріотизм.
- Практика: організація арт-проектів, виставок, які показують роботи українських художників, присвячені війні, використання мистецтва як засобу висловлення переживань та емоцій. Написання есе «Як мистецтво рятує під час війни».

5. Музика

- Тематика: роль української музики у формуванні патріотичних почуттів під час війни.
- Практика: вивчення сучасних українських пісень, які стали популярними під час війни, участь у музичних акціях на підтримку армії та волонтерів, виконання патріотичних пісень на уроках.

6. Соціальні науки

- Тематика: аналіз соціальних наслідків війни.

- Практика: дослідження проблем, пов'язаних із біженцями, допомогою для постраждалих, обговорення ролі громадських організацій у підтримці населення.

8. Етика

- Тематика: патріотизм, відповідальність та моральні цінності під час війни.
- Практика: проведення дебатів на тему патріотизму та громадянської активності, формування активної громадянської позиції.

9. Інформатика

- Тематика: використання цифрових технологій для популяризації українознавства та української культури.
- Практика: створення веб-сайтів, блогів або соціальних мереж, присвячених українській культурі, історії, боротьбі під час війни. Використання мультимедійних ресурсів для проведення уроків.

10. Крос-культурна комунікація

- Тематика: порівняння досвіду України з досвідом інших країн, що пережили війни.
- Практика: аналіз міжнародних конфліктів, дослідження, як інші народи зберігають свою ідентичність у складних умовах, участь у міжнародних проєктах, що сприяють обміну досвідом.

Таким чином, інтеграція елементів українознавства в навчальні предмети в умовах війни не лише сприяє збереженню національної ідентичності, а й допомагає молоді усвідомити свою роль у формуванні майбутнього України. Відтак, важливо, щоб освіта стала платформою для підтримки, розвитку ідентичності та формування спільних цінностей, патріотизму та соціальної активності молоді з метою забезпечення єдності українського суспільства. У цьому аспекті важливою є система роботи з національно-патріотичного виховання в закладах освіти, проведення виховних заходів. Так, найбільш представленою у Конкурсі стала номінація, яка включає розробку виховного українознавчого заходу (195 робіт). Зокрема:

- Авторська розробка виховного українознавчого заходу для вчителів початкової школи – 44 роботи;
- Авторська розробка виховного українознавчого заходу для базової загальної середньої школи (5–9 класи) – 111.
- Авторська розробка виховного українознавчого заходу для повної загальної середньої освіти (10–11 класи) – 40.
За тематичним наповненням виховні заходи можна розподілити за такими категоріями:
- народні традиції – 63 роботи (31%)
- українська культура – 47 робіт (23%)
- мистецтво в умовах війни – 10 (4%)
- історія України 20 (11%)

- Герої України 8 (4%)
- представлення подій російсько-української війни – 6 (3%)
- українська література – 8 (4%)
- національно-патріотичне виховання молоді – 40 (20%).

Важливою складовою проведення виховних заходів є залучення батьків і громади: проведення спільних заходів, в яких учні, батьки та представники громади можуть ділитися досвідом, ідеями, і обговорювати важливі питання, підтримка молоді щодо участі у волонтерських проєктах, що пов'язані з наданням допомоги військовим, біженцям, постраждалим від війни.

Таким чином, науково-практична діяльність вчителів закладів загальної середньої освіти України та освітніх осередків української діаспори, а саме – написання авторських робіт з українознавства, допомагає втіленню нових методів і практик національно-патріотичного виховання. Варто відзначити, що пошукова робота, впровадження інноваційних підходів у науково-педагогічній діяльності сприяє впровадженню у систему національної освіти ідей і програм з патріотичного виховання, що належно забезпечує формування у молодого покоління системи культурних цінностей та національну самосвідомість [5, с. 145].

Висновки. Таким чином, у контексті сучасних викликів українознавчі практики в системі освіти виступають важливим інструментом для утвердження національної та громадянської ідентичності молоді. Викладання курсу «Українознавство» та інтеграція елементів українознавства в різні навчальні предмети сприяють формуванню в учнів цілісного уявлення про Україну, її культуру, традиції, історію та сучасність. Відтак, важливо акцентувати увагу на героїчних сторінках української історії, вивченню постатей національних героїв, культурних надбаннях – це допомагає учням усвідомити власну ідентичність і гордість за свою країну. Вивчення українського фольклору, народних свят і обрядів формують спільну культурну пам'ять та відчуття приналежності до нації. Вивчення тем, що стосуються сучасних викликів, дозволяє учням усвідомити свою роль у суспільстві; дискусії про національну безпеку, відповідальність за майбутнє країни покликані спонукати молодь до активної участі у суспільному житті; актуалізація внеску українських воїнів у захист країни, їхніх подвигів формує в учнів почуття гордості та бажання наслідувати їхній приклад.

Під час проведення уроків українознавства та виховних заходів педагоги активно використовують інтерактивні форми навчання: проєктну діяльність, рольові ігри, дискусії, що допомагає учням не лише отримувати знання, а й активно їх обговорювати та аналізувати. Вивчення тем, пов'язаних з актуальними подіями в Україні, таких як гуманітарні аспекти війни, волонтерство, допомога армії дозволяє учням краще усвідомити виклики, з якими стикається краї-

на. Викладання українознавства в умовах війни може слугувати також психологічною підтримкою для учнів, допомагаючи їм справлятися з емоційними навантаженнями та розвивати патріотичні почуття і стійкість.

Насамкінець важливо відзначити, що IV Міжнародний конкурс для вчителів закладів загальної середньої освіти України та освітніх установ української діаспори «Українознавчі пріоритети освітнього процесу» став дієвою платформою для обміну досвідом у сфері національно-патріотичного виховання, розвитку професійних навичок і заохочення творчого підходу до навчання, він не лише підвищує професійну кваліфікацію педагогів, а й сприяє популяризації українознавства в освіті, заохочуючи вчителів до творчості та інновацій у викладанні. Узагальнення та поширення кращого педагогічного досвіду вчителів, як в Україні, так і в українських освітніх закладах за кордоном, є важливим кроком для актуалізації українознавчої складової в системі освіти. У цьому контексті необхідним бачиться створення методичних посібників, які міститимуть кращі практики викладання українознавства, включаючи навчальні програми, плани уроків, завдання для учнів.

1. Александровська Д., Широких А. Освітня діяльність як інструмент формування національної свідомості українського суспільства в умовах воєнної агресії. *Розвиток національної свідомості та національної ідентичності особистості у воєнний та повоєнний періоди: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (29–30 листопада 2023 р м. Рівне)*. Упоряд. Р.В. Павелків, Н.В. Корчакова. Рівне. 2023. С. 13–15.
2. Бевз Тетяна. Національно-патріотичне виховання в Україні: нормативно-правові засади. *Українознавство*. 2023. № 4. С. 24–40.
3. Бойко Світлана. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах*. Випуск 30. К.: «Міленіум». 2022. С. 17–21.
4. Газізова Олена, Бойко Світлана, Ціпко Анатолій, Бойко Тетяна. Програма курсу за вибором «Українознавство» для 5–11 класів закладів загальної середньої освіти України. *Українознавство*. 2020. № 1 (74). С. 98–147.
5. Газізова Олена, Сорочук Людмила, Кононенко Алла. Українознавство у системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді: досвід вчителя та творче втілення практичної майстерності. *Вісник НДІУ*. № 1. 2023. С. 134–150.
6. Грабовська Ірина. Сучасне вітчизняне та закордонне українознавство в реаліях війни путінської неоімперії проти України. *Україна в контексті соціогуманітарних викликів сучасності: історичний досвід та перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю)*. 17 травня 2022 року. Пере-

- яслав, 2022. С. 72–74.
7. Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
  8. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України 06.06.2022. № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>
  9. Крисаченко В.С. Системність українознавства і консолідація нації: екзистенційний дискурс. *Політологічний вісник: збірник наукових праць. Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Київ: ТОВ «В0 адекс», 2022. Вип. 89. С. 12–28.
  10. Лозко Галина. Інституціоналізація українознавства як науки та навчальної дисципліни в умовах російсько-української війни. *Українознавство*. № 1. 2024. С. 131–145.
  11. Національна ідентичність у трансформаційних процесах: безпекові чинники та консолідація суспільства / О. Газізова, Т. Бевз, І. Краснодемська, С. Бойко, Ю. Шинкарик, А. Кононенко, О. Соболева. Тернопіль: «Джура», 2023. 308 с.
  12. Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія / К. Журба, І. Бех, С. Бойко, В. Євтушок, С. Гаряча, Л. Канишевська, І. Кучинська, С. Кучинський, О. Лісовець, І. Нестайко, Л. Павлова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Сеньовська, С. Толочко, С. Федоренко, І. Шкільна, В. Ясько; за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ: «Компрінт». 2024. 232 с.
  - Ukrainian War]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 30. K.: «Milenium». Pp. 17–21. (in Ukrainian).
  4. Gazizova Olena, Boiko Svitlana, Tsipko Anatolii, Boiko Tetiana. (2020). *Prohrama kursu za vyborom «Ukrainoznavstvo» dlia 5–11 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity Ukrainy* [Curriculum for the Elective Course "Ukrainian Studies" for Grades 5–11 in Secondary Education Institutions of Ukraine]. *Ukrainoznavstvo*. No.1 (74). Pp. 98–147. (in Ukrainian).
  5. Gazizova Olena, Sorochuk Liudmyla, Kononenko Alla. (2023). *Ukrainoznavstvo u systemi natsionalno-patriotychnoho vykhovannia uchnivskoi molodi: dosvid vchytelia ta tvorche vitlennia praktichnoi maistemosti* [Ukrainian studies in the system of national-patriotic education of student youth: teacher's experience and creative embodiment of practical skills]. *Visnyk NDIU*. No. 1. Pp.134–150. (in Ukrainian).
  6. Hrabovska Iryna. (2022). *Suchasne vitchyzniane ta zakordonne ukrainoznavstvo v realiiakh viiny putinskoj neoimperii proty Ukrainy* [Modern domestic and foreign Ukrainian studies in the realities of Putin's neo-imperial war against Ukraine]. *Ukraina v konteksti sotsiohumanitarnykh vyklykiv suchasnosti: istorychnyi dosvid ta perspektyvy. Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (z mizhnarodnoiu uchastiu)*. 17 travnia 2022 roku. Pereiaslav. Pp. 72–74. (in Ukrainian).
  7. *Zakon Ukrainy vid 13.12.2022 № 2834-IX «Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhenia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti»* [Law of Ukraine 13.12.2022 № 2834-IX "On the Basic Principles of State Policy in the Sphere of Establishing Ukrainian National and Civic Identity"]. (2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (in Ukrainian).

References

1. Aleksandrovska D., Shyrokykh A. (2023). *Osvitnia diialnist yak instrument formuvannia natsionalnoi svidomosti ukrainskoho suspilstva v umovakh voiennoi ahresii* [Educational activity as a tool for forming the national consciousness of Ukrainian society in the conditions of military aggression]. *Rozvytok natsionalnoi svidomosti ta natsionalnoi identychnosti osobystosti u voiennyi ta povoiennyi periody: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (29–30 lystopada 2023 r m. Rivne)*. Uporiad. R. V. Pavelkiv, N. V. Korchakova. Rivne. Pp. 13–15. (in Ukrainian).
2. Bezv Tetiana. (2023). *Natsionalno-patriotyчне vykhovannia v Ukraini: normatyvno-pravovi zasady* [National-Patriotic Education in Ukraine: Normative and Legal Foundations]. *Ukrainoznavstvo*. No. 4. Pp. 24–40. (in Ukrainian).
3. Boiko Svitlana. (2022). *Formuvannia natsionalnoi identychnosti ukrainskoi molodi v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny* [Formation of National Identity of Ukrainian Youth in the Context of the Russian-Ukrainian War]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 30. K.: «Milenium». Pp. 17–21. (in Ukrainian).
4. Gazizova Olena, Boiko Svitlana, Tsipko Anatolii, Boiko Tetiana. (2020). *Prohrama kursu za vyborom «Ukrainoznavstvo» dlia 5–11 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity Ukrainy* [Curriculum for the Elective Course "Ukrainian Studies" for Grades 5–11 in Secondary Education Institutions of Ukraine]. *Ukrainoznavstvo*. No.1 (74). Pp. 98–147. (in Ukrainian).
5. Gazizova Olena, Sorochuk Liudmyla, Kononenko Alla. (2023). *Ukrainoznavstvo u systemi natsionalno-patriotychnoho vykhovannia uchnivskoi molodi: dosvid vchytelia ta tvorche vitlennia praktichnoi maistemosti* [Ukrainian studies in the system of national-patriotic education of student youth: teacher's experience and creative embodiment of practical skills]. *Visnyk NDIU*. No. 1. Pp.134–150. (in Ukrainian).
6. Hrabovska Iryna. (2022). *Suchasne vitchyzniane ta zakordonne ukrainoznavstvo v realiiakh viiny putinskoj neoimperii proty Ukrainy* [Modern domestic and foreign Ukrainian studies in the realities of Putin's neo-imperial war against Ukraine]. *Ukraina v konteksti sotsiohumanitarnykh vyklykiv suchasnosti: istorychnyi dosvid ta perspektyvy. Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (z mizhnarodnoiu uchastiu)*. 17 travnia 2022 roku. Pereiaslav. Pp. 72–74. (in Ukrainian).
7. *Zakon Ukrainy vid 13.12.2022 № 2834-IX «Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhenia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti»* [Law of Ukraine 13.12.2022 № 2834-IX "On the Basic Principles of State Policy in the Sphere of Establishing Ukrainian National and Civic Identity"]. (2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (in Ukrainian).
8. *Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v systemi osvity Ukrainy. Zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy 06.06.2022. № 527* [Concept of National-Patriotic Education in the Educational System of Ukraine. Approved by the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated June 6, 2022, No. 527]. (2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (in Ukrainian).
9. Krysachenko V.S. (2022). *Systemnist ukrainoznavstva i konsolidatsiia natsii: ekzystentsiinyi dyskurs* [The systematic nature of Ukrainian studies and the consolidation of the nation: an existential discourse]. *Political science bulletin: a collection of scientific works. Kyiv National University named after Taras Shevchenko*. Kyiv: TOV «V0 aдекс». Vyp. 89. Pp. 12–28. (in Ukrainian).
10. Halyna Lozko. (2024). *Instytuttsializatsiia ukrainoznavstva yak nauky ta navchalnoi dystsypliny v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny* [Institutionalization of Ukrainian Studies as a Science and Academic Discipline in the Context of the Russian-Ukrainian War]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 30. K.: «Milenium». Pp. 17–21. (in Ukrainian).

- the Russian-Ukrainian War]. *Ukrainoznavstvo*. No. 1. Pp. 131–145. (in Ukrainian).
11. *Natsionalna identychnist u transformatsiinykh protsesakh: bezpekovi chynnyky ta konsolidatsiia suspilstva* [National Identity in Transformation Processes: Security Factors and Social Consolidation]. (2023). / O. Hazizova, T. Bezv, I. Krasnodemska, S. Boiko, Yu. Shynkaryk, A. Kononenko, O. Sobolieva. Ternopil: «Dzhura». 308 p. (in Ukrainian).
12. *Utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti: monohrafiia*. [Affirmation of Ukrainian national and civil identity: monograph]. (2024). / K. Zhurba, I. Bekh, S. Boiko, V. Yevtushok, S. Hariacha, L. Kanishevskaya, I. Kuchynska, S. Kuchynskyi, O. Lisovets, I. Nestaiiko, L. Pavlova, V. Rahozina, O. Reipolska, N. Senovska, S. Tolochko, S. Fedorenko, I. Shkilna, V. Yasko; za zah. red. K. Zhurba, O. Reipolska. Kyiv: «Komprint». 232 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.3>
УДК 3.21(477)

Ірина ГРАБОВСЬКА

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософії і геополітики НДІУ КНУТШ,
Україна, м. Київ,
провідний науковий співробітник
Музею книги і друкарства України, м. Київ

ORCID: 0000-0002-7416-9541

Email: grabovskai@ukr.net

УКРАЇНЬСЬКА ЛЮДИНА В ЧАСИ КАТАКЛІЗМІВ: ПОШУКИ ШЛЯХІВ ТА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Анотація. Досліджується проблема світовідчуття та світопереживання так званої «пересічної» української людини в часи історичних катаклізмів антропогенного походження. Акцентується увага на періодах національних катастроф ХХ та ХХІ століть у соціоантропологічних та смисложиттєвих вимірах. Наголошується на необхідності дослідження стану української людини періоду теперішньої російсько-української війни. Метою даної розвідки є аналіз суспільних настроїв, переживань, переконань та уподобань так званого «пересічного» українця (в советські часи – «простого українця») в кризові та катастрофічні, трагічні моменти історії, тобто в добу катаклізмів, а також шляхи та методи дослідження даної проблематики.

Робиться висновок, що самопочуття пересічної людини у часи катаклізмів (катастроф) – це стан постійного стресу та тотального страху, непевності і загроженості. Реальна здатність спільноти до виживання залежить від стійкості (фізичної та духовної) її громадян; їхнього патріотизму та здатності до опору ворогові; почуття любові до Батьківщини та відповідальності еліт; ефективного та професійного керівництва в надзвичайних умовах існування соціуму.

Вивчення проблеми переживання людиною катаклізмів є однією з базових наукових проблем світової соціогуманітаристики, оскільки світ вступив у добу активних трансформацій, часто непередбачуваних та неконтрольованих. Для сучасного українознавства проблема переживання катаклізмів українською «пересічною» людиною перетворюється на одну з найактуальніших як безпекова, економічна, політична, антропологічна тощо, зрештою – філософська, оскільки Україна сьогодні знаходиться в епіцентрі переоблаштування глобального світу. Дослідження даного питання вимагає спеціальної уваги до вже існуючої наукової аналітики та пошуку нових шляхів та методів вивчення проблеми.

Ключові слова: Україна, катастрофи антропогенного характеру, кризи, війна, пересічний українець, людська екзистенція.

Iryna GRABOVSKA

PhD, Senior researcher

department of philosophy and geopolitics of KNUTSH Scientific Research Institute,
Ukraine, Kyiv,

a visionary researcher

Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv

THE UKRAINIAN PERSON IN TIMES OF CATAclysms: SEARCHING FOR WAYS AND METHODS OF RESEARCHING THE PROBLEM

Abstract. The article examines the problem of the worldview and inner experience of the so-called "average" Ukrainian person in times of historical cataclysms of anthropogenic origin, focusing attention on the periods of national catastrophes of the 20th and 21st centuries in socio-anthropological and meaningful dimensions. The author emphasizes the need to study the state of Ukrainian people during the current Russian-Ukrainian war. The purpose of this investigation is to analyze the social attitudes, experiences, beliefs and preferences of this Ukrainian (in Soviet times - the "ordinary Ukrainian") in tragic moments of history, that is, in the age of cataclysms, as well as the ways and methods of researching this problems.

The article concludes that the well-being of the average person during cataclysms (catastrophes) is a state of constant stress and total fear, uncertainty and danger. The real ability of a community to survive depends on the resilience (physical and spiritual) of its citizens; their patriotism and ability to resist the enemy; a sense of love for the Motherland and the responsibility of elites; effective and professional leadership in the extraordinary condition.

The study of the problem of human experience of cataclysms is one of the basic scientific problems of world socio-humanitarian studies, since the world has entered the era of active transformations, often unpredictable and uncontrolled. For modern Ukrainian studies, the problem of the experience of cataclysms by the Ukrainian "average" person turns into one of the most relevant as a security, economic, political, anthropological, etc., ultimately philosophical problem, since Ukraine today is at the epicenter of the reorganization of the global world. The study of this issue requires special attention to already existing scientific analytics and the search for new ways and methods of studying the problems of community existence.

Keywords: Ukraine, man-made disasters, crises, war, the average Ukrainian, human existence.

Постановка проблеми. Українська історія, яку, як відомо, не можна читати без броду (В. Винниченко) і у ХХ-ХХІ століттях, коли принципово змінилась сама якість історичних подій, не в останню чергу через те, що «відбулося повстання мас» (за Ортегою-і-Гассетом), продовжує вражати як своєю трагічністю, так і власною героїчністю. Ці реалії знайшли відображення і продовжують досліджуватись у цілій низці найактуальніших робіт науковців як України, так і зарубіжжя. Так, праці Тімоті Снайдера про українські землі набули визнання не лише серед науковців-істориків, але й серед широкого загалу інтелектуалів, яких хвилює минуле, сьогодення та майбутнє найбільшої Східно-Європейської країни – України.

Значно менше, майже відсутні розвідки соціогуманітаристики, присвячені переживанню криз та катастроф так званою «пересічною» українською людиною. Проте, саме ця людина, її настрої, поведінка, переживання тощо створюють найпотужніше підґрунтя стійкості, зокрема, і життєздатності певної системи.

Зрештою, кардинальні зміни у житті як індивіда, так і спільноти відбуваються саме завдяки суб'єктам дії, тобто, реальним дієвцям певного часу. Український історик, політичний дисидент Валентин Мороз свого часу писав про це так: «...суттєва різниця не в тім, що один знає, а другий не знає. Суть – у градусі **емоційності**, з якою людина ставить себе до тієї чи іншої істини. Один просто знає це. Другий **живе** цим. Для одного дана істина є просто інформацією, знанням. Для другого – **откровеніє**, без якого життя втрачає сенс. Істина, розігріта в душі до певного «градуса», стає **цінністю**. Знання переростає у віру. І тільки тоді людина починає жити. Леся Українка називала цей стан **ОДЕРЖИМІСТЮ**. ...Одержимість – це зовсім окрема субстанція, необхідний порядок з іншими компонент для повноцінного

духовного життя. Можна мати великі духовні скарби – але їх просто не помітять, доки не візьметься за них **одержима** людина і не розтопить їх в горнилі своєї одержимості» [19, с. 7]. Тобто, спільнота повинна мати своїх поведирів-достойників, здатних повести («запалити» за В. Морозом) загал. Але і людей із громадянською патріотичною позицією повинна бути більшість, щоб процес від самого початку не був приречений на поразку. Іншими словами, щодо теперішнього часу ці розмісли трансформуються у наступні: можна мати героїчну армію, здатну оборонятися і перемагати, але в той же час втратити країну (В. Портніков), якщо суспільство в цілому не буде здатне на адекватні відповіді на виклики доби; не готове до справжнього опору ворогові; консолідації та ефективної взаємодії, а ще не матиме достойних керівників. Тому й опорність, стійкість і стан «пересічної» людини української спільноти має чимале значення, якщо не вирішальне, для досягнення реальних переможних результатів у сучасній російсько-українській війні. Як зазначає дослідник Л. Чупрій «...на сьогодні дуже актуальним є розгляд безпеки в більш широкому контексті, акцентуючи увагу на її людиновимірному гуманітарному змісті. Досліджуючи міжнародний досвід, слід зазначити, що і у вітчизняній науці останнім часом починає поширюватися широкий погляд на національну безпеку, яка не зводиться виключно до воєнних, політичних, економічних, енергетичних аспектів. Пріоритетного значення у системі безпеки (національної та колективної) набувають її соціокультурні та етнопонаціональні аспекти та роль і значення людини як суб'єкта національної безпеки» [25, с. 301].

Метою даної розвідки є аналіз суспільних настроїв, переживань, переконань та уподобань так званого «пересічного» українця (в советські часи – «простого українця») в кризові та катастрофічні, трагі-

чні моменти історії, тобто в добу катаклізмів, а також шляхи та методи дослідження даної проблематики.

Аналіз джерел та літератури. Беручись за дослідження вказаної проблеми, авторка статті цілком дає собі звіт, що тема є фактично неосязною і повинна ґрунтуватись на огроми опрацьованого матеріалу: від персональних свідчень учасників і спостерігачів подій; спогадів; соціологічних опитувань та аналітики на їхній основі; спеціальних наукових праць, зокрема і в першу чергу історичних, присвячених конкретним подіям; висновках соціально-психологічних досліджень та антропологічної філософії до широких філософських рефлексій та метатеорій.

Мабуть, неможливо взагалі віднайти загальний алгоритм реакцій чи дій масової людини на трагічні історичні події. Проте, самі ці реакції, проаналізовані та описані, дозволяють робити прогнози щодо майбутнього певної спільноти. Так, масовий спротив українського народу путінській навалі, особливо в її гарячій фазі цілком лаконічно можна висловити формулою генерала Валерія Залужного: «Нам ще буде важко, але вже ніколи не буде соромно». Іншими словами, український народ завдяки масовому героїзму в російсько-українській війні XXI ст. продемонстрував усьому світові свою суб'єктність, на відміну від російського народу, який, на думку більшості діючих політичних аналітиків, начисто позбавлений здатності бути суб'єктом сучасної історичної дійсності.

Видається, що для можливого шляху пошуку наукової істини у заданому напрямкові можуть слугувати на теперішній час розвідки, наприклад, присвячені Голодоморові – геноциду українського народу. Вже є певна кількість робіт, присвячених саме самопочуттю, екзистенціальному станові української людини періоду штучного голоду в Україні 1932-1933 років. Цій проблемі приділяли увагу вітчизняні науковці Н. Бем, М. Бондаренко, В. Борисенко, С. Дрвозюк, Г. Капустян, Л. Коваленко, В. Маняк, І. Рева, Л. Слободян (Шеремета), О. Стасюк, В. Ятченко.

Окреме місце у цьому ряду досліджень займають праці відомого американського історика, політолога, громадського діяча Дж. Мейса «Ваші мертві вибрали мене» та «Україна: матеріалізація привидів» [8; 9]. Як відомо, його креативне та відповідальне ставлення до вивчення документів та свідчень родичів чи тих, хто пережив той страшний сталінський терор голодом, простимулювало у вже незалежній Україні ставлення до вивчення цієї трагедії як завдання державної ваги. Книги Дж. Мейса «Ваші мертві вибрали мене» [8] та «Україна: матеріалізація привидів» [9] стали класичними в сучасній Україні. Вони підштовхнули до цілої низки серйозних аналітичних розвідок, вивчення архівних справ, виступів у ЗМІ, які принципово змінили уявлення багатьох українців щодо сутності советського режиму та комуністично-більшовицької влади й ідеології загалом.

Низка сучасних досліджень Голодомору можуть стати підґрунтям для формування напрямків саме людиновимірних наукових розвідок з українсь-

кого сьогодення та історії [Див., напр.: 1; 2; 17; 20; 21; 22].

Наукова публіцистика також варта уваги при розгляді питання людської екзистенції у кризові та катастрофічні моменти історії [Див., напр.: 18; 22]. Так, серед найновішого на особливу увагу заслуговує науково-популярне видання авторства Ірини Рєви «По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій» [22].

Серед особливо вагомих наукових праць із зазначеної проблеми варто відзначити монографію В. Ятченка «Духовний світ української людини в часи Голодомору. Соціоантропологічні й смисложиттєві виміри Голодомору 1932-1933 років в Україні» [28]. Автор відзначає цікаву річ щодо досліджуваних реалій. Він пише, що при розгляді даної проблеми варто «...враховувати один істотний фактор. Було розуміння людини з боку теоретиків і практиків соціалістичного будівництва в СРСР, і було саморозуміння і самопочуття самих людей всередині цієї системи. Так ось аналіз глибинних характеристик людини через оці її самопочуття й самоосягнення – це вже *екзистенційна площина питання про сутність особистості. В нашому випадкові – особистості Голодомору*» [28, с. 110–111].

Варто погодитись із думкою дослідника про те, що це «...чи не найвагоміший (і мабуть чи не найважчий) для осягнення вимір духовного світу людини часів Голодомору, йдеться бо про смисложиттєві орієнтири людини, про місце смислів у людському житті. Саме тому слід хоч би кількома словами окреслити суть смислу і його роль в духовному світі людини» [28, с. 111].

Проте, у порівнянні з економічними, політичними, історичними, демографічними тощо розвідками з даного питання, робіт, присвячених індивідуальному переживанню Великого Голоду «пересічними» українцями, існує незначна кількість. Частково це можна пояснити тим фактом, що сама екзистенція української людини у цей час підпала під тотальне нищення, відбулося масове об'єктивування людини, перетворення її на річ, причому найменш цінну у порівнянні з державою, соціалізмом та його побудовою, машинами, озброєнням та їхнім масованим виробництвом. Так, наприклад, відомий факт, коли на запитання до советського чиновника високого рангу американського журналіста Г. Уільямса про порятунок вмираючих від голоду за рахунок хліба, який у держави був, той однозначно і категорично відповів, що «машини важливіші, ніж люди» [Цит. за: 28, с. 109].

Автори, чії роботи аналізують саме стан української людини в той страшний період української історії, на жаль, не поодинокі і не останні в складній українській історичній долі, констатують, що лише невеличка частка досліджень присвячена самопочуттю та саморефлексії людини Голодомору. Як зазначила авторка статті «Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932-1933 років» Лілія Слободян (Шеремета), «актуальність цього дослідження зумовлена

тим, що найчастіше науковці висвітлюють мотиви Голодомору (політичні, економічні, соціальні, етнічні тощо), а серед найбільш досліджуваних наслідків – демографічні. Духовні ж, ментальні та морально-психологічні наслідки досліджувалися побіжно, але вплив Голодомору на ці сфери людського життя незаперечний, тому що ці негативні зміни нинішнє суспільство відчуває й досі» [22]. Варто погодитись із вище наведеною думкою, адже після розпаду СРСР Україна характеризувалась не лише як постколоніальна, пост-тоталітарна, але й як постгеноцидна країна саме через пережитий її народом Голод 1932-1933 рр.

Для поглибленого розуміння та створення цілісної картини життєвих смислів та буття української людини у катастрофічні часи варто залучати і праці найвидатніших українських інтелектуалів, які вже стали класичними. Серед таких – розвідки Євгена Маланюка. Так, Є. Маланюк розробляв концепцію двох імперіалізмів: римського та монгольського типу. Ця концепція може посприяти розумінню специфіки існування України у стані колонії. Колоніальний стан формує специфічний тип масової особистості субальтерна, який і визначає потім вже і постколоніальну реальність країни. Для України і до цієї пори проблема постколоніальних трансформацій залишається однією з найактуальніших.

Римський або європейський імперіалізм, на думку Є. Маланюка, відрізняються терпимістю до інакшості та толеруванням чужих культур та вірувань. Натомість «монгольський» імперіалізм відрізняється тотальним контролем та нетерпимістю до чужого, для нього характерна війна як спосіб винищення інакшості та інакших. «...саме терор, як засіб і метода правління в колонії чи підбитій країні, терор, як головний інструмент адміністрації, – то істотна властивість імперіалізму типу «монгольського». Накидання своїх богів, своєї культури й мови з одночасним геноцидом, масове вирізування й винищення населення, руйнація цілих міст як осередків культури й історичної традиції, руйнування економіки й осілого (органічного) господарства, підтинання расового коріння, виселювання цілих областей, масове пересування людности, витереблювання місцевого органічного життя, вирізування на живім тілі народів штучних кордонів (що, в нечуваних розмірах відбувалося перед, в часі і після II світової війни!) – то дії і методи, притаманні, власне, імперіалізові «монгольському», – стверджує мислитель [16, с. 248].

На підтвердження думки Є. Маланюка щодо російського імперіалізму наводимо цитату зі спогадів про зустріч з американцями після перемоги у другій світовій війні М. Дорошенка («Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни»): «На прощання підійшов до мене старшина і сказав: «Німеччина розбита. Війна скінчилась. Чому ж ви їдете сюди, на захід, до нас? Їдьте додому, до руских!» На таку наївну пропозицію я без вагання відповів: «Хто не хотів би їхати додому? Але ж ми не рускі, ми українці. Ми не хочемо ні нацизму, ані комунізму, а наша Україна окупована вже комуною. Повертатись від одного до

другого фашизму ми не маємо охоти. Ви комуни ще не знаєте, але як поживете тут, у Європі, то ви її узнаете теж» [10, с. 95].

Напрошуються самоочевидні паралелі з теперішньою політикою рашистської неоімперії на чолі з путінською владною клікою, яка підтримується російським «глубінним» народом (В. Сурков).

Продуктивним для вивчення питання самопочуття людини у кризові моменти історії, на думку авторки, є і застосування поняття «українська людина». Завдяки відомій філософській праці М. Шлемкевича «Загублена українська людина» [27] це поняття увійшло до наукового обігу українознавчої гуманітаристики і виявилось продуктивним. Під поняттям «українська людина» розуміємо певну абстракцію, що описує масовий тип особистості певної історичної доби. Саме від реакцій на події реальної історії цього масового типу зрештою залежить і доля самої України, народу, нації, спільноти і навіть окремих представників цього співтовариства. Історія доводить, що пасіонарії змінюють реальність. Проте, коли вони поодинокі, тоді приречені бути або будителями оспалого соціуму (у кращому разі), або жертвами репресій із боку існуючого режиму (у гіршому). Часто доля нагороджує таких людей обома вище названими ролями одночасно. Для тектонічних історичних зсувів потрібні об'єднання зусиль маси і провідників.

Також дослідження в галузі соціальної психології, філософської антропології можуть дати вагомий підстави для доформування цілісної картини світопереживання української людини епохи криз та катастроф [Див. про це, напр.: 7].

Формуючи принципові засади дослідження, варто дослухатись до думки О. Кульчицького про те, що «філософська антропологія дає підставу міркувати не тільки про людину, яка є, а й про людину, яка має бути...», — про ідеал людини. Тому вона має значення для педагогіки як науки про виховання повновартісної, завершеної спільноти. Але для того, щоб висновки філософської антропології могли мати практичне значення, її міркування не можуть обмежуватись роздумами над сферою загальнолюдського, що на ділі є тільки ідеальною абстракцією. Адже загальнолюдське існує насправді у конкретних поста-тях національних чи епохальних (пов'язаних з історичною добою) типів, формування яких зумовлене національними та епохальними («історично часовими») психічними структурами» [13, с. 146–147].

У контексті заявленого дослідження також є необхідним аналіз спогадів учасників подій [Див., напр.: 15; 10; 14]; свідчення очевидців та сторонніх спостерігачів [Див., напр.: 20; 24]; соціологічні опитування, предметом яких є стан масової людини в часи катаклізмів антропогенного походження. Під масовою людиною розуміємо у найзагальнішому вигляді конструкт, запропонований та описаний іспанським філософом Ортегою-і-Гассетом, а також соціальним філософом Д. Московічі [Див. детальн. про це: 6]. Головною ознакою такою людини є ідентифікація себе із

загалом («такий, як усі»). Суспільна уніфікація є основною характеристикою такої людини.

Перспективними для даного дослідження є і сучасні проекти соціологів, які дозволяють отримати інформацію про певний зріз індивідуальних настроїв в українському соціумі. Особливо це важливо сьогодні, під час війни за повне й остаточне визволення України з-під гніту російської імперії, в яких би іпостасях ця імперія не існувала [26].

Основна частина. Як зазначалося вище, дослідження стану української людини часів Голодомору можна взяти за певну модель при вивченні питання самопочуття, світопереживання, морального стану людини кризи у її найжорсткішому вигляді: катаклізмів – катастроф антропогенного характеру, тобто, війн, революцій, повстань, політичних репресій, міжтнічних конфліктів, геноцидів тощо.

Із усіх джерел, за якими можливо створити наукову картину самопочуття людини у періоди таких жорстоких випробувань, напрошується головний достовірний висновок: пересічна людина в часи жорстоких катаклізмів перебуває у стані важкого стресу і відчуває найсильніші страхи.

Дослідники Голодомору одностайно стверджують, що відчуття страху та безвиході було тотальним, і в той же час відчайдушне бажання вижити домінувало, хоча були й люди, які хотіли смерті як закінчення цих нелюдських страждань. Так, Михайло Костів, координатор проекту «Голодомор: мозаїка історії. Невідомі сторінки», який збирав свідчення тих, хто сам пережив Голодомор, зазначав, що «основне, що об'єднує всі історії, – це згадки про харчування сурогатами і відчайдушне бажання вижити. Інший спільний момент – це страх того, що Голодомор може повторитися» [24]. Відчуття небезпечного й ворожого чужого теж присутнє у свідченнях очевидців: ««Чужі у шкірянках понаїжджали, усіх в колгосп позаяняли», «тройки із червоноармійцями вулицями ходили і все забрали», «де, який господар був, то всіх понищили», «маєш коня і трохи землі, то вже куркуль», «де, хто що мав, все забрали», «бунтували, то їх приїхали і забрали на Соловки», «так багато померло, що не рахували», «на собі мертвих на цвинтар носили», «п'ятеро дітей померло у сусідів», «зерно лежало пріло, а люди з голоду мерли»... Ці фрази зустрічаються у всіх свідченнях очевидців-свідків Голодомору, організованого владою більшовиків в Україні у 1932-33 роках» [24].

Величезний внесок у засудження Голодомору в Україні вніс Володимир-Юрій Данилів, який активно сприяв створенню Міжнародної комісії з розслідування злочинів організаторів штучного голоду 1932-33 рр. «Я вважаю..., що злочин московських народовбивців у 1933 році був особливо важкий, бо, крім того, що він був детально, до найменших нюансів, планований, коли йдеться про його виконання, він ще з більшою старанністю був планований як його закрити. Яких трюків вони вживали, включно з привозом до Харкова прем'єр-міністра Франції, є речі добре відомі» [11, с. 13], – стверджував В-Ю. Данилів.

Саме цей видатний діяч української діаспори і великий патріот України активно боровся за створення окремого Міжнародного суду для розслідування злочинів більшовицької Москви проти українського народу, зокрема, організації голодомору в Україні в 1932-1933 рр. [12, с. 37].

Обґрунтовуючи необхідність організації такого суду у Зверненні до Президента і членів Секретаріату Світового Конгресу Вільних Українців, Данилів писав: «Московські злочинці радітимуть, що й тим разом ми не зуміли відкрити перед світом їхнього колосального злочину супроти українського народу. Вони й далі безкарно зможуть продовжувати їхні злочини не тільки в Україні, але також в інших окупованих ними країнах і в цей самий час безлично голосити, що вони «всім пригнобленим і бідним руку подають»» [12, с. 37].

90 річниця Голодомору-геноциду українського народу, яку 2023 року відзначала українська нація і держава, воююча все з тим же жорстоким і підступним ворогом – імперською росією, є одним із найсерйозніших нагадувань українцям та всьому світові, чим є ерефія та тоталітаризм, сутність яких захована у людиноненавистницьких практиках та війнах. І сьогодні, на полях битв російсько-української війни вирішується питання про життя/смерть українців як держави, нації і окремих громадян-патріотів своєї Батьківщини.

Варто відзначити, що в Україні, особливо після прийняття Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» ведеться велика робота по вивченню подій тієї страшної трагедії та увіковічення пам'яті її жертв. Вочевидь, вже тепер, не чекаючи закінчення цієї війни із росією, повинна невпинно та постійно вестись робота як по збереженню фактажної бази подій, так і по науковому їх осмисленню на загальнонаціональному рівні. Не зайвим є висвітлення реалій цієї війни і в освітніх закладах, починаючи зі школи. У ст. 3 Закону про Голодомор-геноцид йдеться про необхідність «...забезпечення вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України» [Цит. за: 3, с. 5]. Таку ж законодавчу підтримку, на думку авторки, необхідно забезпечити і тематиці російсько-української війни. Важливою тезою є і положення Закону про надання доступу науковцям до архівів, пов'язаних із подіями Голодомору: «...забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932-1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору» [3, с. 6]. Важливою для наукового вивчення проблеми є і стаття 4 Закону, в якій йдеться про те, що саме «держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України» [3, с. 6]. На такому ж рівні, на авторську думку, мають здійснюва-

тись і наукові дослідження по російсько-українській війні вже сьогодні.

Вище йшлося про те, що Голодомору 1932-1933 рр. в Україні присвячено вже величезну кількість досліджень. І це не лише історичні розвідки, а й політологічні, філософські, економічні, літературознавчі, демографічні тощо, але самопочуттю української людини доби Голодомору присвячено мало аналітичних матеріалів. Між тим, Україна після розпаду СРСР неадекватно характеризувалась як посттоталітарна, постколоніальна та постгеноцидна країна. Постгеноцидна саме через пережитий її народом досвід Голодомору-геноциду, що залишив глибокий слід у ментальності, культурі, побуті тощо українців на довгі роки, впливаючи на історичні події в житті народу. Отже, всебічне вивчення Голодомору не може обходити питання людської екзистенції. Такий аналіз може бути особливо корисним саме у теперішній час, коли українська нація знову бореться проти спрямованого на неї геноциду з боку путінської неоімперії Кремля. Адже головною метою гарячої фази війни путінської неоімперії є не захоплення української території, а фізичне винищення українців та перетворення тих, хто залишиться в живих на росіян.

У 1948 р. Генеральна Асамблея Об'єднаних Націй прийняла Конвенцію про Запобігання і Покарання Злочину Геноциду. Конвенція стала прависильною 12 січня 1951 р. На жаль, сучасна ООН виявилась неспроможною прийняти рішення про визнання путінської агресії проти України геноцидом українського народу, чим засвідчила свою неадекватність викликом сучасної доби.

Осмилюючи поразку національно-визвольних змагань українців у революційних подіях 1917-1921 рр., М. Шлемкевич написав філософську роботу-дослідження «Загублена українська людина» [27], в якій проаналізував особистісну суб'єктність українського народу в історичній ретроспективі та в ході революційних подій. Дослідник прийшов до висновку, що внаслідок поразки вольовий стрижень української модерної нації, яка почала формуватись у ході становлення зачатків модерної нації в Україні наприкінці XIX ст., було порушено, спричинивши тим самим соціальний песимізм та великі втрати серед українського активного населення. Рухаючись у парадигмі дослідження М. Шлемкевича далі можемо з повним правом стверджувати, що Голодомор 1932-1933 рр. в Україні, який став геноцидом українського народу, знищив українську людину і став антропологічною катастрофою для українства в цілому.

Уся сталінська доба була відвертим цілеспрямованим нищенням креативної людської екзистенції як прямої загрози режимові, де людина перетворювалась на гвинтик державної машини, або знищувалась фізично як «ворог народу». Варто погодитись із думкою філософа В. Ятченка про те, що «однією з суттєвих ознак сталінського режиму було витрактування людини як найголовнішого знаряддя в справі побудови нового суспільства. Це – бачення людини (в нашому випадкові – селянина кінця 20-х – початку

30-х років) як фактично однопорядкової істоти поряд з робочою худобою, основна функція якої – трудитись, основна ціль якої – в її здатності до праці. В цілому ряді партійних документів пропозиції про надання допомоги голодуючим обґрунтовуються необхідністю поновити селян в якості їх саме як робочої сили» [28, с. 108].

Зі сталінської доби українці матірній Україні вийшли «змертвілими», залишилось «...лише холодне згарище, де вже навіть попіл розвіявся за вітром» (В. Мороз). «Для України трагедія стала подвійною – як для всіх «націоналів» Радянського Союзу, бо такі поняття, як нація, патріотизм, рідна мова, Вітчизна, теж потрапили до реєстру «вигаданих», «книжних» речей. Людина, яка не вірила ні в що, мусіла збайдужіти і до України», – так охарактеризував епоху сталінського тоталітаризму та постсталінську добу Валентин Мороз [19, с. 5].

Період сталінізму створив мертвотну атмосферу страху і зневіри, примітивізувавши фактично всі сфери суспільного життя. І це не могло не відобразитися на ціннісних установках пересічного українця та його моральних принципах. Подвійні стандарти існування советської людини породили масовий свідомісний нігілізм, який у пізніші часи брежнєвізму переріс у «пофігізм» масової людини («простого советского человека»). Валентин Мороз, відомий український дисидент, історик, так писав про ту добу: «Не можна без кінця випускати грошові знаки – бо знеціняться. Не можна без кінця вкладати в людську голову слова – бо наслідком буде та ж сама девальвація. Девальвація слова – основна моральна проблема, яку залишила по собі сталінська доба. Епітети вищого і найвищого ступенів, знаки оклику, заклики, виклики – усе це досягло такої концентрації, що зникли будь-які реальні критерії. Величезна, до краю надута повітряна куля, обписана крикливими лозунгами, відірвалася від землі і попливла. ...Ніхто не вірив ні в яку реальність...» [19, с. 4–5]. І далі: «Девальвація слова потягла за собою жадливу девальвацію всіх понять. До розгляду вигаданих потрапили мета, ідеал, героїзм, подвиг. Міцно відгороджений своїм нігілізмом від усього духовного, «трудящий» викинув за борт усе» [19, с. 5–6].

Потреба у реальному патріотизмові сама собою не відроджувалась, потрібні були будителі опалої української маси пересічних людей. Такими будителями українців матірній Україні стали українські шістдесятники. З цією думкою В. Мороза не можна не погодитись. Іван Дзюба стверджував, що «... нічого іншого люди так не ждуть, як живого прикладу героїчної громадської поведінки. Людям потрібен цей приклад не тому, що без нього не можуть скласти уявлення про істинне громадське діяння, а тому, що їм потрібна певність, що і сьогодні таке героїчне діяння можливе, і сьогодні воно не безплідне» [Цит. за: 19, с. 5].

При розгляді даної теми однією з найскладніших проблем, і у той самий час, абсолютно неунікненою стає питання зради та самозради. Це ж і є

однією з головних причин українських бід та трагедій. Наслідком, який призводив до поразок національно-визвольних змагань та спротиву імперіям, зокрема і російській, була схильність частини населення та особливо еліт до самозради, готовність йти на поступки ворогові, на колаборацію з ним чи й відверту зраду Батьківщини. Сьогодні таких людей називають в Україні «ждунами». Це один із найнебезпечніших чинників, що становить загрозу поразки та діяв протягом віків історії країни та її народу [4; 5]. Проте, ця проблема вимагає окремого поглибленого розгляду. Тут же зазначимо, що її вивчення в контексті даного дослідження є необхідним. У цьому плані особливого значення набувають спогади свідків та учасників подій. М.І. Дорошенко зазначав у спогадах: «Тимчасово ми програли важку і складну революційну боротьбу 1917-23 років за волю і державність України. Отаманія і анархія, запроданство й малосвідомість українських мас та перехід сотиссячної Галицької Армії до Денікіна, а потім до таких же московських большевиків, остаточно припечатили на певний період Волю України. Подібне траплялося в історії не лише з нашим, але й з іншими, тепер уже вільними, народами світу» [10, с. 17]. Серед будь-якої загроженої спільноти є схильність певної частини її представників до зради своїх земляків заради отримання певних життєвих переваг для себе. У спогадах «Мої дитинство та юність у Києві (1930-ті – початок 1950-х). Фрагменти зі спогадів» В. Литовченко, описуючи свої дитячі роки під час Другої світової війни, пише, що «...в цей час нерідкі були випадки, коли сім'ї комуністів свої ж видавали за мізерні пайки. Мама часто нас ховала під ліжко, коли відчувала загрозу, і для нас, дітей, це створювало незабутні страхи і жахи. ...Страхи ми натерпілись багато разів...» [14, с. 34–35].

А Михайло І. Дорошенко як головну причину всіх українських бід описує у спогадах саме самозраду. Стверджуючи, що українська довготривала трагедія «неіснування» розпочалась зі зради інтересів українського народу частиною українського старшинства, яка перейшла на бік Петра І та допомогла своїми руками знищити залишки козацької держави гетьмана Мазепи. Автор вказує, що ця тенденція стала причиною і основною підставою серії українських історичних поразок. «В той час, коли проголосилась і вирішувалась доля України, то знову виникло те саме, що й при гетьманові Мазепі: САМИ-СЕБЕ!» [10, с. 11].

Автор спогадів згадує, що однією з причин поразки національно-визвольної революції 1917-1921 (23) рр. була все та ж самозрада українців, про яку говорив і С. Петлюра. «Одного дня Отаман закликав нас і сказав: «нам зовнішній ворог не страшний, а страшний свій, внутрішній. Якби ми його не мали, то Україна вже давно існувала б»» [10, с. 12].

Висновки. З усього вище викладеного принаймні можна зробити висновок, що самопочуття пересічної людини (українська людина тут не є винятком) у часи катаклізмів (катастроф) – це стан постій-

ного стресу та тотального страху, непевності і загроженості. Реальна здатність спільноти до виживання залежить від стійкості (фізичної та духовної) її громадян; їхнього патріотизму та здатності до опору ворогові, коли мова йде про катаклізми антропогенного характеру; почуття любові до Батьківщини та відповідальності еліт; ефективного та професійного керівництва в надзвичайних умовах існування спільноти. Вивчення проблеми переживання людиною катаклізмів є однією з базових наукових проблем світової соціогуманітаристики, оскільки світ вступив у добу активних трансформацій, часто непередбачуваних та неконтрольованих. Для сучасного українознавства проблема переживання катаклізмів українською «пересічною» людиною перетворюється на одну з найактуальніших як безпекова, економічна, політична, антропологічна, зрештою – філософська, оскільки Україна сьогодні знаходиться в епіцентрі переоблаштування глобального світу.

Дослідження даного питання вимагає спеціальної уваги до вже існуючої наукової аналітики та пошуку нових шляхів та методів вивчення проблеми. Найнагальнішим завданням у цьому плані є аналіз соціоантропологічних та смисложиттєвих вимірів російсько-української війни 2014р.- теперішній час.

1. 90 років Голодомору – геноциду українського народу (1932-1933рр.). *Українознавчий альманах*. Випуск 33. 2023. С. 101–222.
2. Бондаренко М.М. Україна – 1933: кулінарна книга. Пам'ять людська. Друге вид., переробл. та доп. Суми: ПВП «Вид. будинок «Еллада»», 2018. 248 с.
3. Горошко С.І., Червінський В.І. Голодомор 1932-1933 рр. Українська гуманітарна катастрофа ХХ століття. К.: Україна, 2016. 180 с.
4. Грабовська І.М. Проблема національної самозради в українських реаліях сьогодення. *Zbiór artykułów naukowych. «Aktualne naukowe problemy: rozpatrzenie, decyzja, praktyka»*. Gdańsk. № 6. 2016. С. 93–97.
5. Грабовська І. Українські еліти: конфлікт між «кочубеїзмом» і «мазепинством» (спроба філософсько-світоглядного аналізу). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. №29(1), 2020. С. 37–43.
6. Грабовська І.М. Суб'єктивізація versus масовізація українського соціуму. *«Studia Orientalne»*. Польща. №4. 2022. С. 71–82. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/10-15804/studia-orientalne>
7. Грабовська І., Грабовський С. До філософських підстав осмислення проблеми суб'єктності України. Концепція Олександра Кульчицького. *Українознавство*. 2023. №3. С. 143–158.
8. Дж. Мейс. Ваші мертві вибрали мене. К.: Українська Прес-група, 2008. 672 с.
9. Дж. Мейс. Україна: матеріалізація привидів. К.: ТОВ «Вид-во «Кліо»», 2016. 688 с.

10. Дорошенко Михайло І. Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни. Нью-Йорк, 1980, б/в, 224 с.
11. Душею завжди з Україною. *Пропам'ятний збірник на пошану українського правника і політолога Володимира-Юрія Даниліва*. Київ-Торонто, 2003. 544 с.
12. Звернення Володимира-Юрія Даниліва до Президента і членів Секретаріату Світового Конгресу Вільних Українців у справі створення окремого Міжнародного суду для розслідування злочинів більшовицької Москви проти українського народу, зокрема, організації голодомору в Україні в 1932-1933 роках 17 жовтня 1983 року. *Душею завжди з Україною. Пропам'ятний збірник на пошану українського правника і політолога Володимира-Юрія Даниліва*. Київ-Торонто, 2003. С. 37.
13. Кульчицький Олександр. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен-Львів, 1995. 164 с.
14. Литовченко В. Мої дитинство та юність у Києві (1930-ті – початок 1950-х). Фрагменти зі спогадів. *Сучасність the last. Іван Дзюба та його доба / Упор. Сергій Грабовський*. Київ: Міленіум, 2023. С. 30–41.
15. Лук'яненко Левко. З часів неволі. Кн. 2. К.: МАУП, 2007. 368 с.
16. Маланюк Є. Єдинонеділимство. *Книга спостережень. Проза*. Том другий. Накладом Видавництва «Гомін України». Торонто, Онт., Канада, 1966. С. 247–260.
17. Марочко Василь. Йосип Сталін – фельдмаршал Голодомору. К.: Видавець Мельник М.Ю., 2020. 104 с.
18. Моргун Федір. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Вид. 3-тє, скороч. Полтава: «Дивосвіт», 2008. 288 с.
19. Мороз Валентин. Серед снігів (Полемічний есей). Торонто. Видала Старшина Пластової Станиці, 1972. 31 с.
20. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. У 2-х кн. Кн. друга. К.: ВД «Калита», 2009. 920 с.
21. Папуга Я.Б. Український громадський комітет рятунку України (УГКРУ). *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. К.: Наукова думка, 2019. Т.: Україна—Українці. Кн. 2. С. 728.
22. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: Науково-популярне видання. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: К.І.С., 2019. 272 с.
23. Слободян Лілія (Шеремета). Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932-1933 років. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/moralno-psychologichni-naslidky-golodomoru-1932-1933-rokiv-liliya-slobodyan-sh>
24. «Хотіли винищити нас, українців»: свідки Голодомору розповідають про пережите (відео). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-ekspedytsiya-rozpovidi-svidkiv/31573571.html>
25. Чупрій Л.В. Політика національної безпеки української держави в гуманітарній сфері. *Монографія*. К.: ПП «Мастер Принт», 2015. 508 с.
26. Чупрій Л.В., Настояща К.В., Марутян Р.Р. Культурні практики населення України під час війни: *Аналітичний звіт*. К.: Вид-во НДІУ, Вид-во «Міленіум», 2023. 220 с.
27. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк: Видавництво «Життя і Мислі», 1954. 158 с.
28. Ятченко В. Духовний світ української людини в часи Голодомору. Соціоантропологічні й смислоттєві виміри Голодомору 1932-1933 років в Україні. К.: Міленіум, 2016. 166 с.

References

1. *90 rokiv Holodomoru – henotsydu ukrainskoho narodu (1932-1933rr.)*. [90 years of the Holodomor - the genocide of the Ukrainian people (1932-1933)]. (2023). *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 33. 2023. Pp. 101–222. (in Ukrainian).
2. Bondarenko M.M. (2018). *Ukraina – 1933: kulinarna knyha. Pamiat liudska* [Ukraine - 1933: a cookbook. Memory is human]. Druhe vyd., pererobl. ta dop. Sumy: PVP «Vyd. budynok «Ellada»». 248 p. (in Ukrainian).
3. Horoshko S.I., Chervynskiy V.I. (2016). *Holodomor 1932-1933 rr. Ukrainska humanitarna katastrofa XX stolittia* [The Holodomor of 1932-1933. The Ukrainian humanitarian catastrophe of the 20th century]. K.: Ukraina. 180 p. (in Ukrainian).
4. Grabovska I.M. (2016). *Problema natsionalnoi samozrady v ukrainskykh realiiakh sohodennia* [The problem of national treason in today's Ukrainian realities]. *Zbiór artykułów naukowych. «Aktualne naukowe problemy: rozpatrzenie, decyzja, praktyka»*. Gdańsk. № 6. Pp. 93–97. (in Ukrainian).
5. Grabovska I. (2020). *Ukrainski elity: konflikt mizh «kochubeizmom» i «mazepynstvom» (sproba filozofsko-svitohliadnoho analizu)* [Ukrainian elites: the conflict between "Kochubeism" and "Mazepinism" (an attempt at a philosophical and worldview analysis)]. *Doslidzhennia z istorii i filozofii nauky i tekhniky*. №29(1). Pp. 37–43. (in Ukrainian).
6. Grabovska I.M. *Subiektyvatsiia versus masovizatsiia ukrainskoho sotsiumu* [Subjectivization versus massification of Ukrainian society]. *«Studia Orientalne»*. Polshcha. №4. 2022. Pp. 71–82. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/10-15804/studia-orientalne> (in Ukrainian).
7. Grabovska I., Hrabovskyi S. (2023). *Do filozofskykh pidstav osmyslennia problemy subiektnosti Ukrainy. Kontseptsiiia Oleksandra Kulchytskoho* [To the philosophical foundations of understanding the problem of subjectivity of Ukraine. Concept by Oleksandr Kulchytskyi]. *Ukrainoznavstvo*. №3. Pp. 143–158. (in Ukrainian).

8. Dzh. Meis. (2008). *Vashi mertvi vybraly mene* [Your dead chose me]. K.: Ukrainska Pres-hrupa. 672 p. (in Ukrainian).
9. Dzh. Meis. (2016). *Ukraina: materializatsiia pryvydiv* [Ukraine: the materialization of ghosts]. K.: TOV «Vyd-vo «Klio»». 688 p. (in Ukrainian).
10. Doroshenko Mykhailo I. (1980). *Ukrainska trahediia. Spohady z Druhoi svitovoi viiny* [Ukrainian tragedy. Memories from the Second World War]. Niu-York, b/v. 224 p. (in Ukrainian).
11. *Dusheiu zavzhdy z Ukrainoiu* [My soul is always with Ukraine]. (2003). *Propamiatnyi zbirnyk na poshanu ukrainskoho pravnyka i politoloha Volodymyra-Yurii Danyliiva*. Kyiv-Toronto. 544 p. (in Ukrainian).
12. *Zvernennia Volodymyra-Yurii Danyliiva do Prezidenta i chleniv Sekretariatu Svitovoho Konhresu Vilnykh Ukraintsiv u spravi stvorennia okremoho Mizhnarodnogo sudu dlia rozsliduvannia zlochyniv bilshovytskoi Moskvy proty ukrainskoho narodu, zokrema, orhanizatsii holodomoru v Ukraini v 1932-1933 rokakh 17 zhovtnia 1983 roku. Dusheiu zavzhdy z Ukrainoiu* [Volodymyr-Yuri Danyliv's appeal to the President and members of the Secretariat of the World Congress of Free Ukrainians in the case of the creation of a separate International Court to investigate the crimes of Bolshevik Moscow against the Ukrainian people, in particular, the organization of the famine in Ukraine in 1932-1933, October 17, 1983]. *Propamiatnyi zbirnyk na poshanu ukrainskoho pravnyka i politoloha Volodymyra-Yurii Danyliiva*. Kyiv-Toronto. P. 37. (in Ukrainian).
13. Kulchytskyi Oleksandr. (1995). *Osnovy filosofii i filosofichnykh nauk* [Basics of philosophy and philosophical sciences]. Miunkhen-Lviv. 164 p. (in Ukrainian).
14. Lytovchenko V. (2023). *Moi dytynstvo ta yunist u Kyievi (1930-ti – pochatok 1950-kh). Frahmenty zi spohadiv* [My childhood and youth in Kyiv (1930s - early 1950s). Fragments from memories]. *Suchasnist the last. Ivan Dziuba ta yoho doba / Upor. Serhii Hrabovskiyi*. Kyiv: Milenium. Pp. 30–41. (in Ukrainian).
15. Lukianenko Levko. (2007). *Z chasiv nevoli* [From the time of captivity]. Kn. 2. K.: MAUP. 368 p. (in Ukrainian).
16. Malaniuk Ye. (1966). *Yedynonedilymstvo* [Monogamy]. *Knyha sposterezhen. Proza. Tom druhyi*. Nakladom Vydavnytstva «Homin Ukrainy». Toronto, Ont., Kanada. Pp. 247–260. (in Ukrainian).
17. Marochko Vasyl. (2020). *Yosyp Stalin – feldmarshal Holodomoru* [Joseph Stalin – field marshal of the Holodomor]. K.: Vydavets Melnyk M.Iu. 104 p. (in Ukrainian).
18. Morhun Fedir. (2008). *Stalinsko-hitlerivskiyi henotsyd ukrainskoho narodu* [The Stalin-Hitler genocide of the Ukrainian people]. Vyd. 3-tie, skoroch. Pottava: «Dyvosvit». 288 p. (in Ukrainian).
19. Moroz Valentyn. (1972). *Sered snihiv (Polemichni eseji)* [Among the snows (Polemical essay)]. Toronto. Vydala Starshyna Plastovoi Stanytsi. 31 p. (in Ukrainian).
20. *Pamiat narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932-1933 rokiv. Svidchennia* [Memory of the people: genocide in Ukraine by famine of 1932-1933. Testimony]. (2009). U 2-kh kn. Kn. druha. K.: VD «Kalyta». 920 p. (in Ukrainian).
21. Papuha Ya.B. (2019). *Ukrainskyi hromadskyi komitet riatunku Ukrainy (UHKRU)* [Ukrainian Public Committee for the Rescue of Ukraine (UPCRU)]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. ; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. K.: Naukova dumka. T.: Ukraina—Ukraintsi. Kn. 2. P. 728. (in Ukrainian).
22. Reva I. (2019). *Po toi bik sebe: sotsialno-psykhologichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalinskykh represii: Naukovo-populiarne vydannia* [On the other side of myself: socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin's repressions: Popular science edition]. 2-he vyd., pererob. i dop. K.: K.I.S. 272 p. (in Ukrainian).
23. Slobodian Liliia (Sheremeta). *Moralno-psykhologichni naslidky Holodomoru 1932-1933 rokiv* [Moral and psychological consequences of the Holodomor of 1932-1933]. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/moralno-psykhologichni-naslidky-golodomoru-1932-1933-rokiv-liliya-slobodyan-sh> (in Ukrainian).
24. «*Khotily vynyshchyty nas, ukraintsiv*»: *svidky Holodomoru rozpovidaiut pro perezhyte (video)* ["They wanted to exterminate us, Ukrainians": witnesses of the Holodomor tell about their experiences (video)]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/holodomor-ekspedytsiya-rozpovidiv-svidkiv/31573571.html> (in Ukrainian).
25. Chuprii L.V. (2015). *Polityka natsionalnoi bezpeky ukrainskoi derzhavy v humanitarnii sferi* [National security policy of the Ukrainian state in the humanitarian sphere]. *Monohrafiia*. K.: PP «Master Prynt». 508 p. (in Ukrainian).
26. Chuprii L.V., Nastoishcha K.V., Marutian R.R. (2023). *Kulturni praktyky naseleння Ukrainy pid chas viiny* [Cultural practices of the population of Ukraine during the war]: *Analitychnyi zvit*. K.: Vyd-vo NDIU, Vyd-vo «Milenium». 220 p. (in Ukrainian).
27. Shlemkevych M. (1954). *Zahublena ukrainska liudyna* [A lost Ukrainian person]. Niu-York: Vydavnytstvo «Zhyttia i Mysli». 158 p. (in Ukrainian).
28. Iatchenko V. (2016). *Dukhovnyi svit ukrainskoi liudyny v chasy Holodomoru. Sotsioantropolohichni y smyslozhyttievi vymiry Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini* [The spiritual world of Ukrainian people during the Holodomor. Socio-anthropological and meaningful dimensions of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. K.: Milenium. 166 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.4>
УДК 304(477) - Булгаков

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3041-8945

Email: HrabovskyS@gmail.com

МІФОЛОГЕМА «БУЛГАКОВСКОГО КИЄВА»: СОВЕТСЬКИЙ/РОСІЙСЬКИЙ НЕОТОТАЛІТАРИЗМ У ДІЇ

Анотація. Стаття присвячена одній із тих теоретичних і практичних проблем, які надзвичайно актуалізувалися у зв'язку з російсько-українською війною. Автор статті звертається до дослідження феномену т.зв. «Булгаковського Києва», який є однією з форм імперського міфу про Київ як «посутньо російське місто». Російсько-советський культовий письменник Булгаков мав відверто українофобські погляди, і у своїх прозаїчних і драматургічних творах послідовно фальсифікував українську дійсність і події в Києві часів Української революції. Автор статті показує, що думка деяких сучасних діячів культури, наче українофобія у творах Булгакова цілковито віддана його героям, а сам письменник від неї вільний, не відповідає дійсності. По-перше, вся художня тканина творів Булгакова просякнута запереченням повноцінності українського як такого – від мови до політики; що стосується, скажімо, українського книговидання, вельми серйозно поставленого за часів гетьмана Павла Скоропадського, то для булгаковських героїв його просто не існує. По-друге, кожен штрих булгаковських творів підкреслює «російськість» Києва. По-третьє, є нарис «Київ місто» (1923р.), де письменник прямо висловлює власні погляди, побудований на брутальній фальсифікації дореволюційного та пореволюційного життя у головному місті України. Булгаков категорично заперечує сам факт існування в тодішньому Києві науки, літератури та театру, тоді як досягнення українських учених високо цінують у Німеччині й інших державах, розгортають діяльність Рильський, Зеров й інші поети-неокласици, а театр «Березиль» з його студіями завоював заслужену популярність. Ба більше: головним недоліком української автокефальної церкви Булгаков назвав те, що її священники голять бороди (насправді так робили не всі, але правдивість до чеснот письменника не належала). А найбільшим ганджем Києва Булгаков вважав те, що він розташований надто далеко від Москви, від її впливу, і на нього надто впливає навколишній український простір.

У статті описаний процес формування новітнього культу Булгакова, починаючи з другої половини 1960-х, одне з ключових місць в якому посіла міфологема «посутньо російського Києва» у формі «Булгаковського Києва». Міфологема ця стала складовою чинної російської тоталітарної міфології, тому потрібна її деконструкція і деструкція.

Ключові слова: Булгаков, «російське місто Київ», сучасна тоталітарна міфологія, Україна, деконструкція міфу.

Serhii HRABOVSKY

Ph.D. in philosophical sciences, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation
H. Skovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences of Ukraine of Kyiv

THE MYTHOLOGEME OF "BULGAKOV'S KIEV": SOVIET/RUSSIAN NE- OTOTALIARISM IN ACTION

Abstract. The article is devoted to one of those theoretical and practical problems that became extremely relevant in connection with the Russian-Ukrainian war. The author of the article turns to the study of the phenomenon of the so-called "Bulgakov's Kiev", which is one of the forms of the imperial myth about Kyiv as a "real Russian city". Russian-Soviet cult writer Bulgakov, who had openly Ukrainophobic views, and in his prose and dramatic works he consistently falsified Ukrainian reality and events in Kyiv during the Ukrainian Revolution. The author of the article shows that the opinion of some modern cultural figures, as if Ukrainophobia in Bulgakov's works is completely devoted to his heroes,

and the writer himself is free from it, does not correspond to reality. First, Bulgakov's entire texture texts are imbued with the denial of the completeness of Ukrainian as such - from language to politics; as for, for example, Ukrainian book publishing, which was organized on a very high level during the time of Hetman Pavlo Skoropadskyi, it simply does not exist for Bulgakov's heroes. Second, every stroke of Bulgakov's works emphasizes the "Russianness" of Kyiv. Third, there is the essay "The City of Kyiv" (1923), where the writer directly expresses his own views, based on a brutal falsification of pre-revolutionary and post-revolutionary life in the main city of Ukraine. Bulgakov categorically denies the very fact of the existence of science, literature and theater in Kyiv at that time, while the achievements of Ukrainian scientists are highly valued in Germany and other countries, Rytsky, Zerov and other neoclassical poets are active, and the Berezil theater with its studios has gained well-deserved popularity. What's more: Bulgakov called the main drawback of the Ukrainian autocephalous church the fact that its priests shave their beards (in fact, not everyone did so, but truthfulness was not one of the writer's virtues). And Bulgakov considered the biggest disadvantage of Kyiv to be the fact that it is located too far from Moscow, from its influence, and the surrounding Ukrainian space influences it too much.

The article describes the process of formation of the latest cult of Bulgakov, starting from the second half of the 1960s, one of the key places in which the mythologeme of "purely Russian Kyiv" settled in the form of "Bulgakov's Kiev". This mythologeme has become a component of the current Russian totalitarian mythology, therefore, its deconstruction and destruction are necessary.

Keywords: Bulgakov, "the Russian city of Kyiv", modern totalitarian mythology, Ukraine, deconstruction of the myth.

Постановка проблеми. Парадоксально, проте факт: м'яко кажучи, не надто прихильний до всього українського письменник Булгаков став одним із головних брендів української столиці Києва. Чи сталося це органічним шляхом, як то кажуть, *in vivo*? Схоже, що ні. Варто згадати, що масована публікація основних творів Булгакова (за винятком «Собачого серця» і ще кількох надто гостро сатиричних) здійснювалася за владарювання Брежнєва, коли антиукраїнські імперські настанови Москви стали чимось звичним і для російських «верхів», і для «плебсу», вони активно поширювалися й на УРСР, особливо після ліквідації т.зв. «шелестівського автономізму» та репресій влади проти українських шістдесятників, апогеєм чого став 1972 рік. Могутність КГБ зростала, зростала і русифікація «національних республік», а в підсумку очільник цього відомства Юрій Андропов став спершу другим секретарем ЦК КПСС, а через півроку – генеральним секретарем (1982). Відверто сталіністська тоталітарна соціально-історична міфологія впродовж 1970-х і першої половини 1980-х розросталася та міцнішала і «вглиб», і «вшир». І хоча музей Булгакова на Андріївському узвозі, 13 як своєрідне осердя «Булгаковського Києва» з'явився вже за перебудови, підготовка до його створення розпочалася наприкінці 1970-х, за владарювання Щербицького, котрий, за його власним висловом, у всьому керувався думкою «московських бояр». При цьому у Києві й УРСР діяла інерція політичних процесів: на загал до 1988 року перебудова на українських теренах майже не виходила за межі слів, а разом із тим у ній було чимало начебто «общечеловеческого». Але про специфіку цього феномена в Україні – дещо далі.

Аналіз літератури. Як на мене, навряд чи варто сумніватися у талановитості чи навіть геніальності Михаїла Булгакова як письменника. Так само немає сумніву у запереченні ним якщо не самого існування, то цивілізаційної повноцінності України й антропологічної нормальності українців. Але існують й інші позиції. Свого часу письменник Юрій Покальчук спробував увести Булгакова в український контекст – мовляв, не

таким він був уже й українофобом, у романі «Біла гвардія» відчутні об'єктивістські інтенції, деякі герої роману з симпатією говорять про гетьмана та Петлюру [19, с. 22–23]. Дехто навіть сьогодні називає Булгакова «українським письменником» і стверджує, наче Булгаков «любив Україну та Київ». А колишній міністр культури Олександр Ткаченко вже через півроку після масштабного російського вторгнення заявив: «Мені дивно було прочитати заяву Спілки письменників. Чим завадив музей Спілці письменників – не знаю. Булгаков киянин. Так, у нього були в деяких його творах, художніх, підкреслюю, творах, репліки певних героїв щодо визвольних змагань України на початку 20-го століття. Але думаю, що музей тут точно не винен. Ні музей, ні пам'ятник. Я думаю, що спілці є чим займатися, ніж вирішувати питання музею Булгакова. Позиція очевидна – точно не варто чіпати» [23]. Проте, видається, Оксана Забужко та Віра Агеєва глибше аналізують погляди Михаїла Булгакова на українське питання, хоча б тому, що беруть до уваги не лише роман «Біла гвардія», а і пов'язані з ним тематично твори. А экс-міністр чи то їх не знає, чи то робить вигляд, що не знає, бо у них говорять не художні герої, а сам письменник, роздає оцінки від власного імені. Оскільки я опублікував рецензію на книгу Агеєвої, то в подальшому змушений буду використати у розширеному вигляді дещо з того, що як абрис було написано в тій рецензії [12, с. 59–65]. Отже, про голос не героїв Булгакова, а його самого. Агеєва зазначає: «У нарисі «Київ-місто» [1923 рік – С.Г.], який можна вважати своєрідним підготовчим матеріалом до «Білої гвардії», Булгаков виділяє розділ «Наука. Література. Мистецтво». І починає його категорично й коротко словом «Немає». «Немає в Києві ні науки, ні мистецтва» [1, с. 151]. Чи так це? Ні. До емоційного заперечення Агеєвою заяви Булгакова додамо факти. Київ з листопада 1918 року став центральним осідком установ Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), які, попри всі складнощі (політичні та фінансові), провадили активну діяльність, результати якої знаходили визнання не тільки в УСРР і СРСР, а й у Європі (неодмінний секре-

тар ВУАН академік А. Кримський зазначав у «Звідомленні ВУАН за 1923-й рік», поміж іншого, що «німецька наука, хоч узагалі не має звички перехвалювати наукову працю в слов'янських народів, не вагається казати про якусь відкриття, зроблене в Українській Академії Наук, що це є «eine übergaschende Entdeckung» [15, с. 4]. А щодо мистецтва, варто згадати, що у тодішньому Києві (попри те, що столицею з усіма відповідними наслідками став Харків), виходили друком такі журнали, як «Театр» і «Музика», та формували «гроно п'ятірне» неокласики (Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт, він же Юрій Клен, Максим Рильський). А чого вартий був театр «Березіль» Леся Курбаса з його шістьма майстернями, які навчали акторську молодь, готували режисерів, давали спектаклі, займалися методологією театральної справи та створили перший в Україні Музей театру? [20, с. 42]. Чи міг Булгаков не помітити цього? Не міг. Отже, не схотів. І не випадково. Він заповзятю і талановито формував міфологему про золоті часи «руського Києва», і не просто «руського», а імперського, і принципово не помічав українського Києва. Тож уважно вчитася далі в «Київ-місто».

Основна частина. Починається нарис із описання безпечального життя у квітучому Києві, «місті прекрасному, місті щасливому», «найпрекраснішому місті нашої «Батьківщини», і – мовою оригіналу – «матери городов русских» [5]. Ясна річ, Булгаков промовчав, що тодішній Київ після 1905 року, після скасування Емського указу став потужним легальним центром української культури. Й от, виявляється, раптом невідь чому почалася страшна колотнеча, у місті чогось чи то 18, чи то 14, чи то 12 разів мінялася влада, найбільше – 4 рази – захоплював її «бухгалтер Петлюра» [насправді Петлюра бухгалтером ніколи не був, але так «аристократ» Булгаков намагався принизити одного з лідерів Української революції – С.Г.], а найгіршими були поляки, які підірвали київські мости. Але нічого, пише Булгаков, вони ще за власний кошт відбудують нам ці мости, будьте певні. Натяк зрозумілий, чи не так? Іншими словами, в імперській ненависті до поляків як до нації письменник змикався з генсеком ЦК більшовиків. Адже Сталін в ті ж роки вів мову про «так звану незалежну Польщу». Цікаво, як відреагував Булгаков на советсько-німецькі пакти 1939 року про ненапад і дружбу та на поділ другої Речі Посполитої між двома тоталітарними імперіями?

А далі – кілька сторінок присвячені провінційній нікчемності Києва у складі УСРР. І мова вивісок Булгакова не задовольняє, і кияни повільні та вайлуваті, і газет вони не читають, і живляться чутками та заздриять всесоюзній столиці, а корінь усіх лих – «відірваність киян від Москви [не від Берліну, Парижу, Варшави чи хоча б Петрограда, а саме Москви – С.Г.], згубна їхня близькість до місць, де зароджувалися всілякі Тютюнники» [6]. Ключове слово «Москва» – і тут, і в усіх інших творах, присвячених Україні: Москва – це істина, Москва – це добро, Москва – це ледь не столиця світу. Все має бути влаштоване по-московському: від мовних до церковних норм. А лихо Києва – наявність Київської губернії, де «зароджуються всілякі

Тютюнники». Що ж робити? Депортувати до Сибіру всіх українців чи виморити їх голодом? У тексті цих пропозицій немає, проте вони просто-таки напрошуються.

Пише Булгаков і про «три церкви», які мовляв, конкурують одна з одною, але найбрутальніша з них – українська, бо її священники голять бороди. Виявляється, вся сила заповідей Христа у кошлатій попівській бороді... Віра Агеєва звертає увагу на прямий донос Булгакова владі щодо начебто петлюрівської орієнтації УАПЦ, який міститься в цьому ж нарисі. Мовляв, це «петлюрівська церква» (Булгаков знову зневажливо називає Петлюру «бухгалтером»), але «бухгалтеру в Києві не бувати». Високо цінує Булгаков початок господарчої відбудови Києва більшовиками. Закінчує ж свій нарис письменник словами: «А пам'ять про Петлюру нехай згине» [7]. Справжній невроз (якщо не психоз) автора нарису на ґрунті небажання визнати сам факт існування української нації, її прагнення до самостійності та права мати власну історію. А ще – ставлення до тубільців-українців із позиції «білого сагиба», власне, з позиції *Übermensch*'а до таких собі *Untermensch*'ів.

Зауважу принагідно, що український сюжет у тій же стилістичі наявний у лібрето опери «Мінін і Пожарський», написаному Булгаковим у 1936 році для московського «Большого театра». Загалом козаки там пиячать, співають і танцюють, не хочуть воювати, прагнуть пристати до переможця, а ще й отримати чималі гроші. Показовим є саркастичне зображення українця-козака (сцена у кабаку – Петрусь й Одарка). «Петрусеві невідомі високі та прекрасні почуття, він тут по-обивательському індіферентний стосовно нагальних подій:

Что нам Польша, что нам Русь?

Я – козак, я – Петрусь!

Ходит лях московским шляхом,
Мы не будем биться с ляхом» [26].

Знову маємо згадку про Москву (московський шлях), а разом із тим тезу, що українські козаки не хочуть боронити її від нелюбого Булгакову «ляха».

Але головне, що стосується творення міфу «руського Києва», в тому числі стосовно істинності єдиної орієнтації – на Москву, нехай і «червону», Булгаков здійснив у романі «Біла гвардія» та п'єсі «Дні Турбіних». Міфу художньо переконливого, проте вкрай нікчемного з історичної точки зору. Можуть зауважити: митець має право показувати реальність під власним кутом зору, він має право творити свої міфи на підґрунті певних історичних подій. Із цим можна до певної міри погодитися, якщо ці міфи не стають ідеологічно вмотивованим знущенням із дійсності. Та, як на мене, існують такі речі, які неприпустимі, бо містять тотальну брехню. Така річ є однією із засадничих у міфології «Білої гвардії». У романі повторено вустами кількох героїв про лише 5% українськи орієнтованого населення Києва. Навколо цієї цифри точаться дискусії, мовляв, багато це чи мало. Проте головне в іншому: Булгаков просто збрехав щодо цих 5%. Вибори до Установчих зборів Російської республіки у листопаді 1917 року дали по місту списку №1 – українські соціалі-

лісти – 25,6% голосів, а списку №13 – народні соціалісти й українські федералісти – 1%. Ось реальний частка реально українськи орієнтованого населення міста. По губернії та по гарнізону голоси рахувалися окремо (там список №1 зібрав відповідно 77,3% та 46,1% голосів) [21, с. 289]. Кілька суто єврейських партій і блоків сумарно у Києві мали 11%, польський список – 6%. Ну, а три суто російські партії (кадети, праві росіяни, російські есери) сумарно отримали в місті 35% (більшовиків і меншовиків у силу низки причин до таких партій зараховувати складно). Тож далеко не «цілковито російським містом» або «майже цілковито» був тодішній Київ, чи не так?

Впадає в очі, що Булгаков навіть оті вигадані ним 5% прагне виставити в комічному, карикатурному, а то й відверто кримінальному вигляді. Доказів цього у тексті роману вистачає. Видається, що Віра Агеєва влучила в точку, написавши – Булгаков «виглядає, ненавидів усе українське не лише з суто ідеологічних, але й з певних дуже особистих спонук. Із клятими петлюрівцями у російського класика пов'язані якісь глибинні психологічні комплекси й душевні урази» [1, с. 132]. Справа в тому, що одружений Булгаков підбирав клинці до 16-річної дочки власника будинку, де квартирували Булгакови, Листовничого. Але вона дала йому відкоша. Булгаков помстився: написав з Василя Листовничого свого «Василісу» вщент гротескно, а його дочку навіть не згадав. Сканселював, одним словом. Проте не все було так просто з родиною письменника. Одна з сестер Булгакових співала в хорі київської «Просвіти» – про це у 1979 чи 1980 році розповіла бабуся моєї однокурсниці, яка також співала в тому хорі. На жаль, тоді мене цікавили переважно Сократ і Платон, а цими справами, думав я, мусять займатися історики. Але тоді вони їх не цікавили, хоча нині певні важливі речі вже відомі. «...Одна з сестер – співала у хорі Кошиця. Інша сестра, наймолодша, закінчила український університет, говорила українською» [3]. Ці свідчення не суперечать одне одному. Адже хор київської «Просвіти» діяв у 1917-18 роках, хор Кошиця був утворений постановою уряду Директорії УНР у 1919 році.

Узагалі, Михайл Булгаков паплюжив не лише «щирих українців». Свою сестру Варвару (фахову піаністку) він зробив прототипом Єлени Турбіної-Тальберг, а її чоловіка Леоніда Карума (офіцера й остзейського німця) – прототипом різко негативного Сергея Тальберга. Причина видається зрозумілою: сестра брала участь в українських музичних проєктах, а її чоловік був офіцером війська Української Держави. Проте Карум з Києва не тікав до Німеччини, кинувши сім'ю, він любив Варвару, а вона – його. Вони вижили у громадянську війну і залишилися в СРСР. В підсумку Варвара у 1925 році, після публікації «Білої гвардії», розірвала стосунки з братом [4].

Але для тоталітарної міфології, згідно з логікою якої «правильний» художній твір сприймається як присутня реальність, а «Булгаковський Київ» - як реальний Київ перших двох декад ХХ століття, все, що не вписується в цю міфологію, – дрібниці, не варті уваги. Скажімо, досі не лише російська імперська маса, а й

деякі українські патріоти твердять, наче «за Сталіна був залізний порядок». Автор цієї статті, ґрунтуючись на значному обсязі джерел, написав науково-популярну роботу про те, що насправді цей «порядок» – не більше, ніж міфологема [10]. Надалі ці сюжети у доповненому вигляді були включені до книги «Убити Сталіна, інакше його міфи вб'ють нас: Соціальна міфологія «найкращого друга фізкультурників» і його послідовників» [11]. Я далекий від думки, що такі книги, скільки б їх не було, можуть зруйнувати потужний міф, проте вони здатні вплинути на тих, хто ще не остаточно занурився у відповідну міфореальність (що засвідчила нервова реакція рашистських окупантів, які внесли цю книгу до списку на заборону та знищення на загарбаній території). Тоталітарний міф зазвичай руйнується значно більш сильнодіючими та жорсткими засобами. А от камінчиками його побудови певним чином упорядковані книги, де реальність заміщена міфореальністю, можуть слугувати – і слугують [9]. В цьому сенсі важливе значення відіграв фотоальбом «Київ Михайла Булгакова», перше видання – 1990 рік. Наразі вже є третє видання, і воно тепер іменується «книгою». Як сказано в анотації (ясна річ, російською мовою), «книжка розкриває життя Булгакова, його дитинство, юність за допомогою фотографій Києва тієї епохи, дає можливість побачити рідне місто очима відомого письменника» [16]. Звернімо увагу: не «Київ доби Михайла Булгакова», а зовсім інакше, де-факто Київ як такий – це «Булгаковський Київ», а все інше – доважок або зайвина. Саме на початку 1990-х автор цих рядків не раз чув від певних політичних активістів із претензією на інтелектуальність: «За зелений Київ без красних и желто-блакитных» (причому говорячи про «зелений Київ», ці активісти мали на увазі зовсім не екологію); потім дехто з цих активістів агітував за Януковича у 2004 році чи закликав українців узагалі не платити податків «этой стране». Український Київ і «Булгаковський Київ» – то не просто різні площини, то різні хронотопи. «Але навіть для мене, я в цій царині працюю все життя, навіть для мене був відкриттям Київ 1900 – 1910 років. Коли "Стара Громада", коли Леся Українка, коли Володимир Антонович, коли вони змогли тут багато чого зробити, – говорить Віра Агеєва. – Нам треба обтрусити той імперський міф – Київ завжди був українським містом і у нас прецікава історія» [8]. Але міфотворення триває донині, і публікується книга «Дом Булгакова». Оксана Забужко зауважує з цього приводу, що «досі – на двадцять четвертому році незалежності, а головне, на другому році антиколоніальної війни – люди з легким серцем можуть продовжувати тиражувати ті самі колоніальні міфи – наприклад, випускати книжку під назвою "Дом Булгакова", хоча це з погляду історії культури – абсолютний нонсенс, бо історичні будинки в незалежних країнах не називають іменами квартирантів, хай як завгодно відомих» [14]. А перед тим вона ж зазначала: «Повторюється нав'язливе тиражування мему «Дом Булгакова». Мільйони людей і в Росії, і в Україні продовжують вірити, що Булгакови – це київська сім'я, корінні кияни, «булгаковський Київ» – це їхнє місто тощо. Насправді ж це

абсолютно не так, вони із тих, хто «понаїхав» в кінці XIX століття, це історичний факт» [18].

Утім, насправді ситуація була дещо складніша: дехто з другого покоління «понаїхалих» більшою чи меншою мірою в Києві як українському місті вкоринилися, проте місця в тоталітарному міфі, покликаному обґрунтувати законність «Булгаковського (читай – русско-го) Києва», їм не знайшлося, а як і знайшлося, то десь на узбіччі.

До речі: слушно Віра Агєєва привертає увагу до ідейного протистояння Булгакову з боку драматурга Миколи Куліша ще у другій половині 1920-х у п'єсі «Мина Мазайло». Причому якнайвищу оцінку булгаковських «Днів Турбінних» як триумфу всього російського на українських теренах дає не хто інший, як уславлена «тьотя Мотя» (та сама, що «Приличнее быть изнасилованной, нежели украинизированной»). Тобто «Булгаковский Киев» Кулішем показаний як утілення мрій російського шовіністичного плебсу, як імперська міфологема. Потім, після арешту Куліша у 1934 році, це протистояння слідчі поставлять йому на карб [1, с. 155]. І не дивно: адже чи не головною «червоною ниткою» цією міфологеми було – поряд із «російським містом Києвом» – уславлення «червоної Москви». Іншими словами, міфологема «Булгаковського Києва» формувалася вже тоді як складова офіційної тоталітарної міфології більшовизму, і це була річ самоочевидна.

Але у ті часи ця міфологема не здобула подальшого розвитку. Сталіну в його геополітичних планах потрібна була радянська Україна та Київ як її столиця, а не «русский город над Днепром». Тим більше, що Булгаков в силу різних причин не вмів іще «хитатися разом із лінією партії» (чи не встиг цього навчитися в силу достатньо ранньої смерті). Тоді як Александру Фадєєву було доручено «згори» створити міфологему «Молодої гвардії» як героїчної підпільної комсомольської організації на Донбасі, і він її досить талановито створив, й одержав широке визнання, в тому числі й «нагорі» (Сталінська премія 1 ступеня за 1946 рік). Але невдовзі Сталін схаменувся і нищівно розкритикував Фадєєва – адже той описав самоорганізацію молоді поза будь-яким партійним керівництвом, на підставі власних переконань і вмінь. Але це було неприпустимо! Художній світ «Молодої гвардії» руйнував усю систему тоталітарної міфології фактором самочинності юнок і юнаків, і не лише їх, а і всіх, хто чинив опір нацистам. І навпаки: «...Дуже багато було таких, хто тільки вважався керівником, а в душі не вболівав за народ і народне добро, а вболівав тільки про своє благополуччя, – такі, покидавши все, тікали першими, і якщо в чомусь вони й проявили себе як керівники, так тільки в тому, що звичка народу бачити їх на чолі лише посилила паніку в народі, коли вони побачили, що ці люди є найпомітнішим уособленням паніки» [24, с. 488].

Так описувалася в початковому варіанті роману втеча партійного керівництва при наступі німців, коли щось корисне робили лише ті, хто діяв самочинно – дорослі та молодь. А в переробленому романі все було навпаки – підкреслювалася організованість і

планомірність дій офіційних структур. Отож у підсумку Фадєєв докорінно переписав роман – «переробляю молоду гвардію на стару», як він казав, а на додачу ще й деукраїнізував його. Так, романіст перетворив українку Ульяну Громову на росіянку Улю Грёмову. А щодо УРСР і Києва Сталін волів говорити мовою практики: до 1953 року жоден перший секретар КП(б)У-КПУ не був етнічним українцем, а склад населення та мовний режим Києва радикально змінився після приходу Червоної армії та совєтської номенклатури у 1943–44 роках. Член-кореспондент НАНУ, фізик Володимир Литовченко писав у спогадах: «Згадуючи майже суцільно україномовний довоєнний Київ (а до війни я вже почав навчатись у другому класі нововідкритої української школи, тобто мав вже досить свідомі уявлення і спогади про мовну ситуацію: ми на вулиці, з товаришами спілкувались українською мовою, це було в Печерському регіоні, досить «зофіційованому»), скажу, що після звільнення все змінилось майже миттєво – «новокияни», які прийшли «в обозах» армії та навално осіли в Києві, були або росіянами, або «хохлами» зі сходу, захоплені наступаючим валом Червоної Армії, «російськомовні» навіть більш войовничі, ніж етнічні росіяни, для яких шарм чужої їм української мови сприймався навіть із певною симпатією. Російськомовна армійська стихія та партійно-радянська управлінська чиновницька рать втягнула в російськомовний офіціоз велике коло київського міщанства [...], представники якого за всяку ціну намагались підробляти «під владу», наслідувати правлячих осіб, віддавати своїх дітей до російських шкіл, забираючи з українських...» [17, с. 36–37].

Видається, що у радянському Києві 1930-х, ба більше – і в повоєнному, і в «шістдесятницькому» булгаковська міфологема «русского Города» не могла ствердитися. З різних причин (скажімо, у повоєнному – через те, що Булгаков сприймався як співець «білогвардійського Києва»). А от у часи Брежнєва-Суслова-Андропова-Щербицького він просто-таки мусив реанімуватися та ствердитися, бо головним стало імперство та «русскість». Точніше, його реанімували та ствердили жерці тоталітарної імперської міфології, і тут не потрібен був якийсь інструктивний лист ЦК КПСС хоча, можливо, він й існував, просто його ніхто не шукав на початку 1990-х у привідчинених тоді московських архівах. А радше було усне розпорядження верхівки КГБ.

Світлана Тараторіна стверджує, що київський культ Булгакова (додам від себе – і міф «Булгаковського Києва») почався 1967 року, коли письменник Віктор Некрасов опублікував нарис «Дом Турбиных» у журналі «Новое время». Мовляв, це важило багато, фронтовик й антисталініст Некрасов був авторитетом для молодших шістдесятників. «Для Некрасова Булгаков був близьким і знайомим, "людиною з сусідньої вулиці". Обидва народилися за імперії. [...] До того ж вони обидва походили з інтелігенції, були росіянами. Крім того, у текстах Булгакова Некрасов прочитав суголосне часу – тугу за завіяними вітрами часами імперії та сатиру на радянську дійсність. [...] Гоніння з боку влади, подальша еміграція тільки сприяли посиленню авторитету Некрасова. Разом з цим міцнішав культ

Булгакова» [22]. Стаття Тараторіної надрукована у серйозних виданнях, які, сподіваюсь, перевіряли факти, адже зразу впадає в око, що створений за Сталіна московський тижневик «Новое время» призначався – аж до перебудови – для позасоветської аудиторії, відтак друкувався російською, англійською, французькою, німецькою, іспанською, польською, чеською та арабською мовами, а значне число його кореспондентів служили в КГБ і ГРУ [30]. Репутація у цього видання була однозначною. І просто так нарис Віктора Некрасова, та ще й із фотографіями будинку за адресою Андріївський узвіз, 13 туди б не узяли. А тому маємо зайве підтвердження того, що культ Булгакова і міфологема «Булгаковского Киева» – це продукт активної діяльності советських спецслужб, які залучили у свою орбіту хоч і дисидента та хорошого письменника, проте прихильника «русского мира» Віктора Некрасова (ідеальний персонаж для того, щоб зіграти з ним «утемну» та створити початковий базис тоталітарної міфологеми, нехай і без відсилок до «великого вождя всіх народів», але посутньо імперської, з обожненням Москви як ідеалу для киян). Утім, не зовсім «без відсилок» – не забуваймо п'єсу «Батум», без якої творча еволюція Булгакова неповна.

І ще один вагомий доказ, що стосовно музею Булгакова як опорної складової, знакового репера міфологеми «исконно русского Киева» рішення ухвалювали московські «директивні інстанції». Адже, як свідчив керівник Будбанку УРСР Григорій Хмельницький, Москва тримала «в чорному тілі» об'єкти культури в Україні та прямо забороняла їх створювати: «...Я постійно відчував, які страшні наслідки несе заборона будівництва об'єктів культури, як цілеспрямовано руйнується духовний світ населення республіки [...] Натомість постанови всесоюзного ЦК та уряду вимагали негайного притягнення до відповідальності тих працівників банку, які дадуть дозвіл на фінансування по суті заборонених об'єктів культури...» [25, с. 2–21]. Це повністю стосувалося і музеїв: «Інструкції чітко попереджають: на будівництво нового музею потрібен дозвіл Москви» [25, с. 24]. Ясна річ, попри це напівлегально щось вдавалося створити; Г. Хмельницький розповідає про хитромудру комбінацію з побудовою Музею просто неба в Пирогові (нині Національний музей народної архітектури та побуту України) [25, с. 25].

Але то ще була друга половина 1960-х, часи т.зв. «шелестівського автономізму». Натомість кінець 1970-х – початок 1980-х – зовсім інший час. Сталінський тоталітаризм реанімується після деякого послаблення у добу «відлиги», ССРСР здійснює окупацію Афганістану, відносини з Заходом зведені до мінімуму, в Польщі ситуація на грані вибуху, советські військові формування воюють в низці африканських держав, КПСС і КГБ нищать дисидентський рух і посилено русифікують європейські «національні республіки». Тоталітаризм – це всеосяжний соціально-політичний лад, коли має йтися про міфологію, яка формує «паралельну реальність», точніше, «замість-реальної-реальність», такий собі «твердий» хронотоп-симулякр, зруйнувати який «м'якою силою» та контрпропагандою

принципово неможливо. Адже це не просто пропаганда, поєднана з репресіями, як за авторитаризму, а незмірно ефективніший і жорсткіший вплив на людську свідомість і підсвідомість, на всі сторони буття, які набувають ірреальних рис, але стають майже незборимою реальністю. При цьому тоталітарна соціально-історична міфологія може бути спрямована не тільки всередину, а й назовні, коли йдеться про країни – потенційні об'єкти тоталітарної агресії (як для Росії – Україна); тоді вона націлена на перешкодження національній і соціальній інтеграції цих країн. Натомість усередині тоталітарної держави вона сприяє такій інтеграції, надзвичайно ефективно, але на рівнях не власне національної єдності (бо ж нація історично виникає та зростає на ґрунті громадянської спільноти), а на рівні всезагального вірогідданства.

Тоталітаризм, який неминує або одразу, або ж дещо згодом оживляє, використовує і розвиває настанови традиційного етнонаціонального деспотизму, неможливий без потужних засобів комунікації, які поширюють соціально-міфологічні наративи. «Кожен міф представляє себе як авторитетний, фактичний виклад, незалежно від того, наскільки розказані події суперечать природному закону чи звичайному досвіду. [...] Міф має свій авторитет не тому, що доводить себе, а тому, що представляє себе [28].

Зовсім не випадково більшовики та нацисти з кінця 1920-х широко використовували, крім газет, розмовне радіо, а з середини 1930-х у Німеччині – й телебачення. У повоєнному Советському Союзі запозичили розпочату доктором Геббельсом практику використання телебачення для формування «міфу ХХ століття». Цю тенденцію підхопила і потужно розвинула нинішня РФ, формуючи дещо оновлений неототалітарний «міф ХХІ століття». Міфологема «Булгаковского Киева» як «исконно русского города» була не раз утілена телевізійними засобами, не в останню чергу – за допомогою вмілого підбору акторів на ролі сімейства Турбінних і їхніх друзів, що майже всі розмовляють «масковским говорком» і цим уже доводять глядачеві, тиснучи на підсвідомість, наче Київ – це лише провінційне відгалуження Москви. Що ж, обробка російського населення лише за допомогою телебачення тривала впродовж десятиліть, ледь не цілодобово, а є ж й інші способи формування неототалітарного буття росіян. Але так само оброблялися й українці, міфологема «Булгаковского Киева» слугувала передусім знаряддям не лише їхнього зросійщення на свідомому та підсвідомому рівнях, а й прищеплення настанови на нікчемність і даремність будь-якого опору всепереможній силі Москви.

Тоталітарна міфологія – це явище відчутно інше, ніж міфологія первісної доби, тим більше, міфологія християнства й інших світових релігій. При цьому, якщо ідеологія як така є засобом впливу на людину й остання більш-менш вільна у виборі її типу та його сприйнятті, то міф – це спосіб життя, який не викликає сумнівів, а міфологія – це система координат, яка не може бути піддана запереченню чи критичному розмислу (сама спроба заперечення вже загрожує твоєму життю, що доводить «судова» практи-

ка нинішньої РФ). Тоталітарна соціально-міфологічна система світобачення заміщує собою реальну історію, і не тільки її – а й реальне сьогодення, а відтак активно формує майбутнє того чи іншого народу і соціальної системи. Тоталітарний соціально-історичний міф формувалася і формується нині за допомогою трьох основних інгредієнтів: потужна цілеспрямована державна і партійна обробка свідомості та підсвідомості; постійний терор з боку «компетентних органів»; всеосяжний тиск повсякденного буття, традицій і «звичаїв». До цього додається чинник специфічного етнічного ґрунту, історично-ментальної основи, на якій виникає, виростає та розвивається все це. Загалом соціальна міфологія «вживлена» у суспільне тіло завжди, впливаючи на людські вчинки. Те саме стосується й міфології, що обернена в історію, давню та недавню. Проте існує суттєва різниця між «нормальною», органічно, *in vivo*, виниклою соціальною міфологією та міфологією тоталітарною (створюваною *in vitro*), яка перетворює індивіда на такого собі жорстко запрограмованого біоробота. І в класичній тоталітарній державі, і в неототалітарній насаджувана та постійно підживлювана «згори» міфологія відповідає запиту «знизу», вона пронизує всі сфери життя та підпорядковує їх собі. Російські телеперсонажі, яких звично зовуть «пропагандистами», насправді – щось на кшталт шаманів, жерців, їхні виступи – ритуальне камлання (не випадково «лицем» Росії у відносинах із західною широкою публікою став співак Шаман, який начебто перетворився на кумира сотень мільйонів західної молоді, і водночас не випадково Путін панічно боїться якутського шамана Габишева). Ця міфологія є одним із ефективних інструментів нинішньої війни Росії проти України і дій проти всіх «неправильних» (передусім демократичних) держав як на постсоветському просторі, так і по всьому світу, де Росія активно залучає до себе всіх, хто в силу різних причин (можливо, навіть не усвідомлюючи цього) прагне зручно жити в тоталітарно-міфологічному світі, бути його елементом і мати геть для всього прості схеми пояснення.

«Війна в Україні активізувала советську тоталітарну психологічну спадщину в Росії, яка частково дрімала, але ніколи не зникала. Звільнившись від обмежень, накладених західними зв'язками, Росія стала більш небезпечною, ніж у розпал Холодної війни. Мілітаризація супроводжується сплеском націоналістичного фанатизму, – пише один із найкращих західних знавців СССР і Росії журналіст Дейвід Саттер. – Якщо їм дозволити перемогти в Україні, вони захищатимуть свої позиції, шукаючи нових завоювань, створюючи масштабну і довгострокову загрозу безпеці Заходу» [27]. При цьому Росія зображується як обложена фортеця, що захищає не лише себе, але й усю світову цивілізацію «від нацизму», який, мовляв, панує у США й інших західних країнах, тобто Росія веде «справжню вітчизняну війну». Водночас, пише Саттер, нагадування про справжню історію Росії знищуються, за кілька місяців зникли десятки меморіальних дощок, присвячених убитим під час

сталінських чисток людям. Істерика охопила всі верстви та вікові групи, починаючи від молодших школярів і вихованців дитячих садочків.

Як на мене, Саттер при загальній правоті неправий у двох своїх тезах. Він веде мову про «націоналізм». Це не націоналізм, бо недиформована за минулі століття російська нація стала наразі об'єктом (само)перетворення на негромадянську соціоетнічну спільноту, на таку собі «найвищу расу» (ідея «додаткового гену») тощо. Це імперіалізм, шовінізм, фашизм. І друге – не нинішня масштабна війна «активізувала советську тоталітарну психологічну спадщину в Росії», а, навпаки, цілеспрямована реанімація тоталітаризму (яка почалася одразу після приходу «кремлівських чекістів» до влади) зробила війну «з нацистами та НАТО» можливою і популярною серед абсолютної більшості росіян; символом такої реанімації стало запровадження наприкінці 2000 року сталінського гімну СССР як гімну РФ (з ненабагато зміненими словами). Визначеності ситуації додає те, що мелодія цього гімну «у дівочтві» була «Піснею про партію більшовиків» (1938).

А от у чому Саттер має повну рацію (і чого не помічає чи не хоче помічати більшість західних дослідників), так це у чіткій констатації, в якій ідеться про «психологію війни, яка охопила населення і від якої неможливо відмовитися, не поставивши під загрозу самих лідерів» [27]. Інакше кажучи, якщо особисто Путін з найближчою командою спробує змінити плин подій і спробує суперечити панівній міфології, то він (й інші «кремлівські чекісти») будуть усунуті «колективним Путіним». Таке вже було в советсько-російській історії: після смерті Сталіна спершу Берія, потім Маленков, потім Хрущов робили спроби певної лібералізації тоталітаризму, але ці спроби раніше чи пізніше відторгалися системою разом із лідерами такого штибу. Звісно, тоталітаризм перестав бути настільки архаїчно-абсурдним, як за Сталіна, проте він залишився загрозою для світу та вбивцею мільйонів людей – в Афганістані, Ефіопії, В'єтнамі. Ця його діяльність була перенесена на терени «зовнішньої імперії», на обшири держав-сателітів й окупованих країн.

Що ж стосується «внутрішньої імперії», тобто російських колоній у межах СССР, то в них потрібно було поєднати майже неоспорюване: НТР із необхідними для неї певною свободою думки та ознайомленням із західними досягненнями – і «морально-політичну єдність советського народу», тобто непохитність у відстоюванні тоталітарної «міфологічної аксіоматики». Вихід було знайдено: великодержавність, унікальність Росії, її світова роль як гуманістичного первня в культурі, першість щодо інших націй СССР, які саме Росія (і Москва!) «порятувала» та «долучила до найвищої цивілізації».

Інакше кажучи, росіянам в оновленій тоталітарній міфології була відведена роль на кшталт «великих білих сагибів». Що ж, це логічно: адже СССР із більшовицької федерації 1920-х перетворився на початку 1930-х на централізовану тоталітарну імперію, де «національні республіки» стали колоніями. У післясталінські часи траплялися послаблення колоніального стану,

як-от «шелестівський автономізм» в Україні 1960-х чи «машеровський автономізм» у Білорусі 1960-70-х. Проте все одно європейські колонії залишалися колоніями, так само, як і советські республіки Центральної Азії, де панували напівфеодалні сатрапи, яким Москва давала можливість нещадно грабувати населення в обмін на данину та лояльність. У цей контекст як «інстанції» (ЦК), так й «органи» (КГБ) органічно вписали й більшість творчості Булгакова, і, головне, міфологеми «Булгаковського Києва» та «Дома Булгакова». Адже голос Булгакова щодо українців – це властивий голос «білого сагиба», колонізатора й «господаря життя», який часом навіть визнає певні чесноти за тубільцями, проте вважає за необхідне повсякчасне керівництво ними. Ті ж, хто нині стверджує, наче без Булгакова культура України неповноцінна, «маленька», видається, теж намагаються грати роль таких же сагибів.

Власне, сьогодні, у роки повномасштабної війни Росії задля знищення України й українців (чи то пак, «визволення» їх від усього українського та відповідного «перевиховання») міфологема «Булгаковського Києва» як «исконно русського города» просто незамінна. Як і його погляд «білого сагиба» на тубільців, тиражований в самій Україні як щось істинне.

Але це все – «верхній» рівень тоталітарної міфології, яким живуть ті прошарки, що претендують на роль якщо не еліти, то бодай освіченого класу. А «народну» міфологічну парадигму окреслила дружина мобілізованого на війну росіянина Марія Андреева: «Коли розвалився Советський Союз, Україна, як важкий підліток, була відпущена у вільне плавання. Цього не мало бути, і спеціальна військова операція – це вимушений захід, це робота над помилками» [2]. Маємо суміш тоталітарної і колоніальної міфології, ґрунтованої на архаїці. Є десь за лаштунками подій мудрий батько, великий і могутній, він же «білий сагиб», є важкий підліток (ціла країна), якого цей батько відпускає, і робить помилку, ну, а тепер помилка виправляється, і мудрий батько змушений карати неслуха, а в разі потреби його вбити і цим самим «визволити» від сил зла.

Це – голос однієї зі складових тоталітарно-міфологічної істоти, яка зветься «колективний Путін». А особисто Путін (не має великого значення, це біологічно той самий персонаж, що у 2000 році став президентом РФ, чи хтось із його двійників, бо знов-таки йдеться про міфологічну істоту) досі веде мову про «визволення» населення України (яке, мовляв, із росіянами становить одну націю) від «нацистів» і про Київ як «русский город», що його також потрібно «визволити» за будь-яку ціну (передусім – за ціну вбивства киян). Цікаво тільки, що то за «нацисти» і «націоналісти», якщо українців як окремішності не існує? Втім, у системі тоталітарної міфології логіка своя. Скажімо, у сталінські часи вояків УПА звали «українсько-німецькими націоналістами», що є абсурдом із погляду як науки, так і здорового глузду. Та головне, що у системі такої міфореальності «Булгаковський Київ» виступає легітимацією нищення в українській столиці всього українського, включно з дитячими лікарнями та пологовими будинками («щоб

не народжували нових бєндеровцев»). Міфореальність, центром якої є «живий бог», завжди вимагає людських жертв, тим більше тоталітарна.

За описаних вище обставин у запасі адептів «Булгаковського Києва» залишається найвагоміший, мабуть, аргумент: мовляв, вони не відповідають за використання цього смислообразу ані КГБ/ФСБ, ані самим Путіним; вони просто так бачать культурну дійсність, на що мають повне право; зрештою, творчість Булгакова має загальнолюдську цінність, і саме виходячи з цих засад вони вважають прийнятною свою систему світобачення, нехай її хтось навіть вважає міфологічною, але міфологія ця не містить чогось агресивного.

Такого стибу заяви могли б бути переконливими для західної аудиторії чи для уявних «мешканців башти зі слонової кістки», мешканцями якої понад століття тому уявляли себе багато які представники мистецької еліти, проте не для соціокультурно притомних українців. Зовсім не випадково Іван Дзюба задовго до російської прямої агресії (і навіть до спроби Москви поставити при владі в Україні у 2004 році своїх маріонеток) писав: «Найбільш фальшивими з цих «общечеловеков» мені видаються наші, українські – російської закваски. Вони – ті ж самі русотяпи, тільки з трохи «благороднішою» фразеологією. Адже їхнє «общечеловечество» зводиться до гордовитого дистанціювання від світу української духовності і егоїстичної втечі від тяжких проблем українства – в світ російської культури [...], ...з деякою припудреністю приблизними поняттями з «євроатлантичного» світу. А світи інших культур «общечеловеку» такі ж чужі і далекі, як і будь-якому русотяпу. Його свідомість зосереджена на відштовхуванні, а не на засвоєнні. На відштовхуванні від українства. А куди відштовхнеться, за що зачепиться, – то вже залежить від історичної, політичної, життєвої кон'юнктури. Будь-яка купина стане «общечеловеку» п'єдесталом, з якого він гордовито зиркатиме на тих, хто не дезертирував з поля тяжкої праці для загальнолюдського розвитку свого народу. От саме в цьому і полягає зловредність «общечеловека»: він хоче паралізувати піднесення конкретних культур, тобто реальне творення загальнолюдськості, паразитуючи на чужих результатах. Він завжди пристає до сильнішого супроти слабшого, він топче слабшого в ім'я свого «общечеловечества» [13, с. 136–137].

А щодо «українськості» Булгакова, слід зауважити: місце народження письменника далекі не вважає його належність до місцевої культури. Бо ж інакше Альбер Камю та Робер Мерль мали би зватися алжирськими (чи навіть арабськими) літераторами, А Джеральд і Лоуренс Даррелли – індійськими письменниками. Тим більше – Редьярд Кіплінг, який не лише народився і провів юність в Індії, а й більшу частину творчості ґрунтував на сюжетах, пов'язаних з індійською культурою, і не в останню чергу саме за це одержав Нобелівську премію з літератури 1907 року. При цьому Кіплінг не творив тоталітарний, ба, навіть брутално-колоніальний міф Індії, хоча і грав роль мудрого «білого сагиба», говорячи про «місію

білої людини», яка має долучити інші раси до найвищих здобутків цивілізації. Разом із тим він добре знав Індію, любив її, відкривав світові сюжети індійської культури; роман Кіплінга «Кім» був серед улюблених книг першого прем'єра незалежної Індії Джавахарлала Неру. А разом із тим існують й інші оцінки. «Індійський письменник Р.К. Нараян сказав: «Кіплінг, нібито експерт з питань Індії, продемонстрував краще розуміння розуму тварин у джунглях, ніж людей в індійському домі чи на ринку» [29]. Такого штибу оцінки домінували в Індії впродовж 60 років, попри те, що твори письменника мали свою аудиторію і наразі розходяться накладом до 20 тисяч примірників на рік (що для країни з населенням майже півтора мільярди посутня дрібниця). Проте творчість Кіплінга не вивчалася в університетах, жодного вшанування його пам'яті не було. «Тільки у листопаді 2007 року було оголошено, що будинок у кампусі Школи мистецтв у Бомбеї, де народився Кіплінг, буде перетворено на музей, присвячений письменнику та його творам» [29]. «Маленькою» від усього того індійська культура не стала; за ці 60 років троє громадян Індії одержали Нобелівські премії в різних галузях, у наступне десятиліття – ще двоє.

Висновки. В Україні за період відновленої незалежності фактом став значний перманентний вплив російської неототалітарної міфології на певну частину суспільства. Передусім ідеться про чверть століття неоголошеної «холодної», «гібридної» та «гарячої» війни – тобто владарювання Путіна (як прем'єра та президента) і його команди «кремлівських чекістів». І передусім про вплив на молодь – особливо ту, яка за віком не пройшла «школу Майданів» і «війни на Донбасі». Відтак, як на мене, не варто дивуватися капітулянтським голосам деяких популярних київських молодих блогерів (які так чи так «виварилися», не завжди це усвідомлюючи, у булгаковських міфологемах, згідно з якими протистояння Москві приречене на поразку, а «Київ – руский город»; всі ці блогери пишуть російською, попри війну) після ракетного удару по «Охматдиту» – мовляв, потрібен мир за будь-яку ціну, «щоб урятувати дітей». Чи було б це без міфологеми «Булгаковського Києва» та «причепленої» до неї не менш міфологічної концепції всього українського? Принаймні, без них тут не обійшлося, оскільки ідеться про молодь із певним рівнем освіти, але без її глибини, тож її, мабуть, якнайповніше характеризує понятійна метафора Солженицина «образованщина». Тож ідеться про важливу та дієву складову російської неототалітарної міфології, яка вимагає протидії, і не просто дії, а деконструкції та деструкції. А захисникам «хорошого», та ще й «киянина» Булгакова варто пам'ятати, що вся художня тканина творів письменника просякнута запереченням повноцінності українського як такого – від мови до політики; що стосується, скажімо, українського книговидання, вельми серйозно поставленого за часів гетьмана Павла Скоропадського, то для булгаковських героїв його просто не існує. І взагалі, кожен штрих булгаковських творів підкреслює питому «російськість» Києва.

До речі, пам'ятник Булгакову в українській столиці є, а пам'ятника Петлюрі немає. Схоже, влада в Україні досі ставиться до Головного отамана УНР як до «бухгалтера», не більше, а от Булгаков – «світоч культури» і «бренд Києва».

1. Агесва Віра. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини: 2-е видання, випр. Київ: Віхола, 2023. 360 с.
2. Андреева Мария. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZC3LIplI65E>
3. Барсукова Олена. «Українофоб чи геній? Які погляди мав Булгаков, що не так із його культом і як вчинити з музеєм у Києві». URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/09/22/250544/>
4. Булгакова Варвара Афанасьевна. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%90%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B0
5. Булгаков Михаил Афанасьевич. Киев-город. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kyev-gorod>
6. Булгаков Михаил Афанасьевич. Киев-город. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kyev-gorod/8731>
7. Булгаков Михаил Афанасьевич Киев-город. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kyev-gorod/17210>
8. Віра Агеева: Нам треба обтрусити той імперський міф – Київ завжди був українським містом і у нас прецікава історія. URL: <https://pen.org.ua/vira-ahyeyeva-nam-treba-obtrusyty-toj-imperskyj-mif-kyiv-zavzhdy-buv-ukrayinskym-mistom-i-u-nas-precikava-istoriya>
9. Грабовська І.М., Грабовський С.І. Антропологічні виміри процесу ідентифікації культурної спадщини України: філософсько-світоглядний підхід. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, "MODERN PROBLEMS OF SCIENCE, EDUCATION AND SOCIETY", 9-11.10.2023. Київ, Україна.* URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-modern-problems-of-science-education-and-society-9-11-10-2023-kiyiv-ukrayina-arhiv/>
10. Грабовський Сергій. Бардак Йосифа Сталіна. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2015. 64 с.
11. Грабовський Сергій. Убити Сталіна, інакше його міфи вб'ють нас: Соціальна міфологія «найкращого друга фізкультурників» і його послідовників. К.: ВД «Стилос», 2019. 503 с.
12. Грабовський Сергій. Російська матриця й алгоритми деколонізації. Рецензія на книгу: Агеева Віра. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини: 2-е видання, випр. Київ: Віхола, 2023. 360 с. *Українознавчий альманах.* Випуск 32, 2023. С. 59–65.
13. Дзюба Іван. Пастка: 30 років зі Сталіним, 50 років без Сталіна. Вид-во "Криниця", 2003. 141 с.

14. Забужко: з руским Києвом і Булгаковим пора розпочатися. URL: https://texty.org.ua/fragments/62330/Zabuzhko_z_russkim_Kijevom_i_Bulgakovym_pora-62330/
15. Звідомлення за 1923 рік Всеукраїнської Академії наук у Києві: з нагоди п'ятиріччя існування Академії 1918-1924. *Всеукраїнська Академія наук*. Київ: Друк. Всеукр. Акад. наук, 1924. 166 с.
16. Київ Михайла Булгакова. URL: <https://adef.com.ua/ru/books/vse-pro-kyiv/kyiv-myhayla-bulgakova-konchakovsky-a-malakov-d>
17. Литовченко Володимир. Мої дитинство та юність у Києві (1930-ті – початок 1950-х). Фрагменти зі спогадів. *СУЧАСНИСТЬ THE LAST. ІВАН ДЗЮБА ТА ЙОГО ДОБА*. Київ: Міленіум, 2023. С. 30–41.
18. «Можна вбивати міста без пострілів» – Оксана Забужко. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27368602.html>
19. Покальчук Ю. Булгаков – Київ. *День*. 2018. №18/19. С. 22–23.
20. Смолич Ю.К. Розповідь про неспокій триває: де-що з двадцятих, тридцятих років і дотепер в українському літературному побуті. Київ: Радянський письменник, 1969. 284 с.
21. Спирин Л.М. Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. 1987. 345 с.
22. Тараторіна Світлана Культ Булгакова існує. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/09/7/161767/>
23. Ткаченко підтримав музей Булгакова. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/09/2/161751/>
24. Фадеев А. Молодая гвардия. М.: Худ. лит., 1990. 527 с.
25. Хмельницький Григорій. Поміж двох сил. Спогади банкіра. К.: Віпол, 1994. 96 с.
26. Шафер Н. Минин и Пожарский (комментарии к либретто). URL: https://shafer.pavlodar.com/texts/ol06_3.htm
27. David Satter. The Peril of Abandoning Ukraine If Congress forces Kyiv to accept a Russian victory, the result won't be peace but a new war. URL: https://www.wsj.com/articles/the-peril-of-abandoning-ukraine-putin-war-military-spending-05cd4508?mod=hp_opin_pos_2#cxrecs_s
28. Myth. URL: <https://www.britannica.com/topic/myth>
29. Rudyard Kipling. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Rudyard_Kipling
30. The New Times. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/The_New_Times
3. Barsukova Olena. *Ukrayinofob chy heniy? Yaki pohlyady mav Bulhakov, shcho ne tak iz yoho kul'tom i yak vchynyty z muzeyem u Kyievi* [Ukrainophobe or genius? What views did Bulgakov have, what is wrong with his cult and how to deal with the museum in Kyiv]. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/09/22/250544/> (in Ukrainian).
4. *Bulgakova Varvara Afanas'evna* [Bulgakova Varvara Afanasyevna]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%90%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B0 (in Russian).
5. Bulgakov Mykhayl Afanas'evych. *Kyev-horod* [Kyiv-City]. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kiev-gorod> (in Russian).
6. Bulgakov Mykhayl Afanas'evych. *Kyev-horod* [Kyiv-City]. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kiev-gorod/8731> (in Russian).
7. Bulgakov Mykhayl Afanas'evych. *Kyev-horod* [Kyiv-City]. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kiev-gorod/17210> (in Russian).
8. Vira Aheyeva. *Nam treba obtrusyty toy impers'kyi mif – Kyiv zavzhdy buv ukrayins'kym mistom i u nas pretsikava istoriya* [We need to shake off that imperial myth - Kyiv has always been a Ukrainian city and we have a very interesting history]. URL: <https://pen.org.ua/vira-aheyeva-nam-treba-obtrusyty-toj-imperskyj-mif-kyiv-zavzhdy-buv-ukrayinskym-mistom-i-u-nas-precikava-istoriya> (in Ukrainian).
9. Grabovska I.M., Hrabovskiy S.I. *Antropolichni vymiry protsesu identyfikatsii kulturnoi spadshchyny Ukrainy: filosofsko-svitohliadnyi pidkhid* [Anthropological dimensions of the process of identification of the cultural heritage of Ukraine: a philosophical and worldview approach]. *Materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, "MODERN PROBLEMS OF SCIENCE, EDUCATION AND SOCIETY", 9-11.10.2023. Kyiv, Ukraina*. URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-modern-problems-of-science-education-and-society-9-11-10-2023-kiyiv-ukrayina-arhiv/> (in Ukrainian).
10. Hrabovs'kyi Serhiy. (2015). *Bardak Yosyfa Stalina* [Bardak by Joseph Stalin]. Nizhyn, Vydavets' PP Lysenko M.M. 64 p. (in Ukrainian).
11. Hrabovs'kyi Serhiy. (2019). *Ubyty Stalina, inakshe yoho mify vb"yut' nas: Sotsial'na mifolohiya «naykrashchoho druha fizkul'turnykyiv» i yoho poslidovnykyiv* [Kill Stalin, otherwise his myths will kill us: Social mythology of the "best friend of physical athletes" and his followers]. K.: VD «Stylos». 503 p. (in Ukrainian).
12. Hrabovs'kyi Serhiy. (2023). *Rosiy'ska matrytsya y alhorytmy dekolonizatsiyi. Retseziya na knyhu: Aheyeva Vira Za lashtunkamy imperiyi. Eseyi pro ukrayins'ko-rosiy'ski kul'turni vidnosyny: 2-e vydannya, vypr.* Kyiv: Vikhola, 2023. 360 p. [Russian matrix

References

1. Aheyeva Vira. (2023). *Za lashtunkamy imperiyi. Eseyi pro ukrayins'ko-rosiy'ski kul'turni vidnosyny: 2-e vydannya, vypr.* [Behind the scenes of the empire. Essays on Ukrainian-Russian cultural relations: 2nd edition]. Kyiv: Vikhola. 360 p. (in Ukrainian).
2. *Andreeva Maryya* [Andreeva Maria]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZC3Llpli65E> (in Russian).

- and algorithms of decolonization. Review of the book: Ageeva Vira. Behind the scenes of the empire. Essays on Ukrainian-Russian cultural relations: 2nd edition, edited. Kyiv: Vikhola, 2023. 360 p.]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 32. Pp. 59–65. (in Ukrainian).
13. Dzyuba Ivan. (2003). *Pastka: 30 rokiv zi Stalynym, 50 rokiv bez Stalina* [Pastka: 30 years with Stalin, 50 years without Stalin]. Vyd-vo "Krynytsya". 141p. (in Ukrainian).
  14. *Zabuzhko: z russkim Kiyevom i Bulhakovym pora rozproshchatsya* [Zabuzhko: it's time to say goodbye to Russian Kiev and Bulgakov] https://texty.org.ua/fragments/62330/Zabuzhko_z_russkim_Kiyevom_i_Bulgakovym_pora-62330/ (in Ukrainian).
  15. *Zvidomlennya za 1923 rik Vseukrayins'koyi Akademiyi nauk u Kyievi: z nahody p"yatyrichchya isnuvannya Akademiyi 1918–1924* [Notice for 1923 of the All-Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv: on the occasion of the fifth anniversary of the Academy's existence 1918–1924]. (1924). *Vseukrayins'ka Akademiya nauk*. Kyiv: Druk. Vseukr. Akad. Nauk. 166 p. (in Ukrainian).
  16. *Kyev Mykhayla Bulgakova* [Kyiv by Mikhail Bulgakov]. URL: <https://adef.com.ua/ru/books/vse-pro-kyiv/kyiv-myhayla-bulgakova-konchakovsky-a-malakov-d> (in Russian).
  17. Lytovchenko Volodymyr. (2023). *Moyi dytynstvo ta yunist' u Kyievi (1930-ti – pochatok 1950-kh). Frahmenty zi spohadiv* [My childhood and youth in Kyiv (1930s - early 1950s). Fragments from memories]. *SUCHASNIST' THE LAST. IVAN DZYUBA TA YOHO DOBA*. K.: Milenium. Pp. 30–41 (in Ukrainian).
  18. «*Mozhna vbyvaty mista bez postriliv*» – Oksana Zabuzhko ["You can kill cities without shooting" – Oksana Zabuzhko]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27368602.html> (in Ukrainian).
  19. Pokal'chuk Yu. (2018). *Bulhakov – Kyiv* [Bulgakov – Kyiv]. *Den'*. №18/19. Pp. 22–23. (in Ukrainian).
  20. Smolych Yu.K. (1969). *Rozpovid' pro nespokiy tryvaye: deshcho z dvadtsyatykh, trydtsyatykh rokiv i doteper v ukrayins'komu literaturnomu pobuti* [The story of unrest continues: something from the twenties, thirties and up to now in Ukrainian literary life]. Kyiv: Radyans'kyy pys'mennyk. 284 p. (in Ukrainian).
  21. Spirin L.M. (1987). *Rossyya 1917 hod: Iz istoriy bor'by polytycheskykh partiy* [Russia 1917: From the history of the struggle of political parties]. 345 p. (in Russian).
  22. Taratorina Svytlana. *Kul't Bulhakova isnuye* [Cult of Bulgakov exists]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/09/161767/> (in Ukrainian).
  23. *Tkachenko pidtrymav muzey Bulhakova* [Tkachenko supported the Bulgakov museum]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/09/2/161751/> (in Ukrainian).
  24. Fadeev A. (1990). *Molodaya hvardyya* [Young Guard]. M.: Khud. lyt. 527 p. (in Russian).
  25. Khmel'nyts'kyy Hryhoriy. (1994). *Pomizh dvokh syl. Spohady bankira* [Between two forces. Memories of a banker]. K.: Vipol. 96 p. (in Ukrainian).
  26. Shafer N. *Mynyn y Pozharsky (kommentaryy k lybretto)* [Shafer N. Minin and Pozharsky (comments on the libretto)]. URL: https://shafer.pavlodar.com/texts/ol06_3.htm (in Russian).
  27. David Satter. The Peril of Abandoning Ukraine If Congress forces Kyiv to accept a Russian victory, the result won't be peace but a new war. URL: https://www.wsj.com/articles/the-peril-of-abandoning-ukraine-putin-war-military-spending-05cd4508?mod=hp_opin_pos_2#cxrecs_s
  28. Myth. URL: <https://www.britannica.com/topic/myth>
  29. Rudyard Kipling. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Rudyard_Kipling
  30. The New Times. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/The_New_Times

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.5>
УДК 821.161.2

Сергій ДЕНИСЮК

кандидат філологічних наук, доцент, доцент
кафедри української мови, літератури та культури,
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігора Сікорського», м. Київ

ORCID:0000-0002-2134-254X
Email: sdenchik@gmail.com

МІФИ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

Анотація. У статті з'ясовується роль спадщини видатного вченого у науковому спростуванні низки російських пропагандистських міфів, спрямованих проти української мови, культури та історії України. Наголошується, що Ю. Шевельов як мовознавець довів багато зусиль для деконструкції міфу про існування єдиної давньоруської мови, з якого випливала ідея етнічної єдності трьох східнослов'янських народів. Тривалий час ця концепція була панівною у офіційній імперській, а згодом і радянській науці. На протиположній теорії єдиної давньоруської мови дослідник розробив і обґрунтував власне наукове бачення генези української мови, яке поділяють більшість сучасних учених.

Стверджується, що низку міфів про українську мову Ю. Шевельов спростував у своїх працях із проблем функціонування сучасної української мови та радянської мовної політики. Пропагандистським твердженням про розквіт української мови за СРСР Ю. Шевельов протиставив серйозні наукові дослідження, у яких на широкому фактичному матеріалі довів, що радянська влада у багатьох відношеннях перевершила своїх царських попередників. Зокрема, йдеться про втручання у внутрішні закони мови, що було новотвором радянської мовної політики. Вказується, що вчений критично розцінював хід і наслідки політики українізації, яку сучасна російська пропаганда використовує як один із доказів вирішальної ролі В. Леніна та більшовицької партії у створенні сучасної України. Як доводить Ю. Шевельов, українізація постала як тактичний хід правлячого режиму внаслідок внутрішньопартійних та міжнародних подій і була згорнута після остаточного утвердження тоталітарної влади на початку 30-х рр. XX ст.

Зазначається, що у своїх роботах дослідник розглядав суто мовні явища у тісному зв'язку з політичними процесами. Праці Ю. Шевельова дають багато цінного матеріалу для розвінчання одного з базових міфів сучасної російської пропаганди – міфу про Велику Вітчизняну війну. Науковець вказує на агресивність передвоєнної радянської зовнішньої політики, спрямованої на розширення ареалу комунізму і небувалу мілітаризацію всіх сфер суспільного життя.

Ключові слова: російсько-українська війна, інформаційна війна, міфи пропаганди, українознавство.

Serhii DENYSIUK

Ph.D., Associate Professor,
Department of the Ukrainian language, literature and culture,
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

MYTHS OF RUSSIAN PROPAGANDA IN THE INTERPRETATION OF YURY SHEVELOV

Abstract. The article clarifies the role of the legacy of the remarkable scientist in disproving a number of russian propaganda myths directed against the Ukrainian language, culture, and history of Ukraine. It is important to note that Y. Shevelov, as a linguist, made a lot of efforts to deconstruct the myth of the existence of a united old-russian language, from which arose the idea of ethnic unity among three East-Slavic folks. For a long time, this concept was dominant in official imperial and later Soviet science. Contrary to the ideological notion of a united old-russian language, the researcher developed and substantiated his own scientific vision of the Ukrainian language's genesis, which is shared among the most modern scientists.

It is claimed that Yury Shevelov has refuted several myths about the Ukrainian language in his writings on the problems of the functioning of the modern Ukrainian language and the Soviet language policy. Y. Shevelov contrasted the propaganda assertions about the flourishing of the Ukrainian language under the USSR with serious scientific studies, in which he proved from the extensive factual material that the Soviet government in many respects out-matched its tsarist predecessors. In particular, it is talking about interference in the internal laws of the language, which was an innovation of the Soviet language policy.

It is indicated that the scientist critically assessed the move and consequences of the Ukrainization policy, which modern Russian propaganda uses as one of the proofs of the crucial role of Vladimir Lenin and the Bolshevik Party in the creation of modern Ukraine.

As Y. Shevelov proved, Ukrainianization emerged as a tactical move of the ruling regime as a result of intra-party and international events and was curtailed after the final confirmation of totalitarian power in the early 1930s.

It is noted that in his works, the researcher considered purely linguistic phenomena in close connection with political processes. Y. Shevelov's works provide a lot of valuable material for exposing one of the basic myths of modern Russian propaganda—the myth of the Great Patriotic War. The scientist points to the aggressiveness of the pre-war Soviet foreign policy, aimed at expanding the area of communism, and the unheard-of militarization of all spheres of social life.

Keywords: Russian-Ukrainian war, information war, myths, propaganda, Ukrainian studies.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлюється трагічними подіями гострої фази російсько-української війни, які вкотре підтвердили, що важливим складовим елементом збройного протистояння новітнього часу є інформаційна війна. Одним із головних напрямків інформаційної війни з боку Російської Федерації є формування і просування у світовий інформаційний простір та суспільну свідомість антиукраїнських пропагандистських міфів. Відповідно ґрунтовне вивчення, науковий аналіз та пошук ефективних засобів протидії імперським пропагандистським міфам є на сьогодні важливим завданням для багатьох галузей наукового знання. Особливу роль у цих процесах повинно відігравати українознавство як комплексна система наукових інтегративних знань про Україну та світове українство. Саме українознавство за тривалий період свого розвитку накопичило великий джерельний матеріал, на який можуть спиратися у своїх пошуках сучасні дослідники. У надрах українознавства знаходимо роботи науковців, які своїм доробком за багато років до сучасних подій переконливо полемізували з російськими шовіністичними міфами.

З огляду на викладене цілком доречним бачиться звернення до постаті і творчої спадщини всевітньо відомого ученого-українознавця Юрія Шевельова. Він відомий насамперед як автор фундаментальних праць із багатьох ділянок українознавства, у яких дослідник осмислював проблему походження української мови, особливості культурогенезу українського народу. Вже тривалий час багатогранний доробок Ю. Шевельова досліджується науковцями. Але окремі важливі сторони творчості одного з найвідоміших українознавців діаспори ще не знайшли належного висвітлення. Сказане стосується і предмета дослідження нашої статті.

Аналіз наукових публікацій. Окремі аспекти порушеної у нашій статті проблеми розглядалися у дослідженнях сучасних науковців [2; 4; 5; 7]. За всієї суб'єктивності, притаманної цьому жанрові, авторитетними документами доби і цінним джерелом для нас є спогади самого Ю. Шевельова, а також його сподвижників Г. Костюка, Ю. Лавріненка, У. Самчука.

Водночас слід констатувати той факт, що доробок Ю. Шевельова під кутом зору боротьби з російськими пропагандистськими міфами ще не був предметом окремого наукового дослідження.

Метою статті є розгляд внеску Ю. Шевельова у розвінчання російських пропагандистських міфів, спрямованих проти української мови, історії та культури нашого народу.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні Юрій Шевельов є загально визнаним фахівцем у багатьох галузях гуманітарних знань, насамперед мовознавства, літературознавства та українознавства. «Видатний вчений розвинув поняттєві й історіографічні основи українського мовознавства; синтезував діахронічний і синхронічний підходи до вивчення української мови; на широкому історичному, діалектному і текстуальному підґрунті простежив розвиток фонологічної системи української мови від праслов'янської основи до сьогодення, фіксує глибинні зв'язки між окремими фонетичними трансформаціями; дослідив закономірності взаємодії літературної мови з діалектами Чернігівщини й Галичини; розробив теоретичну модель становлення й розвитку української мови в культурно-історичному контексті» [7, с. 73]. Але найважливішим науковим здобутком Ю. Шевельова стало спростування офіційної теорії про існування єдиної давньоруської мови та обґрунтування ним ідеї про початок становлення української мови з VI-VII ст. до XVI ст.

Прикметно, що майбутньому вченому ще у юному віці самому доводилось руйнувати власні стереотипи та упередження щодо української мови, зумовлені вихованням у російськомовному середовищі. У своїх спогадах Ю. Шевельов згадує про розмову зі своїм родичем, ученим-етнографом Анатолієм Носовим, який на закид молодого Ю. Шевельова про некрасивість української мови, спокійно відповів, що мова, якою розмовляють мільйони, не може бути некрасивою. Це справило неабиякий вплив на юнака, який він у спогадах називає переворотом у своїх поглядах на українську мову. «Українськість лишилася на все життя, і ці сторінки я тепер цяпаю таки українською мовою, хоч міг би це робити російською чи

англійською» [13, с. 76]. Вважаємо, що значна частина подальшої діяльності Ю. Шевельова як науковця спрямовувалась саме на подолання різноманітних міфів про українське слово.

Багато зусиль Ю. Шевельов доклав для спростування міфу про існування єдиної давньоруської мови, з якого випливала ідея етнічної єдності трьох східнослов'янських народів. Тривалий час ця ідея була панівною у офіційній імперській, а згодом і радянській історичній науці. Підвалини концепції давньоруської мови заклав своїми дослідженнями відомий російський лінгвіст Олексій Шахматов. Одним із перших вчених, який виступив із критикою поглядів О. Шахматова, був український мовознавець Степан Смаль-Стоцький, який вважав, що для давньоруської мови О. Шахматова немає місця в глотогенезі давніх слов'ян. У своїй праці «Грамматика руської (української) мови» (1913) він, на думку Ю. Шевельова, «заперечив існування спільної давньоруської (єдиної східнослов'янської мови), виводячи українську мову безпосередньо з праслов'янської і твердячи, що вона ближча до мови сербської (почасти слідом за П. Лавровським), ніж до російської» [9, с. 383]. С. Смаль-Стоцький виступив проти загальноприйнятого у тогочасній славистиці канону первісної єдності трьох східнослов'янських мов, за що учений був підданий одностайною осуду з боку академічної спільноти. Дослідника «раз назавжди виведено з рядів «серйозних учених»; минали роки, а він усе перебував поза провідними науковими журналами й видавництвами» [9, с. 383]. Ю. Шевельов стверджував, що свою у цілому правильну теорію С. Смаль-Стоцький не зміг обґрунтувати належним чином, підвести під неї достатню доказову базу. «Після поразки Смаль-Стоцького погляд на двоступневий розвиток східнослов'янських мов: праслов'янська мова – давньоруська – запанував беззаперечно, а від 1930-х років у СРСР став офіційно обов'язковою догмою» [9, с. 383].

Але з часом вразливість концепції єдиної давньоруської мови все більше ставала очевидною для неупереджених дослідників. На початку 90-х рр. минулого століття Ю. Шевельов мав підстави стверджувати, що «вона настільки розхитана, що голоси про її застарілість і неадекватність чуємо і від російських славістів» [9, с. 384].

Цікаво, що сам О. Шахматов виявляв ширший інтерес до України та її культури, досліджував українську мову, але водночас категорично заперечував право українців на вчасне державне самовизначення. Таку характерну для російської інтелігенції ситуацію Ю. Шевельов пояснював домінуванням над об'єктивністю ученого політичних мотивів. «Його ліберально-кадетські симпатії вимагали від нього визнання трьох сучасних східнослов'янських мов. Його російсько-імперський патріотизм не дозволив йому побачити повної правди. 1905 року він боронив волю друку для української літератури, але виходячи не з потреб українців, а з відсутності небезпеки для російської імперії. Відокремлення України 1917 – 1918 рр. викликало в Шахматова різне заперечення.

Визволитися з політичних симпатій науковцеві не легко» [9, с. 399].

Сам Ю. Шевельов науці імперського забарвлення з її схильністю до маніпуляцій, селекції та перекручування фактів протиставив вільний дослідницький пошук, не обмежений жодними ідеологічними догмами. Підсумком тривалої розробки проблеми походження української мови стало обґрунтування власної концепції генези української мови безпосередньо з праслов'янської, оминаючи її давньоруську фазу. У стислому вигляді сам науковець викладав свою концепцію так: «Справжня, "жива" українська мова ніколи не була "давньоруська", ніколи не була "спільноруська", ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від 6 до 16 ст., і найкращий учений не визначить дня її народження. Вона витворювалася сторіччями, і тільки цілком довільно можна висувати тезу про рік або хоч би й століття її постання» [9, с. 398]. Ця концепція була деталізована у низці досліджень ученого, які не лише збагатили і розвинули світову лінгвістичну думку, а й сприяли подоланню одного з міфів про українську мову – те, що вона утворилася після розпаду єдиної давньоруської мови не раніше XIV ст.

Характерною особливістю Ю. Шевельова-ученого був розгляд важливих подій минулого у нерозривному зв'язку із сьогоденням. Тому низку міфів про українську мову науковець спростував у своїх працях з проблем функціонування сучасної української мови та радянської мовної політики. Перші начерки з цієї великої теми зустрічаємо у публіцистичних матеріалах Ю. Шевельова, що побачили світ зі шпальт газети «Нова Україна», яка видавалася в окупованому німцями Харкові. Зокрема, на особливу увагу заслуговує стаття під промовистою назвою «Уярмлена мова». У ній Ю. Шевельов називає більшовиків великодержавниками, які перебрали на себе місію "сбирателів єдиної і неділимої Росії" і значно перевершили практику своїх попередників у гоніннях на українське слово. Безсилі заборонити і скасувати ненависну їм українську мову, більшовики почали русифікацію її зсередини. У статті «Великдень рідного слова» Ю. Шевельова також ідеться про намагання радянської влади «розкласти українську мову зсередини, замінити все українське на російське під прапором боротьби з "націоналізмом"» [11, с. 410].

Набагато ґрунтовніше власне положення про нові способи втручання в українську мову, реалізованих у СРСР, Ю. Шевельов розвинув у своїй підсумковій монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус» (1987). На думку сучасної дослідниці, у зазначеній монографії Ю. Шевельов «накреслює об'єктивну лінгвістичну картину розвитку української мови в першій половині ХХ ст., шляхи формування її загальнонаціонального літературного стандарту, унормування правопису й термінології, історію лексикографічної теорії і практики – і все це на тлі постійної протидії, що її зазнавала україн-

ська мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України» [9, с. 14]. Як доводить Ю. Шевельов, саме радянський режим реалізував небачені доти дискримінаційні заходи щодо української мови, намагаючись розкласти її зсередини. Разом з класичними методами боротьби з українством комуністична влада впроваджує контроль над самою структурою мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, пра-вописні та орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російської або й повністю перенесені з російської мови. «Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською й російською мовами перене-сено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психі-ці, а й у самій мові» [9, с. 267].

На протигагу фальшивим мовознавчим теорі-ям гармонійної російсько-української двомовності, позитивного впливу російської мови на розвиток української, Ю. Шевельов переконливо доводив, що двомовність завжди має тенденцію до переходу в одномовність. «На Україні була небезпека, що дво-мовність переросте не в українську одномовність, оскільки зв'язок з усіма іншими мовами, особливо західноєвропейськими, відбувався за посередницт-вом другої мови: російської в Російській імперії та Радянському Союзі, румунської в Румунії, угорської або чеської на Закарпатті і, дещо меншою мірою, польською в Польщі...» [9, с. 269].

Ю. Шевельов досить критично розцінював політику українізації, яку тривалий час трактували як зримий результат ленінської національної політики, спрямованої на всебічний розвиток поневолених російським царизмом націй. Подібні оцінки нині акти-вно використовує офіційна російська пропаганда, яка твердить про вирішальну роль В. Леніна та очолюва-ної ним більшовицької партії у створенні сучасної України. На протигагу подібним оцінкам Ю. Ше-вельов доводить, що українізація постала як тактичний хід правлячої верхівки внаслідок внутрішньопартій-них і особливо міжнародних подій. «Нову політику ЦК ВКП (б) викликали крах сподівань на пролетарську революцію в індустріальних країнах та стабілізація Європи. Партія переносить тепер увагу на колоніаль-ні країни, підтримуючи там визвольні рухи, вона роз-раховує послабити цим Захід і довести його до зане-паду» [9, с. 145].

Певні корективи дослідник вносить і у хроно-логію подій, пов'язаних з українізацією. Якщо зарод-ки українізації, на думку Ю. Шевельова, можна про-стежити приблизно з 1920 р., то як низка практичних заходів, запроваджених послідовно і наполегливо, ця політика розпочинається лише з 1925 року. З кінця 20-х рр. спостерігається поступове уповіль-нення українізації, яка остаточно згортається на початку 30-х рр. XX ст. без офіційного скасування.

Щодо впливу українізації на становище україн-ської мови і ставлення до неї з боку різних верств тогочасного суспільства, то Ю. Шевельов вказує на складність і суперечливість цього процесу, його двобі-чність. «З одного боку, більше, ніж будь-коли, людей

опанувало українську мову, ознайомилося до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст українська мова лунала частіше, ніж перед тим, хоч і не заступила російську як засіб що-денного спілкування. З другого боку, притаманний політиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови» [9, с. 158].

Одночасно з заходами, спрямованими на по-ширення української мови, влада здійснювала акції, покликані приборкати усі прояви несанкціонованої українізації. Згортання українізації теж стало резуль-татом низки внутрішніх і зовнішніх подій. Вирішальну роль у цих процесах відіграв курс більшовицької верхівки на відмову від ідеї світової комуністичної революції і побудову соціалізму в окремій країні, що неминуче вело до повернення російської імперської політики. Примусова колективізація з її жахами роз-куркулення і голодомору підірвали соціальну базу українізації, а наростання репресій у середовищі української інтелігенції здійснило нищівний удар по її прихильниках та виконавцях. Ю. Шевельов визнавав, що «не зважаючи на штучність, необґрунтованість, внутрішні суперечності, трагікомічні надужиття та зиґзаґи, вона не раз довела, що українська мова є мовою літературною, а не просто сумою діалектів, поширила знання цієї мови серед різних шарів насе-лення і допомогла зберегти її в наступний період обмежень та переслідувань» [9, с. 179].

Особливістю дослідницького підходу Ю. Ше-вельова було те, що він завжди розглядав мовні процеси у тісному зв'язку з політичним та суспільним життям відповідної доби. Тому політичний курс, взя-тий Й. Сталінін та його поплічниками у 30-х рр. XX ст. вирішальним чином вплинув на розвиток мови. «Ніколи досі мова не зазнавала такої суворой регла-ментації. Великою мірою це був прояв загальної для всіх ділянок життя тенденції того часу до централіза-ції й однотипності...» [9, с. 193].

У цьому зв'язку роботи Ю. Шевельова допома-гають спростувати ще один живучий міф радянської та сучасної російської пропаганди – міф про Велику Вітчизняну війну 1941-1945 рр., яка нібито розпоча-лася неспровокованим нападом нацистської Німеч-чини та її союзників на мирний СРСР. Загалом ця тема заслуговує на окреме дослідження, а у своїй роботі ми зробимо лише деякі спостереження у кон-тексті проблематики статті.

Слід зазначити, що Ю. Шевельов як безпосе-редній свідок тих далеких подій занотував і доніс до нащадків численні свідчення підготовки Радянського Союзу до війни, прояви тривалої мілітаризації усіх сфер життя. У своїх мемуарах учений стверджував, що не вірить у офіційну радянську версію початку війни. «Не треба було бути ні шпигуном, ні страте-гом, щоб бачити, що радянська система активно готувалася до війни. Починаючи від травня і ввесь червень рух поїздів був порушений, бо один за одним бігли військові ешелони на захід, на захід, і пасажир-ські поїзди спинювано, щоб пропускати вперед ті

ешелони... Не знаю, чи радянці готували напад на Німеччину, чи вони їхали, щоб відбити німецький напад... Так чи так, це саме через цю неймовірну концентрацію неготового до війни війська німцям удалося в ті дні виелімінувати і суходільну, і повітряну радянську армію в її найкращих з'єднаннях і захопити сотні тисяч полонених» [13, с. 277–278].

Але, незважаючи на катастрофічний розгром Червоної Армії на початку війни, Радянський Союз зумів встояти і переможно завершити її. На переконання Ю. Шевельова, це стало наслідком послідовної реалізації радянської концепції воєнних дій, в основі якої були жорстокість, зневага до людського життя, помножених на гігантську територію та суворий клімат. «Якби Радянський Союз провадив війну як її від дев'ятнадцятого століття умовилися проводити цивілізовані нації, він би її ніколи не виграв. Але Радянський Союз і цивілізація, і честь, і шляхетність – ці поняття не сполучаються» [13, с. 280]. Сказане звучить надзвичайно актуально і допомагає нам збагнути природу російської імперіалістичної політики, яка завжди ховається за лаштунками цивілізованості та гуманізму.

Висновки. Отже, можемо стверджувати, що праці Ю. Шевельова є важливим джерелом для боротьби з російськими пропагандистськими міфами, які нині активно впроваджуються у інформаційний простір. Особливе значення мають його роботи, у яких науковець розвінчав теорію єдиної давньоруської мови, яку досі використовує російська пропаганда у своїх маніпуляціях. Також дослідник аргументовано спростував міфи щодо прогресивності радянської мовної політики та благотворного впливу російсько-української двомовності на національно-культурне життя.

1. Грабович Г. До історії української літератури (Дослідження, есеї, полеміка). К.: Основи, 1997. 608 с.
2. Дзюба І. Юрій Шерех – літературознавець і культуролог. *Вибрані праці: у 2 кн.* Ю. Шевельов. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. 2. С. 5–32.
3. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. К.: Смолоскип, 2008. Кн. 2. 512 с.
4. Краснодемська І. Українознавчі студії діаспори (XX ст.). К.: НДІУ, 2011. 368 с.
5. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К.: Либідь, 1997. 360 с.
6. Підлущкий О. Міфи російської інформаційної війни. *Наукові записки Інституту журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка: Науковий збірник.* 2017. Т. 2 (67). С. 13–21.
7. Піскун В.М., Ціпка А.В., Шептицька Т.Л. Юрій Шевельов: виклик часу і відповідь науковця: Монографія. К.: «МП Леся», 2010. 174 с.
8. Українська літературна критика ХХ ст.: Антологія у двох томах. К.: Наукова думка, 2015. Т. 1. 720 с.
9. Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн.1. 583с.

10. Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. 2. 1151 с.
11. Шевельов Ю. Доеміграційне (Публікації 1929-1944 рр.). Харків: Фоліо, 2020. 762 с.
12. Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 471с.
13. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. Харків – Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль». Видавництво М.П. Коць, 2001. Т. 1. 432 с.

References

1. Grabovych G. (1997). *Do istoriyi ukrainskoyi literatury (Doslidzhennya, eseyi, polemika)* [Before history of Ukrainian literature (research, esei, polemic)]. Kyiv: Osnovy, 608 p. (in Ukrainian).
2. Dzubia I. (2008). *Yuriy Scherekh – literaturoznavets i kulturoloh* [Yuri Sherekh – literary scholar and culturologist]. *Shevelov Y. Vybrani pratsi.* Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyanska academiya». Book 2. Pp. 5–32. (in Ukrainian)
3. Kostyuk G. (2008). *Zustrichi i proshhannya. Spogady u dvoh knyгах* [Meeting and farewell. Memories in the two books]. Kyiv: Smoloskyp. 512p. (in Ukrainian).
4. Krasnodemska I. (2011). *Ukrainoznavchi studii diaspory (XX st.)* [Ukrainian studies of diaspora (20th century)]. Kyiv: NDIU. 368 p. (in Ukrainian).
5. Pavlychko S. (1997). *Dyskurs modernizmu v ukrainskij literatury* [The discourse of modernism in the Ukrainian literature]. Kyiv: Lybid. 360p. (in Ukrainian).
6. Pidlutskyi O. (2017). *Mify rosijskoi informatsijnoi vijny* [Myths of Russia's media war against Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky Kyivs'koho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: naukovyj zbirnyk*, vol. 2 (67). Pp.13–21 (in Ukrainian).
7. Piskun V., Tsipko A., Sheptytska T. (2010). *Yuriy Shevelov: vyklyk chasu i Vidpovid naukovtsya* [Yuri Shevelov – challenge of time and response of scientist]. Kyiv: Lesya ltd. 174 p. (in Ukrainian).
8. *Ukrainska literaturna krytyka XX stolittya: Antologiya v dvoh tomah* (2015). [Ukrainian literature critics of the twenties century: anthology in the two books]. Kyiv: Naukova dumka. Book 2. 720 p. (in Ukrainian).
9. Shevelov Y. (2008). *Vybrani praci u 2 knyгах* [Chosen works in 2 books]. Kyiv: Vyd. Dim «Kyievo-Mohylyanska academiya». Book 1. 583p. (in Ukrainian).
10. Shevelov Y. (2008). *Vybrani praci u 2 knyгах* [Chosen works in 2 books]. Kyiv: Vyd. Dim «Kyievo-Mohylyanska academiya». Book 2. 1151 p. (in Ukrainian).
11. Shevelov Y. (2020). *Doemihratsiyne (Publikatsii 1929-1944 rr)* [Pre-emigration (Publications 1929-1944 rs)]. Kharkiv: Folio. 762 p. (in Ukrainian).
12. Shevelov Y. (2009). *Z istorii nezakinchenoi vijny* [From the history of the unfinished war]. Kyiv: Vyd. Dim «Kyievo-Mohylyanska academiya». 471 p. (in Ukrainian).

13. Shevelov Y. (2001). *Ya – mene – meni... (I dov-kruhy). Spohady [I – me...(around) Memories]*. Kharkiv-New York: Vydannya chasopysu «Berezil».

Vydavnytstvo M.P. Kocz. Book 1. 432 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.6>
УДК 159.9.07; 373.113.311

Vitaliy MATVEEV

доктор філософських наук,
професор кафедри соціально-гуманітарних та правових дисциплін
Київського інституту Національної гвардії України
м. Київ, Україна

ORCID: 0000-0001-9914-2233

Email: vmvitaliyatveev@gmail.com

ЛІДЕРСТВО: АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВІЙСЬКОВИХ ВНЗ

Анотація. Стаття присвячена аналізу філософських, психологічних, педагогічних та культурологічних аспектів самореалізації майбутніх офіцерів НГУ під час навчання у військових ВНЗ. Автор вказує на те, що в сучасних умовах паралельно з розвитком науково-технічного прогресу значно зростають вимоги також до інтелектуальних, психічних, вольових та навіть фізичних якостей фахівця і, в першу чергу, це стосується військовослужбовця.

Вихідним протиріччям завдання удосконалення підготовленості майбутніх офіцерів, на думку автора, є те, що професія військовослужбовця передбачає переважно вдосконалення функціонування майбутнього фахівця, а не особистісне зростання професіонала. Тому є необхідність збагачення навчально-виховного процесу військового ВНЗ новими освітніми технологіями та вдосконаленням уже існуючих, перехід від репродуктивного навчання до продуктивного, творчого, розвитку лідерських якостей.

В статті модель удосконалення професійної підготовки майбутніх офіцерів до виконання службово-бойових завдань подається як складна система, що включає взаємопов'язані блоки: цільовий; мотиваційний; змістовно-діяльний; аксіологічно-результативний.

На початку третього тисячоліття найважливішою проблемою духовного життя нашої країни є відродження традиційних духовних цінностей та ідей, серед яких основною була і залишається ідея патріотизму. У сучасній Україні, коли змінами охоплено практично всі сфери соціально-економічної, політичної та духовної життєдіяльності, мабуть, тільки вона, може сприяти здійсненню надії на відродження національних цінностей та традицій українського суспільства.

В статті підкреслюється, що ідея патріотизму служить підґрунтям психологічної культури офіцера, становлення його в якості лідера.

Автор статті пропонує своє бачення ролі і завдань психологічного тренінгу в аспекті самореалізації майбутнього офіцера, розвитку його лідерських якостей.

Ключові слова: армія України, війна, військовий вищий навчальний заклад, гуманістична психологія, компоненти професійного самовизначення, лідерство, Національна гвардія України, офіцер, патріотизм, психологічний тренінг, самореалізація.

Vitalii MATVIEIEV

Doctor of Science in Philosophy,
Professor at the Department of Social,
Humanitarian and Legal Disciplines,
Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine, Kyiv, Ukraine

LEADERSHIP: CURRENT ASPECTS OF SELF-FULFILLMENT OF FUTURE OFFICERS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE DURING EDUCATION AT MILITARY UNIVERSITIES

Abstract. The article is devoted to the analysis of philosophical, psychological, pedagogical and cultural aspects of self-realization of future officers of the Armed Forces of Ukraine during their studies at military universities.

The author points out that in modern conditions, in parallel with the development of scientific and technical progress, the requirements for the intellectual, mental, volitional and even physical qualities of a specialist are also growing significantly and, first of all, this applies to a military serviceman.

The original contradiction of the task of improving the preparedness of future officers, according to the author, is that the profession mainly involves improving the functioning of the future specialist, and not the professional's personal growth. Therefore, there is a need to enrich the educational process of the military university with new educational technologies and improve the existing ones, the transition from reproductive to productive, creative education.

In the article, the model of improving the professional training of future officers for the performance of service-combat tasks is presented as a complex system that includes interconnected blocks: target; motivational; meaningful and active; axiological-resultative.

At the beginning of the third millennium, the most important problem of the spiritual life of our country is the revival of traditional spiritual values and ideas, among which the idea of patriotism was and remains the main one. In modern Ukraine, when changes have covered almost all spheres of socio-economic, political and spiritual life, perhaps only it can contribute to the realization of the hope for the revival of national values and traditions of Ukrainian society.

The article emphasizes that the idea of patriotism serves as the basis of the officer's psychological culture.

Keywords: army of Ukraine, war, military higher educational institution, humanistic psychology, components of professional self-determination, leadership, National Guard of Ukraine, officer, patriotism, psychological training, self-realization.

Постановка проблеми. У період війни та інших кардинальних для України соціально-економічних, політичних та культурних перетворень і потрясінь загострилася проблема значущості та функціонування кожного елемента соціальної структури суспільства. На даному етапі розвитку спостерігається стійка тенденція ускладнення професійної діяльності фахівців різного профілю. Однією з найважливіших причин цього процесу є науково-технічний прогрес, який призвів до появи принципово нових зразків техніки, які потрібно освоювати, складних технологічних виробництв тощо. У результаті такого ускладнення професійної діяльності в сучасних умовах паралельно до розвитку науково-технічного прогресу значно зростають вимоги до інтелектуальних, психічних, вольових та навіть фізичних якостей фахівця.

Все перераховане повною мірою стосується й армії, яка є складовою суспільства. Вочевидь, основою будь-яких збройних сил є офіцерський корпус. Новий якісний рівень підготовки офіцерських кадрів у зв'язку з переходом до нового розвитку стану ЗСУ, зокрема НГУ, визначається багатьма чинниками. Однією із визначальних проблем, винесених у назву дослідження, на наш погляд, є самореалізація майбутнього офіцера під час його навчання у військових ВНЗ, розвитку його лідерських якостей.

Професійна діяльність офіцера НГУ змінюється у напрямі значного збільшення кількості параметрів процесів та об'єктів, якими він керує, з одночасним зниженням часу, що відводиться на виконання окремих завдань. Тому вимоги до фізичних, інтелектуальних та психічних функцій військовослужбовців НГУ у сучасних умовах настільки високі, що знаходяться інколи на межі граничної можливості не досить підготовленого фахівця. Виходячи з цього, проблема самореалізації майбутнього офіцера – захисника Вітчизни, формування його в якості лідера, стоїть надзвичайно гостро.

Аналіз джерел та літератури. У даний час проблема особистісного зростання відображена у

багатьох наукових джерелах. Так, динамічний напрямок у зарубіжній психології представлено роботами А. Адлера, З. Фройда, Е. Фромма, К. Хорні, Е. Еріксона, К.Г. Юнга та ін; екзистенційно-гуманістичний – роботами Р. Ассаджіолі, Е. Берна, Дж. Бьюдженталя, А. Маслоу, Я. Морено, Р. Мея, Г. Олпорта, Ф. Перлза, К. Роджерса, В. Франкла, Е. Шострома та ін. Прикладні аспекти у вирішенні завдань активізації особистісного зростання представлені у роботах таких зарубіжних авторів: М. Джеймс і Д. Джонгвард, Л. Камерон-Бендлер, Д. Гордон і М. Лебо, Г. Лейтц, Дж. Рейнуотер, Ф. Перлза, К. Рудестам, В. Франкл, І. Ялом та ін. Можна зазначити, що різні аспекти саморозвитку особистості вимагають все більшої уваги в діяльності вищої школи, на що вказував автор даної статті у своїх інших публікаціях [8; 9; 10; 11].

Професійна самореалізація – багатоаспектне явище, що включає самопізнання, самоствердження, самовизначення, самовираження, тісно пов'язане з саморозвитком і його засобами. Зокрема цей стан речей стосується й вищої військової школи, де ще не досить часу приділяється особистісній складовій навчання, хоча вже для цього формується як методична, так і методологічна база [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 13; 14; 15; 16; 17].

У «Доктрині розвитку військового лідерства у Збройних Силах України» вказується: «**Військове лідерство** – це цілеспрямований вплив військовослужбовців різних категорій у повсякденній, службовій, навчальній і бойовій діяльності, а також в неупорядкованих (нестандартних, критичних) ситуаціях на особовий склад шляхом підтримання довіри і поваги, надання мети, спрямування на її досягнення, забезпечення дисципліни і мотивації до виконання завдань за призначенням та вдосконалення Збройних сил України як суспільного інституту» [4].

В країнах НАТО проблемі військового лідерства присвячена велика кількість літератури, розроблені відповідні методичні рекомендації [Див., напр.: 17; 18; 19; 20].

Вітчизняний і зарубіжний досвід свідчить, що в сучасних умовах проблема виховання у вищій військовій школі набуває все більшої актуальності. Тому цілком очевидно, що зміцнення духовних, морально-психологічних засад Збройних Сил України, особливо НГУ, висувається до пріоритетних напрямів військової політики держави і є вкрай актуальним практичним завданням армії, зокрема Національної гвардії України. Адже проблема самореалізації майбутнього офіцера, насамперед представника НГУ, розвиток його лідерських якостей повністю недосліджена і потребує глибокого вивчення.

Мета. На наш погляд, існуюча система підготовки майбутніх офіцерів до служби та організована виховна робота здійснюються поки що в більшій мірі на вербальному рівні, носять психотехнологічний характер і не досить враховують питання особистісного зростання слухачів. У системі військового навчання та виховання курсантів основна увага переважно приділяється засвоєнню знань, навичок та умінь майбутнього офіцера, а питання особистісного зростання, ціннісно-сислової самореалізації, пов'язані з усвідомленням свого «Я», можливостей самоздійснення в аспекті формування його як лідера все ще не отримують глибокої підготовки, хоча, на наш погляд, повинні проходити червоною ниткою через весь період навчання. Стає зрозумілим, що стиль діяльності командирів, який вирішальною мірою спирається лише на командно-адміністративні методи роботи з людьми, повинен відійти у минуле. Нові підходи до роботи з людиною у погонах відкривають нові перспективи для реалізації потенційних можливостей кожної особистості, кожного військового колективу, який повинен очолювати командир як справжній лідер.

Тому є необхідність збагачення навчально-виховного процесу військового ВНЗ новими освітніми технологіями та вдосконаленням уже існуючих, перехід від репродуктивного навчання до продуктивного, творчого.

Основна частина. Будь-який вид військової діяльності у своїй основі має одночасно матеріальну та духовну сторони. Збройне протистояння – це зіткнення як фізичних, так і духовних, моральних сил ворогуючих сторін. Історія воєн та збройних конфліктів знає чимало прикладів, коли результат бою вирішувала не перевага в техніці та живій силі, а саме морально-психологічна готовність особового складу та лідерські якості командира. З розвитком засобів, форм та методів збройної боротьби роль морально-психологічного чинника постійно зростає. І той, хто має моральну перевагу, більшою мірою має право розраховувати на перемогу. Так, Наполеону приписують слова про те, що духовна сила втричі сильніша за фізичну, матеріальну.

Вітчизняний і зарубіжний досвід показує, що в сучасних умовах проблема виховання у вищій військовій школі набуває все більшої актуальності. Тому цілком очевидно, що зміцнення духовних, морально-психологічних засад Збройних Сил відноситься до

пріоритетних напрямів військової політики держави і є вкрай актуальним практичним завданням армії.

Підтримка Збройних Сил України у постійній бойовій готовності для виконання покладених на них завдань вимагає подальшого вдосконалення навчальної та виховної роботи з усіма категоріями військово-службовців і, в першу чергу, з майбутніми офіцерами НГУ. З урахуванням того, що вирішувати ці завдання доводиться в умовах складної соціально-економічної ситуації в країні та духовної кризи у суспільстві, постає питання про створення нового механізму мобілізації людей на сумлінне виконання військового обов'язку. Це викликає необхідність серйозної підготовки педагогічно-психологічної навченості офіцерських кадрів, без якої не обійтися при формуванні та розвитку у підлеглих суспільно необхідних якостей, що дозволяють їм свідомо та надійно діяти у будь-яких повсякденних та екстремальних ситуаціях військової служби.

Адекватною теоретичною та методологічною базою для обґрунтування теорії та практики активізації особистісного зростання окремої особистості, в даному випадку курсанта НГУ, можна вважати гуманістичний напрямок у зарубіжній психології, сутність якого полягає у виявленні, активізації та розвитку творчого потенціалу окремої людини, де заохочується сприйняття кожною особистістю себе як суб'єкта власних перетворень, де орієнтиром є особистісне зростання та розвиток, де якість професіоналізму індивідуума залежить від його прагнення до самовдосконалення та розвитку його лідерських якостей.

Виходячи з вище сказаного, стає зрозумілим, що для вдосконалення системи підготовки офіцерів необхідно всебічно дослідити проблему їх особистісного зростання, виявивши при цьому сутність цього поняття, його структуру та критерії. Потреба в особистісному зростанні курсантів, з одного боку, та досвід успішного використання відповідної наукової бази для вирішення цієї проблеми, з іншого боку, диктує необхідність розробки спеціальних програм, націлених на активізацію особистісного зростання майбутніх офіцерів. Теоретичного і методологічного обґрунтування цих програм в аспекті самореалізації особистості, досягнення професійної майстерності та розвитку їхніх лідерських якостей.

Професійне самовизначення офіцера є ключовою проблемою його ефективного професійного становлення і тривалим, динамічним процесом самореалізації особистості у військово-професійній діяльності на основі найбільш повного використання своїх здібностей та індивідуально-психофізіологічних можливостей. Цей процес займає весь період активної професійної діяльності офіцера та підготовки до неї, характеризується на кожному етапі якісно-своєрідною структурою операційно-діяльнісного, мотиваційно-ціннісного, суб'єктивно-оціночного компонентів.

Не викликає сумнівів, що професійна самореалізація курсанта НГУ в навчальній діяльності – складний, багатетапний процес, в основі якого ле-

жить прагнення до більш повного виявлення та розвитку індивідуальних можливостей з подальшою реалізацією особистісних смислів, цілей, планів у сфері військово-професійної діяльності, що ведуть до появи професійно-психологічних новоутворень: прийняття професії (сродна праця за Григорієм Сковородою), що виражається у підйомі своїх духовних сил, задоволенні своєю професією і відповідно зниженні психічної напруженості; підвищенні активності курсантів у діяльності при досягненні певного рівня стабільності та сталості у результатах; адекватності професійної самооцінки та професійної ідентифікації; позитивного ставлення та прагнення до професійного вдосконалення та самореалізації.

Більш конкретно можна виділити такі критерії та показники професійної самореалізації в аспекті лідерства курсантів НГУ: когнітивний (знання особливостей своєї особистості, якостей, що впливають на самореалізацію, розуміння сенсу виконання завдань та ін.); цільової (позитивні мотиви у навчанні; готовність виконати поставлене завдання та ін.); діяльно-практичний (вимогливість до себе, володіння способами самоорганізації, вміння у навчальній діяльності реалізувати поставлені цілі та ін.); емоційно-вольовий (впевненість у собі, наполегливість, почуття задоволеності від виконаної діяльності).

Високий рівень успішної професійної самореалізації курсантів у навчальному процесі також досягається, якщо забезпечуються відповідність образу майбутньої діяльності та реальної дійсності, успішність у досягненні намічених цілей, які потребують вольових зусиль, комфортність відносин у спільній діяльності викладачів та курсантів, панує атмосфера пошуку та евристичності освітнього середовища. Професійне самовизначення є ключовою проблемою ефективного професійного становлення офіцера НГУ, що займає весь період активної професійної діяльності та підготовки до неї, характеризуючись на кожному етапі якісно-своєрідною структурою операційно-діяльнісного, мотиваційно-ціннісного та суб'єктивно-оціночного компонентів. Показниками, що характеризують ступінь сформованості базових компонентів професійного самовизначення, є: рівень розвитку професійно значущих властивостей особистості, структура позитивно-мотиваційної сфери особистості, адекватність і диференційованість професійної самооцінки.

Високий рівень професійного самовизначення, підготовленість його в якості лідера, дозволяє випускнику військового ВНЗ в оптимальні терміни адаптуватися до умов професійної діяльності та зробити кар'єру, досягти відповідно високих посад.

Тобто, потреби вищого соціального рівня, саме потреби у повазі, компетентності, потреби самоактуалізації і самореалізації лежать в основі формування військово-професійної спрямованості особистості майбутнього офіцера, служать рушійною силою розвитку особистості. Формування соціальних потреб є одним із важливих завдань військово-професійної освіти. Наскільки ефективно за

роки навчання педагогічній системі ВНЗ вдалося сформувати та розвинути потребу курсанта у професійній самореалізації особистості та розвинути його лідерські якості, настільки ефективно діятиме офіцер у військах, навчаючи та виховуючи підлеглих, здійснюючи керівництво службово-бойовою діяльністю, військовим підрозділом.

Потрібно зазначити, що на даний час у нашому кризовому суспільстві спостерігаються різні форми аморалізму, втрата громадянами життєвої перспективи, девальвація понять обов'язку, честі, відповідальності та гідності. Причини такої ситуації багато в чому полягають у відсутності системи виховної роботи та нового світогляду, що відповідає цілям та цінностям демократичної правової держави, громадянського суспільства та має у своїй основі державний патріотизм.

На початку третього тисячоліття найважливішою проблемою духовного життя нашої країни є відродження традиційних духовних цінностей та ідей, серед яких основною була і залишається ідея патріотизму. У сучасній Україні, коли змінами охоплено практично всі сфери соціально-економічної, політичної та духовної життєдіяльності, мабуть, тільки вона, ставши матеріальною силою, може сприяти здійсненню надії на відродження національних цінностей та традицій українського суспільства, на вихід нашої країни зі стану затьагненого пошуку основ свого існування.

Отже, національна обороноздатність України не може бути надійно забезпечена без участі суспільства, яке складається з громадян-патріотів, які зміцнюють традиційні для нашої країни духовно-моральні цінності. Таким чином, відродження і розвиток нашої патріотичної ідеї та виховання людей, готових битися в ім'я Батьківщини та надійно захистити Вітчизну від зовнішніх та внутрішніх загроз, – найважливіше завдання держави.

Головною прогностичною метою підготовки курсантів Національної гвардії України до виховної діяльності патріотичної спрямованості виступає готовність до вирішення комплексу ситуаційних завдань на основі нових підходів до ВПВ, формування нової концепції військово-патріотичного виховання, яка визначається системним уявленням про джерела, причини та тенденції розвитку державного патріотизму, що співвіднесені з цивільно-патріотичними устремліннями особистості майбутнього офіцера за умов формування перспективного стану НГУ.

Є потреба в подальшому удосконаленні комплексу засобів формування світоглядних, духовно-моральних, ідеологічних установок, подолання негативного досвіду та виділення сучасних принципів патріотичного виховання. На цій основі потрібно здійснювати педагогічне проєктування варіативної системи підготовки курсантів до виховної діяльності військово-патріотичної спрямованості.

Зміст та структуру військово-патріотичного виховання визначають міждисциплінарні соціально-

педагогічні, психологічні, культурологічні та ін. знання, синтез їх внутрішнього зв'язку.

На наш погляд, без патріотичного виховання не може бути сформований мотиваційно-ціннісний компонент професійного самовизначення, який, відбиваючи морально-психологічний зміст цього процесу, визначає спрямованість офіцера на військово-професійну діяльність, вдосконалення його лідерського потенціалу. Важливою характеристикою розвитку та самореалізації офіцера та розвитку його лідерських якостей із позицій системно-цілісного підходу є педагогіко-психологічна культура. Вона синтезує всі затребувані складові загальної культури, актуалізуючись і виявляючись відповідно до стратегії життя та потреб військовослужбовця у самореалізації та утвердженні його в якості лідера, який завжди може служити взірцем для своїх підлеглих.

Важливою ланкою педагогічно-психологічної культури військовослужбовця є його безпосередня педагогічно-психологічна підготовленість. Вона характеризує готовність і здатність вирішувати завдання військової праці у повсякденному житті, спираючись на принципи педагогіки, психології та інших наук, а також безпосередньо брати участь у навчально-виховному процесі та надавати педагогічну спрямованість усім сторонам військової праці. Знання, вміння визначати основні проблеми у вихованні військовослужбовців допомагають військовим керівникам вміло використовувати педагогічні технології у практичній діяльності.

Відповідно до цього, значними психолого-акмеологічними чинниками оптимального професійного самовизначення слухачів військового ВНЗ, розвитку їх лідерських якостей є: військово-професійна спрямованість особистості; особисті професійні плани; особистісно-професійні стандарти; загальна активність, відсутність конформізму, «автономність» особистості; прагнення до самопізнання, саморозуміння та самореалізації; креативність особистості; рівень сформованості усвідомленої психічної саморегуляції; стан здоров'я.

Наразі стає очевидним, що проблема охорони та зміцнення психічного здоров'я воїнів є найважливішою для Збройних Сил України. В ідеалі, абсолютне психічне здоров'я військовослужбовців, їхня соціально-психологічна підтримка світогляду – це стан повного фізичного, психологічного та соціального комфорту, цілісна характеристика окремого військовослужбовця. Кожна добре організована армія зацікавлена у високому рівні бойової підготовки своїх військ і, якщо це можливо, у забезпеченні їх найкращою зброєю для створення матеріальної переваги над противником. Однак матеріальна перевага, як ми вже зазначали, не настільки є важливою, як морально-психологічна.

Тому перед викладачами військових ВНЗ стоїть важлива задача надати курсантам спеціальні знання, щоб вони могли максимально контролювати свій психофізіологічний розвиток, володіти ефективними системами зміцнення здоров'я. Це дозволить

офіцеру своєчасно проводити корекцію як своїх психічних кризових станів, що можуть виникнути в ході військових дій, так і допомагати проводити реабілітацію своїх підлеглих, оскільки організований психологічний супровід у військах є одним із чинників досягнення високого морально-психологічного стану, що дозволяє ефективно виконувати бойові та навчально-бойові завдання у мирний та воєнний час.

Найбільш ефективною формою розвитку базових компонентів професійного самовизначення слухачів військового ВНЗ є психологічний тренінг програмно-цільової спрямованості, на що, наприклад, вказує дослідниця Вінтоняк В.Ф. [2].

До речі, автор даної статті, який свого часу захистив докторську дисертацію по самореалізації особистості і тепер викладає в Київському інституті Національної гвардії України таку дисципліну як «Лідерство», вважає за потрібне окрім теоретичних знань знайомити курсантів із такими ефективними системами для зміцнення здоров'я, посилення енергетики організму, покращення сну і відпочинку, зміцнення сили волі, як «Тибетська гімнастика», «Система Гермеса», «Ключ Алієва», різними системами дихання, аутогенними тренуваннями та вправами для досягнення глибинного спокою.

Висновки: 1. У період війни та інших кардинальних для України соціально-економічних, політичних та культурних перетворень і потрясінь загострилася проблема значущості та функціонування кожного елемента соціальної структури суспільства. У результаті такого ускладнення професійної діяльності в сучасних умовах паралельно значно зростають вимоги також до інтелектуальних, психічних, вольових та навіть фізичних якостей фахівця. Все перераховане повною мірою стосується й Національної гвардії України, що є складовою суспільства і повинна його захищати.

2. Вимоги до фізичних, інтелектуальних та психічних функцій військовослужбовців НГУ в сучасних умовах настільки високі, що знаходяться на межі граничної можливості не досить підготовленої людини. Виходячи з цього, проблема самореалізації майбутнього офіцера-захисника Вітчизни, розвитку його лідерських якостей, стоїть надзвичайно гостро.

3. З точки зору автора статті, існуюча система підготовки майбутніх офіцерів до служби та організована виховна робота здійснюються поки що в більшій мірі на вербальному рівні, носять психотехнологічний характер і не досить враховують питання особистісного зростання слухачів. 4. Професійне самовизначення офіцера є ключовою проблемою його ефективного професійного становлення і є тривалим, динамічним процесом самореалізації особистості у військово-професійній діяльності на основі найбільш повного використання своїх здібностей та індивідуально-психофізіологічних можливостей. 5. Формування потреби у професійній самореалізації особистості курсанта, становлення його в якості лідера підрозділу проходитиме успішно, якщо буде розроблена та впроваджена в освітній процес цілісна педагогічна

система, що інтегрує військово-професійну, спеціальну, військово-педагогічну, філософсько-культурологічну та морально-психологічну підготовку майбутніх офіцерів. 6. Можна виділити такі критерії та показники професійної самореалізації курсантів, розвитку їхніх лідерських якостей: когнітивний (знання особливостей своєї особистості, якостей, що впливають на самореалізацію, знання цілей роботи та шляхів їх досягнення та ін.); цільової (позитивні мотиви у навчанні; готовність виконати поставлене завдання та ін.); діяльнісно-практичний (вибагливість до себе, володіння способами самоорганізації, вміння у навчальній діяльності реалізувати поставлені цілі та ін.); емоційно-вольовий (впевненість у собі, наполегливість, почуття радості від виконаної діяльності, задоволеність виконаною роботою). 7. На початку третього тисячоліття найважливішою проблемою духовного життя нашої країни є відродження традиційних духовних цінностей та ідей, серед яких основною була і залишається ідея патріотизму. Тому є потреба в розробці комплексу засобів формування світоглядних, духовно-моральних, ідеологічних установок, подолання негативного досвіду та виділення сучасних принципів патріотичного виховання. Патріотизм повинен бути тією базою, на якій формується лідерство майбутнього командира. 8. Важливою характеристикою розвитку та самореалізації офіцера з позицій системно-цілісного підходу є педагогічно-психологічна культура. Вона синтезує всі затребувані складові загальної культури, актуалізуючись і виявляючись відповідно до стратегії життя та потреб військовослужбовця у самореалізації. 9. Наразі стає очевидним, що проблема охорони та зміцнення психічного здоров'я воїнів є найважливішою для ЗСУ, зокрема Національної гвардії України. Тому перед викладачами військових ВНЗ стоїть важлива задача надати курсантам спеціальні знання, щоб вони могли максимально контролювати свій психофізіологічний розвиток, володіти ефективними системами зміцнення здоров'я. Це дозволить офіцеру своєчасно проводити корекцію як своїх психічних кризових станів, що можуть виникнути в ході військових дій, так і допомагати проводити реабілітацію своїх підлеглих. 10. Найбільш ефективною формою розвитку базових компонентів професійного самовизначення слухачів військового ВНЗ в аспекті розвитку їх лідерських якостей можна вважати психологічний тренінг програмно-цільової спрямованості.

1. Бойко О. В. Теорія і методика формування лідерської компетентності офіцерів Збройних сил України: монографія. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2020. 667 с.
2. Вінтоняк В.Ф. Професійний "Я-образ" як чинник визначення оофіцером стратегії кар'єрного зростання. *Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата психологічних наук*. URL: <https://mydisser.com/ru/avtoref/view/vintonyak-viktoriya-fedorivna-profesiyinyi-ya-obraz-yak-chinnik-viznachennya-oficerom-strategii-kar-.html>

3. Вінтоняк В.Ф. Психологічний тренінг як засіб розвитку професійного "Я-образу" офіцера. *Вісн. Нац. ун-ту оборони України: зб. наук. пр.* 2014. №4 (1). С. 180–185.
4. Доктрина «Морально-психологічне забезпечення військ (сил) в об'єднаних операціях». URL: <https://drive.google.com/file/d/1Uliju9rm8ehXo-CLEV6AY2dqAgdMc7Qc/view>
5. Доктрина розвитку військового лідерства у Збройних Силах України. URL: https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2020/12/Doktryna_rozvytku_viyskovoho_liderstva_v_Zbroynykh_sylakh_Ukrainy_compressed.pdf
6. Грабовська І.М. Роль держави у вихованні українського патріотизму. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych*. (31.07. 2018). Warszawa. 2018. С. 57–59.
7. Грабовська І., Цюрупа М. Військова еліта України: шлях українського жіноцтва до лідерства. *Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми* / від. ред. Ігор Соляр, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Кн. 1. Львів, 2023. С. 528–535.
8. Матвеев В.О. Перспективи і можливі шляхи інтенсифікації навчального процесу у вищій школі. *Вища освіта України в умовах глобалізації суспільства / редкол. Горяня Л.Г., Терентьєва Н.О., за наук ред. М.Б. Євтуха*. К.: Агро-світа, 2016. С. 184–206.
9. Матвеев В.О. Проблема самореалізації особистості в контексті вищої школи. *ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ (PPMSRRR)*. XXIII Міжнародна конференція молодих науковців, 22-23 квітня 2021 р, м. Київ. С. 182–185. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40065/1/V_Matvieiev_PPMSRPR_23_IL.pdf
10. Матвеев В.О. Можливість застосування елементів йогічної практики в системі вищої школи для інтенсифікації навчального процесу. *Дванадцята Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна, українська мова – світ XXI століття у діалозі культурно-мовних, морально-громадянських цінностей особистості та педагогічних систем»*. Київ. 2019. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/718122/1/2019%20KGS_M_12%20conf1.pdf
11. Матвеев В.О. Значення розвитку індивідуальних здібностей в системі вищої школи в аспекті самореалізації особистості. *Перспективи та інновації науки. Серія «Психологія»*. Випуск № 3(3). 2021. С. 254–269. URL:

- https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40065/1/V_Matvieiev_PPMSRPR_23_IL.pdf
12. Методичні рекомендації з психологічної підготовки військовослужбовців збройних сил України щодо формування стресостійкості до дій в умовах різкої зміни бойової обстановки. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Uliju9rm8ehXo-CLEV6AY2dqAgdMc7Qc/view/>
  13. Навчання за програмою підготовки офіцерів запасу. URL: <https://kpi.ua/node/19033>
  14. Прикладна психологія службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку: підручник/ І.І. Приходько, І.І. Ліпатов, Л.Ф. Шестопалова та ін. Х.: Акад. ВВ МВС України, 2012. 336 с.
  15. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг ред. В.П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
  16. Суспільно-комунікативні процеси у Збройних Силах України: підручник/ В.І. Алещенко, Т.В. Андрущенко, В.В. Стасюк та ін; за заг. ред. В.С. Чорного. К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2017. 372 с.
  17. Introduction to army leadership: URL: <https://www.uakron.edu/armyrotc/MS1/24.pdf>
  18. 12 principles of modern military leadership: Part 1. URL: https://www.army.mil/article/208766/12_principles_of_modern_military_leadership_part_1
  19. Leadership and how armed forces officers can be effective senior managers in the corporate world with tangible and transferable skills. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/leadership-how-armed-forces-officers-can-effective-senior-kahlon>
  20. Learning Leadership in the Military. URL: <https://www.ccl.org/articles/leading-effectively-articles/learning-leadership-in-the-military/>

References:

1. Boiko O.V. (2020). *Teoriia i metodyka formuvannia liderskoi kompetentnosti ofitseriv Zbroinykh syl Ukrainy* [Theory and methodology of formation of leadership competence of officers of the Armed Forces of Ukraine: monograph]. Zhytomyr : Vyd. O.O. Yevenok. 667 p. (in Ukrainian).
2. Vintoniak V.F. *Profesiynyi "Ya-obraz" yak chynnyk vyznachennia oofitserom stratehii kariernoho zrostannia* [Professional "self-image" as a factor in the officer's determination of career growth strategy]. *Avtoref. dys. na здобuttia nauk. stupenia kandydata psykholohichnykh nauk.* URL: <https://mydisser.com/ru/avtoref/view/vintonyak-viktoriya-fedorivna-profesiyniy-ya-obraz-yak-chinnik-viznachennya-oficerom-strategii-kar-.html/> (in Ukrainian).
3. Vintoniak V.F. (2014). *Psykholohichniy treninh yak zasib rozvytku profesiinoho "Ya-obrazu" ofitsera* [Psychological training as a means of developing the officer's professional self-image]. *Visn. Nats. un-tu*

- oborony Ukrainy: zb. nauk. pr.* № 4 (1). Pp. 180–185. (in Ukrainian).
4. *Doktryna «Moralno-psykholohichne zabezpechennia viisk (syl) v obiednanykh operatsiiakh* [Doctrine "Moral and psychological support of troops (forces) in joint operations]. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Uliju9rm8ehXo-CLEV6AY2dqAgdMc7Qc/view/>. (in Ukrainian).
  5. *Doktryna rozvytku viiskovoho liderstva u Zbroinykh Sylakh Ukrainy* [The doctrine of the development of military leadership in Armed Forces of Ukraine]. URL: https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2020/12/Doktryna_rozvytku_viiskovoho_liderstva_v_Zbroinykh_sylakh_Ukrainy_compressed.pdf. (in Ukrainian).
  6. Grabovska I.M. (2018). *Rol derzhavy u vykhovanni ukraïnskoho patriotyzmu* [The role of the state in the education of Ukrainian patriotism]. *Zbiór artykulów naukowych recenzowanych.* (31.07. 2018). Warszawa. Pp. 57–59. (in Ukrainian).
  7. Grabovska I., Tsiurupa M. (2023). *Viiskova elita Ukrainy: shliakh ukraïnskoho zhinotstva do liderstva* [The military elite of Ukraine: the path of Ukrainian women to leadership]. *Ukrainska elita u druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhKhl stolittia: osoblyvosti formuvannia, transformatsiia uivlen, intelektualnyi potentsial. Zakhidni zemli. Vybrani problemy I vid. red. Ihor Soliar, uporiad. Oleh Muravskiy, Mykhailo Romaniuk; NAN Ukrainy, Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha.* Kn. 1. Lviv. Pp. 528–535. (in Ukrainian).
  8. Matvieiev V.O. (2016). *Perspektyvy i mozhyvi shliakhy intensyfikatsii navchalnoho protsesu u vyshchii shkoli* [Prospects and possible ways of intensification of the educational process in higher education]. *Vyshcha osvita Ukrainy v umovakh hlobalizatsii suspilstva I redkol. Horiana L.H., Terentieva N.O., za nauk red. M.B.levtukha.* K.: Ahrosvita, 2016. Pp.184–206. (in Ukrainian).
  9. Matvieiev V.O. (2021). *Problema samorealizatsii osobystosti v konteksti vyshchoi shkoly* [The problem of self-realization of the individual in the context of higher education]. *ROBLEMY OSOBYSTOSTI V SUCHasNII NAUTsi: REZULTATY TA PERSPEKTYVY DOSLIDZhENNIa (PPMSRRR). XXIII Mizhnarodna konferentsiia molodykh naukovtsiv, 22-23 kvitnia 2021 r, m. Kyiv.* Pp. 182–185. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40065/1/V_Matvieiev_PPMSRPR_23_IL.pdf (in Ukrainian).
  10. Matvieiev V.O. (2019). *Mozhyvist zastosuvannia elementiv yohichnoi praktyky v systemi vyshchoi shkoly dlia intensyfikatsii navchalnoho protsesu* [The possibility of applying elements of yogic practice in the system of higher education to intensify the educational process]. *Dvanadtsiata Vseukraïnska naukovopraktychna konferentsiia «Ukraina, ukraïnska mova – svit KhKhl stolittia u dialozi*

- kulturno-movnykh, moralno-hromadianskykh tsinnostei osobystosti ta pedahohichnykh system». Kyiv. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/718122/1/2019%20KGS_M_12%20conf1.pdf (in Ukrainian).*
11. Matvieiev V.O. (2021). *Znachennia rozvytku individualnykh zdibnostei v systemi vyshchoi shkoly v aspekti samorealizatsii osobystosti* [The importance of the development of individual abilities in the system of higher education in the aspect of self-realization of the individual]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky* (Seriiia «Psykhohohiia»). Vypusk № 3(3). Pp. 254–269. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40065/1/V_Matvieiev_PPMSRPR_23_IL.pdf (in Ukrainian).
  12. *Metodychni rekomendatsii z psykhohohichnoi pidhotovky viiskovosluzhbovtziv zbroinykh syl Ukrainy shchodo formuvannia stresostiikosti do dii v umovakh rizkoi zminy boiovoi obstanovky* [Methodological recommendations for the psychological training of servicemen of the armed forces of Ukraine regarding the formation of stress resistance to actions in the conditions of a sharp change in the combat situation]. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Uliju9rm8ehXo-CLEV6AY2dqAgdMc7Qc/view/> (in Ukrainian).
  13. *Navchannia za prohramoiu pidhotovky ofitseriv zapasu* [Training according to the reserve officer training program]. URL: <https://kpi.ua/node/19033> (in Ukrainian).
  14. *Prykladna psykhohohiia sluzhbovo-boiovoi diialnosti syl okhorony pravoporiadku* [Applied psychology of service and combat activity of law enforcement forces]: pidruchnyk/ I.I. Prykhodko, I.I. Lipatov, L.F. Shestopalova ta in. (2012). Kh.: Akad. VV MVS Ukrainy. 336 p. (in Ukrainian).
  15. *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front: monohrafiia* [Global hybrid war: the Ukrainian front: monograph] / za zah red. V.P. Horbulina. (2017). K.: NISD. 496 p. (in Ukrainian).
  16. *Suspilno-komunikatyvni protsesy u Zbroinykh Sylakh Ukrainy* [Social and communicative processes in the Armed Forces of Ukraine]: pidruchnyk/ V.I. Aleshchenko, T.V. Andrushchenko, V.V. Stasiuk ta in.; za zah. red. V.S. Chornoho. (2017). K.: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho. 372 p. (in Ukrainian).
  17. Introduction to army leadership: URL: <https://www.uakron.edu/armyrotc/MS1/24.pdf>
  18. 12 principles of modern military leadership: Part 1. URL: https://www.army.mil/article/208766/12_principles_of_modern_military_leadership_part_1
  19. Leadership and how armed forces officers can be effective senior managers in the corporate world with tangible and transferable skills. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/leadership-how-armed-forces-officers-can-effective-senior-kahlon>
  20. Learning Leadership in the Military. URL: <https://www.ccl.org/articles/leading-effectively-articles/learning-leadership-in-the-military/>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.7>

УДК: 241.5:17:141.7:32(477)

Андрій МЕШТАНОВ

здобувач ступеня доктор філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-1033-0129
Email: meshtanov73@gmail.com

ЕКОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕТИКИ В КОНТЕКСТІ ГЕО-ПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ І ВІЙНИ В УКРАЇНІ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню аксіологічного потенціалу християнської етики у вирішенні сучасних екологічних проблем. Актуальність дослідження обумовлена тим, що серед інших сучасних глобальних проблем, екологічні мають пріоритетність. Актуальності даному дослідженню додають геополітичні зміни, які відбуваються внаслідок російсько-української війни. Автор вказує на низку загроз, як для екосистеми України, так і країн Європи, які виникли через активні бойові дії. У статті розглядається відношення трьох гілок християнства до сучасних екологічних проблем, робиться порівняльний аналіз та узагальнення релігійних підвалин у контексті розвитку екологічної етики.

Автор також вказує та неправомірність звинувачень носіїв християнського світогляду у виникненні сучасних екологічних проблем і вказує на альтернативну точку зору щодо появи цих загроз. Зауважується, що існують як релігійні, так і нерелігійні підходи до пошуку вирішення глобальних екологічних проблем. Християнська етика має потужний та унікальний потенціал для формування збалансованої екологічної свідомості людини. Порівнюючи нові нерелігійні концепції, які розглядають відносини між людиною та біосферою з християнською етикою, автор показує переваги, які має остання для формування збалансованих відносин у зв'язці «Людина-Природа», гармонійної взаємодії суспільства та довкілля.

Автор вказує на специфіку Біблійних текстів та вплив суб'єктивних чинників на формування теології, що відкриває можливість для переосмислення релігійних текстів, пошуку найкращих інтерпретацій для відповідальних відносин між людиною та природою. Проведена автором наукова розвідка дозволила актуалізувати інтерес до дослідження аксіологічного потенціалу християнської етики у вирішенні екологічних проблем; виявити та проаналізувати альтернативні точки зору як на можливі причини сучасної екологічної кризи, так і на шляхи їх вирішення.

Ключові слова: геополітичні зміни, війна, екологічні проблеми, християнська етика, секуляризм, антропоцентризм, теоцентризм, теологія, сталий розвиток, природоцентризм.

Andrii MESHTANOV

candidate for the degree of Doctor of Philosophy
of Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

ECOLOGICAL POTENTIAL OF CHRISTIAN ETHICS IN THE CONTEXT OF GEOPOLITICAL CHALLENGES AND WAR IN UKRAINE: AN ATTEMPT AT PHILOSOPHICAL REFLECTION

Abstract. The article is dedicated to the study of the axiological potential of Christian ethics in addressing contemporary environmental issues. The relevance of the study is determined by the fact that, among other contemporary global problems, environmental issues take precedence. The significance of this research is heightened by the geopolitical changes resulting from the Russian-Ukrainian war. The author points to a number of threats to both Ukraine's ecosystem and those of European countries arising from active hostilities. The article examines the perspectives of the three branches of Christianity on contemporary environmental issues, provides a comparative analysis and generalization of the religious foundations for developing ecological ethics. The author also analyzes accusations against the Christian worldview regarding the emergence of modern environmental problems and presents an alternative perspective on their origins. By comparing new non-religious concepts of the relationship between humans and the biosphere with Christian ethics, the author highlights the advantages that the latter offers for fostering balanced Human-Nature relations. Furthermore, the author discusses the specificity of biblical texts and the influence of subjective factors on the formation of theology, which opens up opportunities for reinterpreting religious texts and seeking the most suitable interpretations for responsible relationships between Humanity and Nature. The scientific inquiry conducted by the author has revitalized interest in studying the axiological potential of Christian ethics in addressing environmental issues, revealing and analyzing alternative perspectives on both the possible causes of the modern ecological crisis and the pathways to their resolution.

Keywords: geopolitical changes, war, environmental issues, Christian ethics, secularism, anthropocentrism, theocentrism, theology, sustainable development, nature-centeredness.

Постановка проблеми. Необмежене прагнення сучасної людини до споживання й забезпечення собі доступу до вигод і послуг стимулює не тільки економічне зростання, але й створення серйозних проблем у різних сферах життя нашого суспільства. Серед інших сучасних проблем екологічні питання, безперечно, займають одне з провідних місць. Швидкі темпи зростання населення, виснаження природних ресурсів та втрата біологічного різноманіття, проблема утилізації відходів виробництва та життєдіяльності людини, глобальне потепління – це ті основні складові, які нерозривно пов'язані між собою і в комплексі створюють замкнене коло глобальної екологічної кризи.

Геополітичні зміни в Україні, які, на жаль, почалися в 2014 році, значно впливають не тільки на

розмір власної контрольованої території, а й на економічну, соціальну, політичну та екологічну безпеку нашої країни. Від початку АТО, а ще більше після повномасштабного вторгнення росії в Україну, війна стала ще одним потужним фактором шкідливого впливу на екологію країни. Бойові дії спричиняють пожежі лісів (27 травня 2022 р. заповідник «Трьохізбенський» степ), пожежі на нафтобазах (24 березня 2022 р. с. Калинівка), АЗС, сміттєзвалищах та промислових підприємствах (22 квітня 2022 р., м. Рубіжне, влучання в цистерну з азотною кислотою), які забруднюють повітря. Руйнування об'єктів водопостачання, зокрема підриг греблі Каховської ГЕС 6 червня 2023 р. – це, без перебільшення, локальна екологічна катастрофа, тому що через підтоплення сміттєзвалищ, АЗС, промислових підприємств та складів із

добривами, у Дніпро-Бузький лиман і Чорне море потрапила значна кількість токсичних речовин. Захоплена росіянами Запорізька атомна електростанція може становити техногенну небезпеку не тільки для жителів Запорізької, Херсонської та Дніпропетровської областей, а й для країн Європи. Війна додала ще один вид забруднення довкілля – забруднення вибухонебезпечними предметами. Серед різних видів діяльності людини, які негативно впливають на навколишнє середовище, війна завдає найбільшої шкоди. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 25 травня – 9 червня 2023 року) вказує на наступні загрози, пов'язані з російським вторгненням:

- 1) загрози ядерній та радіаційній безпеці;
- 2) атаки на інфраструктурні та промислові об'єкти;
- 3) забруднення, безпосередньо спричинене бойовими діями;
- 4) шкода заповідникам та екосистемам, що охороняються;
- 5) шкода водним ресурсам [3].

Тому відкритим є питання стосовно того, як мінімізувати шкідливий вплив бойових дій на екосистему України зараз і скільки років та ресурсів треба буде після війни, як для очищення навколишнього середовища, так і для його відновлення.

Аналіз наукових публікацій. Глобальні проблеми людства, зокрема екологічні, були у фокусі уваги Римського клубу, зокрема таких дослідників, як А. Печчеї, Е. Ласло, Дені та Донелли Медоуз. На необхідності етичного підходу до вирішення глобальних проблем у своїх дослідженнях наголошували Е. Левінас, К. Маєр-Абіх та Е. Фермеєрс. Серед католиків розробкою ідей, які можуть бути корисними для відповіді на екологічні виклики сучасності, займалися Тейяр де Шарден, Ж. Марітен, Ю. Майка, Елізабет Джонсон, Метью Фокс та Леонардо Боффо. Інтелектуальний інструментарій, який може бути цінним для переосмислення сучасним людством свого ставлення до природи та формування нової екологічної свідомості, можна знайти в роботах таких протестантських мислителів, як Р. Нібур, А. Ріх, Ю. Мольтман, Роальд Е. Кристіансен, Джон Кобб та Джеймс Неш.

Серед українських науковців, дослідження яких були спрямовані на розв'язання широкого спектру актуальних екологічних проблем, варто відзначити: А. Єрмоленко, К. Костюк, В. Сергійко, М. Лемковського, А. Левченко, О. Сичивицю, І. Тимошук, Т. Філатова та Т. Яковенко. Глибокі дослідження проводять такі фахівці, як О. Семерня, Д. Бородай, О. Потіха, Л. Малько, Д. Ніколаєнко, Ж. Рудницька, І. Федорчук, О. Любинський та інші.

Оскільки релігії завжди виконували нормотворчу функцію, тому пошук підвалин для екологічної етики в релігійних вченнях має практичне значення для імплементації в суспільство екологічних цінностей. Відтак, **мета** статті визначена таким чином: на прикладі християнської етики зробити спробу філо-

софської рефлексії екологічного потенціалу релігійної етики.

Виклад основного матеріалу. З того моменту, коли людство почало усвідомлювати небезпеки, які йому загрожують внаслідок нерационального використання природних ресурсів, почали створюватися міжнародні неурядові наукові організації, які займалися вивченням глобальних планетарних процесів: Міжнародна федерація інститутів перспективних досліджень, Міжнародний інститут системного аналізу та Римський клуб (створений італійським промисловцем Ауреліо Печчеї). Також почали розроблятися нові концепції відносин між людиною та біосферою, які не створювали б для людства екологічних загроз. Зокрема, новою парадигмою сучасності стала концепція сталого розвитку (sustainable development – англ.), яку можна розглядати як нову ідеологію життя. Під сталим розвитком розуміють «такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби. Це така взаємодія суспільства і природи, за якої зберігається біосфера та забезпечується виживання і розвиток людства» [2, с. 7]. Два з трьох основних компонентів (всього їх шість) концепції сталого розвитку стосуються питань збереження біосфери. Екологічна складова стосується збереження і поліпшення природного середовища, що включає забезпечення цілісності біологічних і фізичних природних систем. Економічна складова охоплює подальший гармонійний розвиток виробництва і продуктивних сил суспільства: оптимальне використання природних ресурсів та екологічних технологій.

На наш погляд, підхід, який може бути цінним для розвитку здорового екологічного мислення та збереження біосфери, може запропонувати суспільству християнська етика з її теоцентричним баченням світу. Хоча різні гілки християнства і спираються на одне першоджерело – Біблію, але не існує загальнохристиянської етики, а є православна, католицька та протестантська, кожна з яких має свої особливості. Звідси стає зрозуміло, що також відсутня і загальнохристиянська екологічна етика. Екологічні погляди окремих гілок християнства частіше за все є компонентом їх соціальних віровчень, в яких, з урахуванням їх теології, висвітлюється не лише ставлення до соціальних, економічних і політичних питань, але й до природи.

Католицька Церква не має документа під назвою «Соціальна доктрина Католицької Церкви», який охоплював би всі соціально-політичні проблеми сучасного світу. Натомість вона має збірку з назвою «Компендіум соціального вчення Католицької Церкви», підготовлену Папською Радою «Справедливість і Мир» та опубліковану у 2004 році [4]. У цю збірку увійшли папські послання, що стосуються різних соціально-політичних проблем. Цей документ узагальнює як теоретичний, так і практичний досвід Католицької Церкви у вирішенні актуальних проблем сучасності, зокрема екологічних. Так, греко-католики України наводять наступні аргументи: «Церква зара-

ховує безвідповідальне ставлення до природи до гріхів найвищої категорії важкості, а саме до гріхів, які кричать до неба, тобто в один ряд з гріхом навмисного вбивства людини. Адже, забруднюючи і руйнуючи природне довкілля, ми загрожуємо здоров'ю та життю людей, яких Господь покликав до буття, а також і тих, які ще не народилися. Катехизм Католицької Церкви розглядає питання відповідальності за природу в контексті вимог Заповіді «Не вкради». Щедрі Божі дари природи призначені для всіх людей усіх поколінь, тому той, хто охоплений духом споживачтва і бажанням мати якомога більше матеріальних благ коштом природи і людей, які в ній живуть, суттєво провиняється проти свого Творця і Спасителя» [7].

Якщо розглядати підхід з боку представників українського православ'я до питань екології, то слід зауважити їх посилання на праці Іоана Золотоустого і Григорія Ниського. Це, на нашу думку, переносить акцент із «панування» над природою на «порання» і «доглядання». Іншими словами – з експлуатації людиною природи на шанобливе ставлення і виважене керування нею: «Насіння гріха, набувши чинності в людському серці, породило, як свідчить Святе Письмо, «терни та вовчки» (Бут. 3:18) на землі. Унеможливилася повна органічна єдність людини і навколишнього світу, яка існувала до гріхопадіння (Бут. 2:19–20). У своїх відносинах із природою, які набули споживчого характеру, люди стали все частіше керуватися егоїстичними спонуканнями. Вони стали забувати, що єдиним Владикою Всесвіту є Бог (Пс. 23:1), якому належать «небо і... земля і все, що на ній» (Повтор. 10:14), тоді як людина, за висловом святого Іоанна Златоуста, є лише «домоправитель», якому ввірено багатство долішнього світу. Це багатство – «повітря, сонце, воду, землю, небо, море, світло, зірки», як зауважує той самий святий, Бог «розділив між усіма порівну, наче між братами». «Володарювання» над природою і «володіння» землею (Бут. 1:28), до яких людина покликана, за Божим задумом не означають вседозволеності. Вони лише свідчать, що людина є носієм образу небесного Домовладика і, як така, має, за думкою святого Григорія Ниського, показати свою царську гідність не в пануванні й насильстві над навколишнім світом, а в «обробітку» та «збереженні» (Бут. 2:15) величного царства природи, за яке вона відповідальна перед Богом» [5].

Якщо взяти протестантизм, то можна побачити, що у більшості протестантських конфесій в Україні, за винятком Церкви християн Адвентистів Сьомого Дня (АСД), офіційна соціальна концепція відсутня. У АСД є видання під назвою «Офіційні заяви, рекомендації та інші документи Церкви адвентистів сьомого дня», яке являє собою збірку різних офіційних заяв Церкви АСД, зроблену в різні роки, стосовно тих чи інших актуальних проблем сучасного суспільства. Стосовно проблем екології, в цій збірці сказано наступне: «Церква Адвентистів Сьомого Дня вірить, що людство було створено за образом Божим. Тому люди мають бути представниками Бога на Землі, Його розпорядниками, яким довірено вірне та плідне

управління навколишнім природним середовищем. Природа – це дар Божий. Нажаль, чоловіки та жінки дедалі більшою мірою залучаються до безвідповідального руйнування ресурсів землі, що примножує людські страждання, порушує стан довкілля та створює загрозу змінам клімату. Ці проблеми великою мірою є результатом людської себелюбності та жадібності, що призводить до постійного зростання виробництва, необмеженого споживання та хижацької експлуатації невідновлюваних природних ресурсів. В основі екологічної кризи лежать жадібність людей і їхня відмова бути вірними та надійними управителями. Адвентисти сьомого дня відстоюють простий і здоровий спосіб життя, за якого діяльність людей не зводиться до неприборканого споживання, придбання благ і виробництва відходів. Необхідно змінити спосіб життя людини, виходячи з поваги до природи, стриманості у використанні ресурсів землі, переоцінки людських потреб та утвердження гідності Божого творіння» [10, с. 69–72].

Якщо узагальнити думки представників різних гілок християнства, можна виділити ряд фундаментальних біблійних положень, на яких і може базуватися сучасна екологічна етика та формуватися екологічна свідомість. Біблія розглядає Землю як власність Бога: «Господня земля, і все, що на ній, Всесвіт й мешканці його (Пс. 24:1)»; «бо належить Мені вся лісна звірина та худоба із тисячі гір, Я знаю все птаство гірське, і звір польовий при Мені!» (Пс. 50.10-11). Історія гріхопадіння та втрата першими людьми Раю вказують на те, що Бог єдиний, хто встановлює абсолютні закони, обов'язкові для виконання, і які людина не може змінювати чи довільно трактувати на свій розсуд (Бут. 3). Між людиною та іншими живими істотами є принципова онтологічна та аксіологічна різниця, оскільки тварини створені «за їх родом» (Бут. 1:21), а людина – за образом Божим (Бут. 1:26–27). Людина розглядається як намісник Бога на Землі, який відповідально керує землею від імені Творця: «І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх. І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: Плодіться й розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!» (Бут. 1:27–28). Звідси неважко зробити висновок, що, оскільки навколишнє середовище не належить людині, а панування над землею було делеговано їй Богом, людина несе перед Ним відповідальність за те, як вона обходиться з землею і відповідно не має права робити все, що їй заманеться. Відповідно, хижацьке ставлення до природи можна розглядати як один із різновидів гріха. Ідеал збалансованих відносин між людиною і природою можна побачити на прикладі Адама та Єви, які повинні були не тільки користуватися плодами дерев Едемського саду для їжі, а й обробляти та доглядати його (Бут. 2:15). В контексті геополітичних змін, які відбуваються у світі, частіше за

все, за допомогою воєн, корисною може бути настанова, яка закликає дбайливо ставитися до природи навіть під час війни: «Коли будеш облягати місто багато днів, щоб воювати з ним та щоб здохнути його, то не знищиш його дерева, і не піднесеш сокири на нього, бо з нього ти їстимеш, і його не будеш стинати, бо чи ж пільне дерево то чоловік, щоб увійти перед тобою до обложеного міста?» (Повтор. 20:19).

Хоча є деякі автори, які вважають, що саме тексти з книги Буття винні у сучасній безвідповідальності у питанні екології. Так, Ян Л. Мак-Харг пише наступне: «Якщо хтось шукає виправдання для людей, які можуть збільшувати рівень радіації, рити котловани та притулки для встановлення ядерних ракетних пристроїв, використовувати без обмежень отруйні речовини чи віддавати перевагу мисленню «бульдозера», то кращого припису для цього, ніж вірші з Буття, не знайти» [8, с. 26].

Ще одним автором, який звинувачує християнство в сучасній екологічній кризі, є Лінн Уайт молодший, який у своїй статті «Історичне коріння нашої екологічної кризи» пише наступне: «...християнство не тільки встановило дуалізм людини і природи, а й наполягло на тому, що воля Бога саме така, щоб людина експлуатувала природу заради своїх цілей... Зруйнувавши язичницький анімізм, християнство відкрило психологічну можливість експлуатувати природу в душі байдужості до самопочуття природних об'єктів» [11, с.1205]. А одне з вирішень екологічних проблем він бачить так: «Отже, ми й надалі йтимемо шляхом поглиблення екологічної кризи, доки не відкинемо християнську догму, згідно з якою в природі немає жодного іншого призначення, окрім як служити людині» [11, с.1207].

На думку ще одного критика християнства, екофілософа Пітера Сінгера, те, що, згідно з біблійним вченням, людина створена за образом Божим, дає їй право панувати над тваринами. І своє покликання він вбачає у тому, щоб боротися з таким положенням речей [6, с. 36].

На наш погляд, звинувачення християнства в екологічних проблемах сучасності – велике перебільшення, бо нелогічно припустити, що Бог створив Землю для того, щоб людина її зруйнувала. Важливим є ще й той факт, який критики Біблії часто забувають, що ця книга має теоцентричну орієнтацію, тому її антропоцентричне прочитання, особливо перших розділів книги Буття, є помилковим. Головна причина сучасної глобальної екологічної кризи криється в секуляризації суспільства та такій світоглядній парадигмі, як антропоцентризм (сформувалася на Заході, починаючи з епохи Ренесансу та Реформації), який, поставивши людину у центр всесвіту, неправомірно зробив її «богом».

«Зайнявши» місце Бога, людина почала встановлювати, змінювати, порушувати закони так, як сама вважає за потрібне, в теорії, керуючись доцільністю, а в реальному житті – вигодою та жадібністю. У результаті хижацького ставлення до

природи, без урахування її законів, можливостей біосфери і можливих негативних наслідків, економічні здобутки почали досягатися за рахунок руйнування екології. Запозичивши аксіологічні надбання християнства та водночас відмежувавшись від релігії з її теоцентричним баченням світу, секуляризм позбавив суспільство доступу до того гуманістичного потенціалу, який має християнська етика. Відбулось, певною мірою, повторення біблійної історії про гріхопадіння: коли людина захотіла стати як Бог і самостійно, на свій розсуд вирішувати, що є добро, а що зло, вона втратила Рай – збалансовану у всіх відношеннях екосистему. Так і наша цивілізація, хоча ще повністю не втратила свій «рай», але впевнено крокує у цьому напрямку.

Таким чином, причини екологічної кризи мають духовну основу, тому питання екології в сучасному світі набули світоглядного та морального характеру. Відповідно антропоцентризм, позбавлений трансцендентної основи, не може бути ідеалом відносин між людиною та природою. Влучно цю думку висловив Лінн Уайт молодший: «Те, що ми робимо з екологією, залежить від наших уявлень про взаємовідносини між людиною і природою. Більше науки і більше технологій не виведуть нас із нинішньої екологічної кризи, доки ми не знайдемо нову релігію або не переосмислимо нашу стару» [11, с. 1206].

Серед дослідників Біблії також є ті, які з певним скепсисом дивляться на спроби знайти в Біблії основу для сучасної екологічної програми. Так, фахівець зі Старого Заповіту Сірл Родд, аналізуючи праці різних дослідників Біблії, вказує на те, що занепокоєння проблемами навколишнього середовища не було притаманне стародавнім ізраїльтянам: «Практично всі ці дослідження намагаються перетворити старозавітних авторів у захисників довкілля кінця ХХ століття. Але річ у тому, що вони ними не були. Необхідно заявити, і як можна переконливіше, що питання охорони навколишнього середовища не спадало їм на думку. Стверджувати це не означає відкидати глибоке відчуття краси та загадковості природного світу у Старому Завіті, або те, що він вважався миром Божим. Родючість землі обітованої залежала від благості Божої, хоч би яким це було ідеалістичним. Я заявляю, що не існує явного наказу дбати про навколишнє середовище, тому що нікому в стародавньому Ізраїлі не спадало на думку зробити такий заклик. Така вимога може опосередковано бути присутньою в розповідях про створення і у «вселенському завіті», але навряд чи колись (якщо взагалі) у Старому Завіті людину спонукають вжити активних заходів щодо охорони природи» [9, с. 249].

На нашу думку, з Сірлом Роддом як фахівцем важко не погодитися, але це не означає, що біблійні тексти зовсім не можуть бути корисними для формування екологічного мислення сучасної людини. Є практичні питання, на які в Біблії немає прямих та чітких відповідей, як, скажімо, в Декалозі

стосовно вбивства, перелюбу, крадіжок та ін. До таких питань, зокрема, відносяться допустимість вживання таких психоактивних речовин, як алкоголь, тютюн, наркотики. У таких випадках методологія знаходження відповідей наступна: на підставі Біблійних оповідань, окремих висловів Ісуса Христа чи апостолів виводяться універсальні релігійно-етичні принципи. Наприклад, відмова багатьох протестантських церков в Україні від вживання алкогольних напоїв та тютюнопаління спирається на принципи, які можна вивести з наступного Біблійного тексту: «Усе мені можна, та не все на пожиток. Усе мені можна, але мною ніщо володіти не повинно» (1 Кор.6:12). Цей текст містить дві загальні етичні норми: принцип користі та принцип свободи, згідно з якими можна все те, що не шкодить організму та не викликає залежності. Така методологія дозволяє християнській етиці бути актуальною в будь-яку історичну епоху та адекватно відповідати на ті виклики сьогодення, яких у часи стародавніх іудеїв та апостолів ще не було.

Окрім того, не існує досконалої теології, тому що теологія – це спроба за допомогою недосконалого людського розуму осмислити Боже одкровення, дане людям. При інтерпретації та застосуванні Біблійних текстів теологи ніколи не бувають як «чистий аркуш паперу» – їхні переконання, цінності, спосіб мислення, особистий досвід та культурно-історичний контекст впливають на сприйняття Біблії. Так, наприклад, Фома Аквінський вчив, що тварини існують виключно для задоволення та вигоди людини, але тут варто пам'ятати, що тоді не було глобальної екологічної кризи, тому таке розуміння Біблії не мало глобальних негативних наслідків для біосфери. Хоча, майже в той самий час, Франциск Ассізький всупереч традиційній Біблійній онтології та аксіології намагався створити рівність усіх живих істот, ставлячись до тварин як до братів і сестер. Така особливість формування теології, по-перше, ставить перед дослідниками Біблії завдання бути постійно в пошуку кращої теології: кращих інтерпретацій, кращих формулювань, кращого практичного застосування. По-друге, відкриває простір, зокрема, для дискурсу та творчого пошуку рішень сучасних актуальних екологічних проблем в рамках християнської етики. Це, в *левному сенсі*, і можна вважати тим, що критик християнства Лінн Уайт-молодший називав пересмисленням старої релігії [11, с. 1206].

Варто відзначити ще й деякі нерелігійні концепції, спрямовані на зміну характеру відносин між людиною та природою. Крім концепції сталого розвитку, про яку ми говорили вище, хочеться підкреслити природоцентризм, який набув широкої популярності у таких країнах Європи, як Франція, Нідерланди та Німеччина. Носієм, апологетом та реалізатором даної концепції, причому нерідко в агресивній формі, став рух «зелених». Для природоцентризму характерні наступні погляди:

- «Найвищу цінність має природа. Людство повинно підкоритися природі. Уся діяльність людини оцінюється лише з точки зору користності для довкілля.
- Ієрархічна картина світу має такий вигляд: на вершині піраміди знаходиться природа, а в її основі – людство, що спрямувало свій потенціал на службу природі.
- Метою взаємодії з природою є збереження її недоторканю в усьому різноманітті форм і видів, у тому числі й тих, які шкодять як людству загалом, так і окремій людині.
- Розвиток природи розглядається як процес, котрому має бути підкорений розвиток людства» [1, с. 94]

Таким чином, природоцентризм – це світогляд, що базується на ідеї підпорядкування людини природі.

На наш погляд, з точки зору християнської етики, природоцентризм по своїй суті можна розглядати як обожнення природи – сучасну форму язичництва, хіба що з тією різницею, що сили та елементи природи, як в античні часи, не олицетворюються різними міфічними персонажами, яких для свого добробуту треба враховувати та задобрювати спеціальними ритуалами. Крім того, подібні погляди, на думку Івана Павла II, пропонують «знищити онтологічну й аксіологічну різницю між людьми та іншими живими істотами, розглядаючи біосферу як біотичну єдність, недиференційовану за цінністю. Таким чином, вища відповідальність людини може бути скасована» [4, с. 286].

Висновки. Проведена нами наукова розвідка доводить актуальність подальшого, більш глибокого дослідження обраної теми. Актуальним залишається питання про практичне застосування поглядів релігійної етики: якою мірою та яким чином у реальному житті релігійна етика здатна вплинути на вирішення серйозних екологічних проблем, а не лише декларувати своє ставлення до проблем захисту навколишнього середовища?

У межах нашої статті ми прийшли до наступних висновків: фундаментальні причини глобальної екологічної кризи знаходяться, перш за все, не в сфері технологій, економіки чи політики, а мають світоглядну природу. Теоцентризм християнської етики дозволяє людині зайняти належне їй гідне місце у всесвіті для відповідального природокористування, без крайнощів, притаманних природоцентризму та секулярному антропоцентризму.

Звинувачення християнства в сучасних екологічних проблемах базуються на хибних інтерпретаціях текстів із книги Буття та ігноруванні теоцентричної орієнтації Біблії.

Існують як релігійні, так і нерелігійні підходи до пошуку вирішення глобальних екологічних проблем. Християнська етика має потужний та унікальний потенціал для формування збалансованої екологічної свідомості людини, по-перше, через усвідомлення нею свого гідного місця у всесвіті як істоти, створеної за образом Бога. По-друге, через усвідомлення своєї відповідаль-

ності перед Богом за Його творіння, дане людині як вінцю творіння, для розумного користування.

Різні гілки християнства мають розроблені соціальні концепції, які включають і проблеми екології. Специфіка Біблійних приписів та вплив суб'єктивних чинників на формування теологічних концепцій дозволяють шукати найкращі інтерпретації релігійних текстів, зокрема для формування нової екологічної свідомості та гармонійних відносин між Людиною та Природою.

Геополітичні зміни, які відбуваються внаслідок російсько-української війни, несуть серйозну загрозу як для екосистеми України, так і для країн Європи. У цьому контексті християнська етика спонукає воюючі сторони відповідально ставитися до оточуючого середовища при виборі методів ведення бойових дій.

1. Бацилева О.В., Пузь І.В. Навчально-методичний посібник з дисципліни "Прикладні аспекти психології: Екологічна психологія" для здобувачів вищої освіти освітньої програми «Психологія» (2-ге видання, перероб. і допов.). Вінниця, 2021. 215 с. URL: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/1628/1/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20_2021.pdf](https://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/1628/1/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20_2021.pdf)
2. Бондар О.І., Барановська В.Є., Єреско О.В. та ін. Екологічна освіта для сталого розвитку у запитаннях та відповідях: науково-методичний посібник для вчителів (за ред. О. І. Бондаря). Херсон: Гринь Д.С., 2015. 228 с.
3. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 2–8 лютого 2023 року. URL: <https://mepr.gov.ua/dajdzhest-klyuchovyh-naslidkiv-rosijskoyi-agresiyi-dlya-ukrayinskogo-dovkillya-za-2-8-lyutogo-2023-roku/>
4. Компендіум соціальної доктрини церкви. Київ: Кайрос, 2008. 549 с.
5. Основи соціальної концепції Української православної церкви. (2016). URL: <https://ukraina.hrest.info/2016/01/osnovi-sotsialnoyi-kontseptsiyi-ukrayinskoyi-pravoslavnoyi-tserkvi/#:~:text=%D0%A6%D0%B5%20%D1%94%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82,%20%D1%8F%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B1%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%94%20%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%83>
6. Швед З.В. Співвідношення християнської та екологічної етики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2010. №99. С 34–37.
7. Шеремета В. Відповідальність за природу – складова християнської віри. URL: <http://catholicnews.org.ua/vidpovidalnist-za-prirodu-skladova-hristiyanskoyi-viri-d-r-volodimir-sheremeta>

8. McHarg I.L. Design with nature. New York: Doubleday, 1969. 197 p.
9. Rodd C.S. Glimpses of a strange land: Studies in Old Testament ethics. (Old Testament Studies). T&T Clark, 2001. 402 p.
10. Statements, Guidelines and Other Documents of the Seventh-day Adventist Church: A 2010 Compilation by the Communication Department of the General Conference. (2010). URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/https://aidsministries.co/wp-content/uploads/2019/03/GC-SDA-Church-Position-Statements.pdf>
11. White L. «The historical roots of our ecologic crisis». *Science*, New Series, Vol. 155, No. 3767, 10 (Mar. 10, 1967). Pp. 1203–1207. URL: <https://doi.org/10.1126/science.155.3767.1203>

References

1. Batsylieva O.V., Puz, I.V. (2021). *Navchalno-metodychnyi posibnyk z dystsyplyny "Prykladni aspekty psykhologii: Ekolohichna psykhologia" dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity osvitnoi prohramy "Psykhologia" (2-he vydannia, pererob. i dopov.)* [Educational-methodical manual for the discipline "Applied aspects of psychology: Ecological psychology" for students of the "Psychology" program] (2nd ed., revised and expanded). Vinnytsia. 215 p. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfndmkaj/https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/1628/1/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20_2021.pdf (in Ukrainian).
2. Bondar O.I., Baranovska V.Ye., Eresko O.V., et al. (2015). *Ekolohichna osvita dlia staloho rozvytku u zapytanniakh ta vidpovidiakh: naukovometodychnyi posibnyk dlia vchyteliv* [Environmental education for sustainable development: a scientific-methodical manual for teachers]. Kherson: Hryn D.S. 228 p. (in Ukrainian).
3. *Dajdzhest kliuchovykh naslidkiv rosiiskoi ahresii dlia ukrainskoho dovkillia za 2–8 liutoho 2023 roku* [Digest of key consequences of Russian aggression for the Ukrainian environment for February 2–8, 2023]. (2023). URL: <https://mepr.gov.ua/dajdzhest-klyuchovyh-naslidkiv-rosijskoyi-agresiyi-dlya-ukrayinskogo-dovkillya-za-2-8-lyutogo-2023-roku/> (in Ukrainian).
4. *Kompndium sotsialnoi doktryny tserkvy* [Compendium of the social doctrine of the church]. (2008). Kyiv: Kairos. 549 p. (in Ukrainian).
5. *Osnovy sotsialnoi kontseptsii Ukrainiskoi pravoslavnoi tserkvy* [Fundamentals of the social concept of the Ukrainian Orthodox Church]. (2016). URL: <https://ukraina.hrest.info/2016/01/osnovi-sotsialnoyi-kontseptsiyi-ukrayinskoyi-pravoslavnoyi-tserkvi/#:~:text=%D0%A6%D0%B5%20%D1%94%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82,%20%D1%8F%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B1%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%94%20%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%83>

- D0%B5%D0%BD%D1%82,%20%D1%8F%D0%BA %D0%B8%D0%B9%20%D0%B2%D1%96%D0%B4 %D0%B1%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%94%20 %D0%BE%D1%84%D1%96%D1%86%D1%96%D0 %B9%D0%BD%D1%83 (in Ukrainian).
6. Shved Z.V. (2010). *Spivvidnoshennia khrystyianskoi ta ekolohichnoi etyky* [The relationship between Christian and ecological ethics]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*. (99). Pp 34–37 (in Ukrainian).
  7. Sheremeta V. *Vidpovidalnist za pryrodu – skladova khrystyianskoi viry* [Responsibility for nature as a part of Christian faith]. (n.d.). URL: <http://catholicnews.org.ua/vidpovidalnist-za-prirodu-skladova-hristiyanskoyi-viri-d-r-volodimir-sheremeta> (in Ukrainian).
  8. Berdyaev N. A. (1936). *The meaning of history*. London: Lowe & Brydone. 225 p.
  9. McHarg I.L. (1969). *Design with nature*. New York: Doubleday. 197 p.
  10. Rodd C.S. (2001). *Glimpses of a strange land: Studies in Old Testament ethics* (Old Testament Studies). T&T Clark. 402 p.
  11. *Statements, Guidelines and Other Documents of the Seventh-day Adventist Church: A 2010 Compilation by the Communication Department of the General Conference*. (2010). URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://aidsministries.co/wp-content/uploads/2019/03/GC-SDA-Church-Position-Statements.pdf>.
  12. White L. (1967). The historical roots of our ecologic crisis. *Science, New Series*, 155(3767). Pp. 1203–1207. URL: <https://doi.org/10.1126/science.155.3767.1203>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.8>
УДК 378(477)

Анна НАБОКОВА

аспірант кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького,

E-mail: rozvutok2012@ukr.net

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ

Анотація. У статті на матеріалах сучасних законодавчих і галузево- нормативних документів, наукових досліджень та актуальних соціальних практик сьогодення розглядається сутність і проблеми реалізації концепту розвитку громадянської компетентності здобувачів освіти. Встановлюються актуальні методологічні підходи до опрацювання проблеми розвитку громадянської компетентності в процесі навчання здобувачів українських ЗВО як запоруки успішної демократизації та згуртування українського суспільства в контексті агресії РФ і довготривалої війни на теренах України. Встановлено, що науковий розгляд процесу розвитку громадянської компетентності здобувачів характеризується багаторівневим підходом до просоціального спрямування розвитку свідомості здобувачів, суспільних інтересів, методів і засобів їх реалізації. Розглянута роль комунікації в процесі становлення особистості здобувача як засобу розвитку громадянської компетентності (потенціалу та інтегративної властивості особистості і соціальної групи), що детермінується здійсненою взаємодією здобувачів з соціальним середовищем у процесі навчання в ЗВО. Окреслюється проблемна зона розвитку громадянської компетентності, яка охоплює ставленнєвий, ціннісний та ідентифікаційний її компоненти, що зумовлюються чинниками соціального середовища, зокрема практиками заохочення, обмеження та декларування суспільних очікувань щодо бажаних проявів громадянськості. Акцентується увага на важливості соціально-філософського вивчення видозмін ціннісних орієнтацій як чинника впливу на якість громадянської освіти студентської молоді в процесі становлення особистості здобувача на індивідуально-суб'єктивному, національно-культурному та громадсько-політичному рівні. Обґрунтовується потреба комплексної соціально-філософської рефлексії аксіологічних аспектів проблеми розвитку громадянської компетентності студентської молоді в контексті викликів воєнного часу та в довгостроковій перспективі.

Ключові слова: компетентність, просоціальні ціннісні орієнтації, студентська молодь, освітні заклади, заклад вищої освіти, соціально-філософська рефлексія.

Anna NABOKOVA

PhD student at the Department of Sociology and Philosophy,
Bogdan Khmelnytsky Melitopol state pedagogical university

DEVELOPMENT OF CIVIC COMPETENCE OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE CONTEXT OF CIVILISATION CHALLENGES OF OUR TIME

Abstract. The article examines the essence and problems of implementing the concept of development of civic competence of students based on the materials of modern legislative and sectoral regulations, scientific research and current social practices. The article identifies relevant methodological approaches to the study of the problem of developing civic competence in the process of teaching students of Ukrainian higher education institutions as a guarantee of successful democratisation and unification of Ukrainian society in the context of Russian aggression and the ongoing war in Ukraine. It is established that the scientific consideration of the process of development of students' civic competence is characterised by a multi-level approach to the prosocial direction of the development of students' consciousness, public interests, methods and means of their implementation. The role of communication in the process of formation of the applicant's personality as a means of developing civic competence (potential and integrative property of the individual and social group), which is determined by the interaction of applicants with the social environment in the process of studying at the university, is considered. The problem area of civic competence development is outlined, which includes its attitudinal, value and identification components, which are determined by the factors of the social environment, in particular, the practices of encouraging, restricting and declaring public expectations regarding the desired manifestations of citizenship.

Attention is focused on the importance of socio-philosophical study of changes in value orientations as a factor influencing the quality of civic education of students in the process of formation of the applicant's personality at the individual-subjective, national-cultural and socio-political levels. The necessity of a comprehensive socio-philosophical reflection on the axiological aspects of the problem of developing the civic competence of student youth in the context of wartime challenges and in the long term is substantiated.

Keywords: competence, prosocial value orientations, student youth, educational means, higher education institution, socio-philosophical reflection.

Постановка проблеми. Одна з найбільш прикметних особливостей нашого часу – активність молоді у всіх сферах суспільного життя України, що органічно випливає з пост-Майданних розширень прав і свобод, органічно пов'язаних з підвищенням відповідальності кожної людини перед суспільством і необхідністю дотримання громадянських обов'язків [1, с. 11]. Особливо виразно ця вимога постає сьогодні, коли над Україною нависла цілком реальна загроза її існуванню як суверенної та незалежної держави.

Оскільки зазначене дає змогу констатувати, що сутньо громадянська компетентність здобувачів вищої освіти може розглядатися як певний системний освітній актив, який за своєю сутністю виступає формою забезпечення ефективної соціальної активності членів соціуму, яка і призводить до еволюційних змін у суспільстві, соціально-філософська рефлексія процесу розвитку громадянської компетентності здобувачів освіти дозволяє вести мову про освітні впливи та системні ціннісні перетворення, що переводять саму соціальну систему на якісно новий рівень та активізують рух «соціальних фрагментів» назустріч один одному [7, с. 74]. Водночас, попри те, що багато в чому саме громадянська активність і готовність студентської молоді брати на себе відповідальність стала вагомим чинником розбудови демократії в Україні упродовж більш ніж трьох десятиліть [16], узагальнення результатів емпіричних досліджень [13; 14] упродовж тривалого часу вказували,

що громадянська ідентичність більшості студентства залишалася декларативною (підтримування і дотримання звичаїв – найбільш поширені громадянські практики), сама громадянська активність частіше була мотивована із зовні, а ймовірні її наслідки для особистості і спільноти досі не відрефлексовані належним чином.

Враховуючи вищезазначене, а також новітні виклики розвитку громадянської освіти в Україні, зокрема, відсутність серед суб'єктів освітньої діяльності у сфері громадянської освіти єдиного бачення щодо сутності, змісту та основних цілей громадянської освіти, непрестижність соціальної відповідальності в суспільстві в умовах військової агресії Російської Федерації проти України [19, с. 255] вважаємо за доцільне розглядом низки міждисциплінарних напрацювань уточнити і окреслити можливості вивчення проблем розвитку громадянської компетентності здобувачів ВО в системі громадянської освіти в Україні.

Мета нашої роботи – на основі аналізу соціально-філософських, культурологічних, соціально-психологічних, соціологічних та педагогічних підходів визначити проблемні зони розвитку ставленнєвих, ціннісних та ідентифікаційних компонент громадянської компетентності здобувачів вищої освіти України освітніми засобами в умовах сучасних загроз і викликів.

Аналіз наукових концептів. Аналіз матеріалів новітнього багатоаспектного дослідження науков-

ців Центру Разумкова «Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні» [19] вказує на значне загострення проблеми в умовах російської агресії. Дослідники зазначають фрагментизацію підходів, зокрема, у справі розвінчування пропаганди держави-агресора та окупаційних адміністрацій Російської Федерації, суттєві проблеми зі збереженням соціокультурної орієнтації громадян, які вимушено проживають на тимчасово окупованій території, а також проблеми розмивання української громадянської ідентичності у значного числа співвітчизників, що вимушено покинули межі України.

Сучасні філософські і міжгалузеві гуманітарні дослідження розвитку громадянської компетентності дають змогу констатувати, що в контексті філософського вивчення громадянської соціалізації та ідентифікації громадянську компетентність, як універсальну соціальну якість особистості/спільноти, традиційно відносять до інтегральних характеристик моральної свідомості [20]. Змістові аспекти освітньої проблематики розвитку громадянської компетентності в сучасних українських ЗВО ґрунтовно висвітлено в філософсько-освітніх працях, присвячених проблемам громадянської освіти (Н. Моїсеєва [8], І. Огнев'юк [11], І. Предборська [12], О. Смолінська [17] та ін.)

Сучасні соціально-психологічні дослідження розвитку громадянської компетентності, як чинника продуктивної соціалізації також спрямовані на розробку системи впливів, метою яких є розвиток громадянських компетентностей у просоціальній діяльності, що визначається мірою соціальної відповідальності особистості, її толерантності, готовності до взаємодії, політичної ідентифікації тощо досліджують такі зарубіжні науковці, як А. Бандура [21], Г. Галаш [24], К. Каллеха [23], У. Канінг [26], Т. Куртц [27], В. Мішель [28], вітчизняні психологи В. Васютинський [2], О. Донченко [4], І. Жадан [5], В. Москаленко [9], соціологи Н. Глебова [3], І. Нечитайло [10], А. Ручка [15] та інші.

Згідно матеріалів досліджень зазначених авторів, становлення компетентного громадянства залишається актуальною проблемою як через багатоглибкість соціальних взаємодій, умов і впливів соціального середовища, так і через неоднозначність очікувань щодо їхніх засобів та спрямування. До того ж у процесі культурно-історичного розвитку змінюються уявлення про функції громадянина, про те, які компетентності є необхідними і достатніми для ефективного громадянства, а отже, і про чинники та засоби їх розвитку [16]. Отже, можемо висувати, що зазначені проблеми особливо актуалізуються у сучасному суспільному просторі України, оскільки від їх вирішення значною мірою залежить згуртованість української політичної нації в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до розгляду теми нашого дослідження, зазначимо, що у прийнятих 2018 року Радою Європейського Союзу рекомендаціях щодо розвитку ключових компетентностей особистості протягом усього життя, громадянська компетентність детермінується як зда-

тність особистості діяти у ролі відповідального громадянина, який бере активну участь у громадському та соціальному житті, керуючись розумінням соціальних, економічних, правових і політичних процесів, концепцій та структур, а також глобальних розробок та стійкості [22]. В іншому документі Ради ЄС зміст громадянської компетентності в освітньому контексті деталізується у термінах «знань», «умінь та навичок» і «цінностей» [29].

Згідно з компетентнісним підходом, найбільш широко і детально опрацьованим у вітчизняній педагогіці, громадянська компетентність особистості визначається наступним чином:

- як сукупність знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, ставлень, дій, переконань тощо, які формують здатність особи як громадянина бути активним учасником суспільно-політичного життя держави, зокрема користуватися своїми правами та відповідально виконувати громадянські обов'язки;

- як якісною характеристикою особистості, здатної успішно соціалізуватися у громадянському суспільстві та гармонійно розвиватись, користуючись правами і виконуючи свої громадянські обов'язки;

- У контексті діяльнісного підходу до розвитку особистості, повноцінна реалізація громадянської компетентності означає також активну, цілеспрямовану і вмотивовану діяльність громадянина, який керується демократичними цінностями, отриманими знаннями, сформованими ціннісними орієнтаціями. Таким чином, у межах компетентнісного підходу загальну структуру громадянської компетентності можна описати як сукупність наступних компонентів:

- громадянсько-наукові знання, тобто знання, які в цілому стосуються філософських, культурних, політичних, економічних, правових, соціальних і морально-етичних аспектів суспільного життя;

- громадянські вміння та навички як необхідна умова для соціалізації особистості у різних сферах життя суспільства в цілому та держави зокрема;

- громадянські цінності, установки та ставлення, у тому числі національні, демократичні та загальнолюдські.

- У ході дослідження нами встановлено, що розвиток громадянської компетентності здобувачів освіти у нинішніх умовах в Україні здійснюється в системі вищої освіти згідно переліку основних громадянських компетентностей [19, с. 261]. Як можемо констатувати на матеріалах низки джерел, освітні контексти вивчення проблеми дослідження поняття громадянської компетентності, безумовно, пов'язані з громадянською активністю, громадянською позицією і громадянським вибором [18, с. 36]. Разом з тим, аналіз сутності та змісту поняття «громадянська компетентність» у науково-педагогічній літературі та освітніх документах європейської спільноти дозволив виокремити низку системотворчих елементів, які її формують, а саме:

- політичну освіченість (знання про систему

влади; знання законів, прав, свобод та обов'язків громадян); етичність і мораль;

- соціальну свідомість (здатність розуміти соціальні проблеми); міжкультурну компетентність (здатність поважати культурні відмінності та проявляти толерантність);

- громадянську активність;

- критичне мислення та готовність до співпраці для досягнення спільних цілей і розв'язання проблем у демократичному суспільстві.

Однак, попри достатню ґрунтовну розробку теми громадянської компетентності вітчизняними педагогами, зазначимо факт неоднозначності в трактуваннях сфер докладання громадянських компетентностей, що пов'язано насамперед із багатоаспектністю підходів корпусу соціальних наук до визначення самого поняття «компетентність» [18, с. 40].

Оскільки аналіз змісту і структури цього поняття компетентності достатньо повно відображений низкою ґрунтовних наукових розвідок і надзвичайно активно використовується в наукових освітнього і педагогічного спрямування, на даному етапі нашого дослідження послуговуватимемо найбільш загальноприйнятим його визначенням, наведеним в Законі України «Про освіту» [6], згідно з яким: «компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особистості успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність».

Аналізуючи пріоритети та інституційні засади громадянської освіти в умовах війни, фахівці вказують на потребу в актуалізації освітньої концепції розвитку громадянської компетентності здобувачів вищої освіти, яка б визначала стратегію цілеспрямованого і ефективного процесу розвитку активного суб'єкта громадянського суспільства, громадянина – патріота України [19, с. 73]. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затверджена наказом Наказом № 527 Міністерства освіти і науки України від 06 червня 2022 року, вказує, що громадянська освіта має охоплювати всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також всі складники, рівні освіти і вікові групи громадян, зокрема освіту дорослих, та бути спрямованою на формування громадянських компетентностей. Громадянська освіта має бути практичною і повинна допомагати у набутті необхідних компетентностей [19, с. 246].

На основі узагальнення результатів емпіричних соціально-психологічних досліджень І. Жадан окреслює проблемну зону розвитку громадянської компетентності, яка охоплює ставленнєвий, ціннісний та ідентифікаційний її компоненти, наголошуючи на зумовленості розвитку виокремлених компонентів громадянської компетентності чинниками соціального середовища, насамперед практиками заохочення, обмеження та декларування суспільних очікувань щодо бажаних проявів громадянськості – уявлень, мотивацій, практик взаємодії, прийнятності тих чи тих

форм громадянської активності тощо [5].

Значно складнішим завданням, згідно матеріалів дослідження є:

- проблеми розвитку особистісних якостей і характеристик, без яких неможливе ефективне громадянство. Ідеться насамперед про громадянську ідентичність, ініціативність, лідерство, соціальний інтерес, громадянську відповідальність, самокритичність, саморефлексію;

- готовність до участі, практичної реалізації знань і вирішення проблем; спрямованість на солідаризацію, досягнення не лише особистого, а й спільного блага, врахування інтересів і потреб інших;

- досягнення адекватності уявленням й очікуванням молоді щодо ролі «Я» в організаціях і спільноті; щодо базових категорій, які описують громадянську взаємодію («керівництво», «ухвалення рішень», «демократія», «рівність», «відповідальність», «підзвітність», «делегування відповідальності»).

- Актуальною проблемою дослідниця визначає також здатність здобувачів адекватно оцінювати ситуацію, формулювати цілі та обирати засоби їх досягнення й ефективно діяти, обстоюючи власні інтереси чи інтереси групи.

До позитивів нинішніх здобувачів відносять обізнаність студентської молоді щодо прав людини, готовність їх обстоювати і декларувати власну толерантність до інакшості, активне формулювання своїх вимог до інших і до влади [5, с. 42].

Розвиток громадянської компетентності визначається:

- соціальним середовищем вияву та розвитку;

- самим процесом, який вона зумовлює, і в результаті якого розвивається;

- соціальною взаємодією, що, в свою чергу становить систему соціальних зв'язків особистості з навколишнім середовищем у формі діяльності, пізнання, спілкування;

- характером діяльності, в якій здійснюється вирішення значущих для особистості соціальних проблем, а також перетворення суб'єктом дії і соціального середовища, і себе;

- орієнтацією на узгодження особистого та соціального інтересу,

- залученістю в соціальну взаємодію (яка є результатом усвідомлення особистістю взаємозв'язку з соціумом і конструювання способу взаємодії з ним, що дозволяє розкрити потенціал особистості, цілеспрямовано перетворюючи себе та середовище; виявляється у формі продуктивної діяльності, спілкування, пізнання);

- просоціальною спрямованістю розвитку компетентності на користь суспільства й особистості, що спирається на культурні цінності, соціальні норми, закони та моральні ідеали.

Саме наведені характеристики дозволяють розглядати громадянську компетентність особистості як потенціал та інтегративну властивість людини

(соціальної групи), що детерміновані здійсненою взаємодією з соціальним середовищем у процесі пізнання, діяльністю по перетворенню себе та соціуму відповідно до завдань суспільного розвитку й особистісного саморозвитку.

Таким чином, саме комунікація відіграє найважливішу роль у об'єктивній самооцінці та усвідомленні здобувачем свого внеску у творення соціального середовища, а характер співвідношення особистісних особливостей та усвідомлення соціальних критеріїв успішної діяльності здобувачів стає умовою єдності особистісного розвитку і професіоналізму в процесі становлення компетентної особистості. Тому, на думку багатьох дослідників, ідеї суб'єктної ефективності та впевненості в суб'єктній ефективності (А. Бандура [21], В. Мішель [28]), є центральними в соціально-когнітивному підході до розвитку особистості в контексті дослідження процесу розвитку громадянської компетентності.

Аналіз вказаних вище та інших досліджень останніх років, у яких пов'язують зміст фахової освіти в ЗВО з розвитком її соціальних аспектів, дає нам змогу стверджувати про значущість якомога ширшої системи знань про людину як індивіда, суб'єкта, особистості та індивідуальності у взаємодії з іншими індивідами, яка забезпечує його професійну ефективність у суб'єкт-суб'єктних відносинах. Зокрема, важливим для нашого дослідження є напрацювання особливостей розвитку здобувачів у системах «людина-людина», де процес набуття та опанування належних професійних компетенцій великою мірою визначається рівнем розуміння, оцінки, осмислення соціальних аспектів професійної взаємодії, навичок поведінки та спілкування. Тому необхідним чинником осмислення ситуації стає соціологічне моделювання соціального саморозвитку з урахуванням таких його компонент, як просоціальність та ціннісний плюралізм особистості, що виявляється в поведінковій сфері особистості через такі її якості, як відкритість, надійність, гнучкість дій, навичок спілкування, самоконтролю й поведінки в конфліктній ситуації. Згідно з виявленими дослідниками соціальної компетентності [3; 26; 27], взаємозалежностями, кожен окремий елемент такої моделі функціонально корелює з рівнем моральної свідомості індивіда, в якій соціальна компетентність набуває й характеристик етичної категорії моралі, що дає змогу розглянути цю функцію соціальної компетентності, пов'язану з адресуванням вимог у соціальній системі комунікації за такими напрямками: мотивації індивіда щодо власних цілей, які переслідуються в певній ситуації, і специфічних вимог соціального контексту; поведінки індивіда щодо вибору альтернативних рішень і їх використання в певній специфічній ситуації в контексті власного цілепокладання й вимог соціального середовища; реалізації передбачуваної поведінки шляхом використання навичок; здатності до самооцінки в діях, що призводять до зміни ситуації в контексті завдання досягнення власних цілей та соціальних вимог, здатності до ініціювання нового циклу поведінки [3].

Як можемо висувати, зазначений підхід створює можливість апробації й структурування багатьох попередніх напрацювань широкого кола зарубіжних та вітчизняних дослідників із метою імплементації методології досліджень процесу соціалізації особистості в процес розвитку громадянської компетентності здобувачів, що характеризується багаторівневим підходом до просоціального спрямування та розвитку свідомості, суспільних інтересів, методів і засобів їх реалізації. Отже, в межах нашого дослідження доцільним вважаємо застосування і соціологічних моделей розвитку соціальної компетентності [3; 27], що ґрунтується на запропонованому У. Канінґом визначенні «соціально компетентної поведінки» як «поведінки людини, що робить свій внесок у конкретну ситуацію для досягнення власних цілей, водночас зберігаючи соціальну прийнятність поведінки особистості» [26, с. 318–325].

Висновки. Ґрунтуючись на розглянутих матеріалах, отриманих в рамках соціально-філософського [8; 11; 12; 17], соціально-психологічного [2; 4; 5; 9; 21; 23; 26; 27], соціологічного [3; 10; 15], педагогічного та міждисциплінарних [1; 7; 8; 14; 16; 18; 19] підходів, можемо констатувати, що виявлені чинники розвитку громадянської компетентності здобувачів об'єктивуються в наступних наведених вище соціально-культурних і соціально-психологічних даних галузевих та міждисциплінарних досліджень, а саме:

- гуманітарні науки розглядають здобувачів як особливу соціальну категорію, специфічну спільність, організаційно об'єднану навчанням у закладі вищої освіти, коли значною мірою активізуються ціннісно-орієнтаційна діяльність особистості, що намагається будувати свою поведінку на основі свідомо обраних та засвоєних критеріїв і норм;
- будучи достатньо специфічною соціальною спільнотою, студентська молодь тісно пов'язана з іншими соціальними спільнотами, верствами населення та поділяє їх проблеми;
- етап навчання у ЗВО надзвичайно важливий, якщо не вирішальний для продуктивної соціалізації, оскільки становлення майбутніх фахівців сьогодні відбувається в дуже складних умовах, які часто є похідними від надіндивідуальних, надособистісних процесів, не тільки економічних а й політичних;
- у новому для себе соціальному статусі розвитку, здобувачі прагнуть визначити найважливіші цілі, ідеали, сенс життя, відповідно формуючи певні стратегії поведінки щодо реалізації планів;
- соціально-психологічні особливості розвитку здобувачів мають свої специфічні риси, що змінюються на різних етапах навчання; залежать від низки індивідуальних особливостей самих здобувачів, характеристик конкретних колективів студентських груп, обраного фаху, закладу освіти, регіону навчання тощо, а визначальною умовою інтеграції в соціум є оволодіння механізмами соціальної комунікації, світоглядними орієнтаціями,

- алгоритмами спільної активної діяльності;
- в умовах тривких суспільних трансформацій сьогодення до освітнього середовища ЗВО на перший план висуваються вимоги щодо забезпечення розвитку громадянської компетентності особистості, здатної до самореалізації за умов повсякчасних і не завжди передбачуваних змін, а також здатній змінювати реалії існування в контексті актуальних загроз та усвідомлювати результати своєї громадянської активності в полі трансляції багатьох соціокультурних смислів, що вказує на потребу комплексного підходу до вивчення розвитку громадянської компетентності здобувачів з урахуванням освітньо-культурних можливостей середовища ЗВО.
1. Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Розвиток громадянських компетентностей в Україні»*. Київ: НАДУ, 2016. 308 с.
  2. Васютинський В.О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм: монографія. К.: Міленіум, 2016. 137 с.
  3. Глебова Н.І. Специфіка соціальної компетентності фахівців водного транспорту в умовах сучасного ринку праці: автореф. дис. д-ра соціол. наук: 22.00.04. Запоріжжя, 2019. 40 с.
  4. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика: монографія. К.: Либідь, 2001. 334 с.
  5. Жадан І.В. Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії: монографія. Кропивницький: Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології, 2022. 110 с.
  6. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
  7. Мазурик О.В., Єрескова Т.В. Соціальна активність сучасного українського соціуму: форми, ресурси, наслідки. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія Соціологія. 2016. № 3. С. 70–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnyuas_2016_3_8
  8. Моїсєєва Н.І. Соціально-комунікаційна діяльність як історико-суспільна практика: монографія. Харків: ХНТУСГ, 2015. 392 с.
  9. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія. К.: Фенікс, 2013. 540 с.
  10. Нечитайло І.С. Системно-кодова концепція взаємодії суспільства та освіти: автореф. дис. д-ра соціол. наук: 22.00.04. К., 2017. 39 с.
  11. Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. К.: Знання України, 2003. 450 с.
  12. Предборська І. Філософські абрисы сучасної освіти. Суми: Університетська книга, 2006. 225 с.
  13. Бондаренко В.Д., Жадан І.В., Позняк С.І. та ін. Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування: монографія; за ред. В. Д. Бондаренка, І. В. Жадан; НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. К.: Міленіум, 2017. 264 с.
  14. Попович І.В. Роль соціальних очікувань особистості у формуванні громадянських компетентностей. *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Розвиток громадянських компетентностей в Україні» (Київ, 17-18 березня 2016 р.)*. К.: НАДУ, 2016. С. 227–231.
  15. Ручка А.О. Компетентність як ресурс життєвої активності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. К.: Інститут соціології НАН України, 2017. С. 264–274.
  16. Сидоркіна М.Ю. Громадянська компетентність у розрізі концепції соціального інтересу. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719463/1/36.pdf>
  17. Смолінська О.Є. Теоретико-методологічні засади організації культурно-освітнього простору педагогічних університетів України: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Дрогобич, 2015. 34 с.
  18. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи / Т. О. Ремех. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrprj_2018_2_7
  19. Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні / Ю. Якименко, П. Стецюк, І. Балуба та ін. К: Центр Разумкова, 2023. 351 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf>
  20. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие; пер. с нем. Д.В. Складнева. СПб.: Наука, 2000. 377 с.
  21. Bandura A. Cultivating competence, self-efficacy, and intrinsic interest through proximal selfmotivation. *Journal of Personality & Social Psychology*. 1981. 41(3). Pp. 586–598. URL: <https://doi.org/https://doi.org/10.1037/0022-3514.41.3.586>
  22. European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture. (2019). URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/569540/>
  23. Calleja C. Jack Mezirov's conceptualization of adult transformative learning. *Journal of Adult and Continuing Education*. 2014. Vol. 20. № 1. Pp. 117–136.
  24. Halasz G., Michel A. Key Competences in Europe: interpretation, policy formulation and implementation. *European Journal of Education*. Vol. 46. Iss. 3. Pp. 289–306.
  25. Hinsch R., Pflingsten U. Gruppentraining sozialer Kompetenzen (GSK): Grundlagen, Durchführung, Materialien. Weinheim: Beltz, 2007. 340 p.

26. Kanning U.P. Inventar zur Messung sozialer Kompetenzen в Selbstund Fremdbild (ISK360). Göttingen: Hogrefe, 2014. Pp. 318–325.
27. Kurtz T. Der Kompetenzbegriff in der Soziologie. *Soziologie der Kompetenz*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. Pp. 7–25.
28. Mishel W. Personality and assessment. N.Y., 1968. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/001316446802800341>
29. Schola Europaea. Office of the Secretary-General. (2018). Key Competences for life long learning in the European Schools.

References

1. Aktual'ni pytannya formuvannya ta rozvytku hromadyans'kykh kompetentnostey v Ukraini [Current issues of the formation and development of civic competences in Ukraine]: *Materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Rozvytok hromadyans'kykh kompetentnostey v Ukraini»*. (2016). Kyiv: NADU, 308 p. (in Ukrainian).
2. Vasyutynskyy V.O. (2016). *Psykholohichna pravda pro individualizm i kolektyvizm: monohrafiya* [Psychological Truth About Individualism and Collectivism: A Monograph.]. K.: Milenium. 137 p. (in Ukrainian).
3. Hlebova N.I. (2019). *Spetsyfika sotsial'noyi kompetentnosti fakhivtsiv vodnoho transportu v umovakh suchasnoho rynku pratsi* [The specificity of the social competence of water transport specialists in the conditions of the modern labor market]. *Avtoref. dys. d-ra sotsiol. Nauk.*: 22.00.04. Zaporizhzhya. 40 p. (in Ukrainian).
4. Donchenko O., Romanenko Yu. (2001). *Arkhetypy sotsial'noho zhyttya a i polityka: monohrafiya* [Archetypes of social life and politics: monograph]. K.: Lybid'. 334 p. (in Ukrainian).
5. Zhadan I.V. (2022). *Hromadyans'ka kompetentnist': sotsial'ni ochikuvannya i realiyi : monohrafiya* [Civic competence: social expectations and realities: monograph]. Kropyvnyts'kyy: Natsional'na akademiya pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsial'noyi ta politychnoyi sotsial'noyi ta politychnoyi psykhohohiyi. 110 p. (in Ukrainian).
6. *Zakon Ukrainy «Pro osvitu»* [Law of Ukraine "On Education"]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (in Ukrainian).
7. Mazuryk O.V., Yereskova T.V. (2016). *Sotsial'na aktyvnist' suchasnoho ukrayins'koho sotsiumu: formy, resursy, naslidky* [Social activity of modern Ukrainian society: forms, resources, consequences]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Yurydychna akademiya Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Seriya Sotsiolohiya. № 3. Pp. 70–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnyuac_2016_3_8 (in Ukrainian)
8. Moisyeyeva N.I. (2015). *Sotsial'no-komunikatsiyina diyal'nist' yak istoriko-suspil'na praktyka: monohrafiya* [Social and communication activity as a historical and social practice: a monograph]. Kharkiv: KHNTUS·H. 392 p. (in Ukrainian).
9. Moskalenko V.V. (2013). *Sotsializatsiya osobystosti* [Socialization of personality]: *monohrafiya*. K.: Feniks, 540 p. (in Ukrainian).
10. Nechytaylo I.S. (2017). *Systemno-kodova kontseptsiya vzayemodiyi suspil'stva ta osvity* [System-code concept of interaction between society and education: author's abstract.]: *avtoref. dys. ... d-ra sotsiol. nauk*: 22.00.04. K. 39 p. (in Ukrainian).
11. Ohnev'yuk V.O. (2003). *Osvita v systemi tsinnostey staloho lyuds'koho rozvytku* [Education in the value system of sustainable human development]. K.: Znannya Ukrainy. 450 p. (in Ukrainian).
12. Predbors'ka I. (2006). *Filosofs'ki abrysy suchasnoyi osvity* [Philosophical outlines of modern education]. Sumy: Universytet-s'ka knyha. 225 p. (in Ukrainian).
13. Bondarenko V.D., Zhadan I.V., Poznyak S.I. ta in. (2017). *Politychna kartyna svitu student-s'koyi molodi: psykhohohichni problemy formuvannya: monohrafiya* [Political picture of the world of student youth: psychological problems of formation: monograph]; za red. V. D. Bondarenka, I. V. Zhadan; NAPN Ukrainy, In-t sotsial'noyi ta politychnoyi psykhohohiyi. K. : Milenium. 264 p. (in Ukrainian).
14. Popovych I.V. (2016). *Rol' sotsial'nykh ochikuvan' osobystosti u formuvanni hromadyans'kykh kompetentnostey* [The role of social expectations of the individual in the formation of civic competences]. *Aktual'ni pytannya formuvannya ta rozvytku hromadyans'kykh kompetentnostey v Ukraini: materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu «Rozvytok hromadyans'kykh kompetentnostey v Ukraini»* (Kyiv, 17-18 berezhnya 2016 r.). K. : NADU. Pp. 227–231. (in Ukrainian).
15. Ruchka A.O. (2017). *Kompetentnist' yak resurs zhyt'tyevoyi aktyvnosti* [Competence as a resource of vital activity]. *Ukrayins'ke suspil'stvo: monitorynh sotsial'nykh zmin*. K.: Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrainy. Pp. 264–274. (in Ukrainian).
16. Sydorkina M.Yu. (2019). *Hromadyans'ka kompetentnist' u rozrizi kontseptsiyi sotsial'noho interesu* [Civic competence in terms of the concept of social interest] [Elektronnyy resurs]. *Teoriya i praktyka suchasnoyi psykhohohiyi*. № 6. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719463/1/36.pdf> (in Ukrainian).
17. Smolins'ka O.E. (2015). *Teoretyko-metodolohichni zasady orhanizatsiyi kul'turno-osvitn'oho prostoru pedahohichnykh universytetiv Ukrainy* [Theoretical and methodological principles of the organization of the cultural and educational space of pedagogical universities of Ukraine]: *avtoref. dys. d-ra ped. nauk*. Drohobych. 34 p. (in Ukrainian).
18. Remezh T.O. (2018). *Sutnist' i struktura hromadyans'koyi kompetentnosti uchnya novoyi ukrayins'koyi shkoly* [The essence and structure of civic competence of a student of a new Ukrainian school]. *Ukrayins'kyy pedahohichnyy zhurnal*. № 2.

- Pp. 34–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2018_2_7 (in Ukrainian).
19. Yakymenko Yu., Stetsyuk P., Baluba I. ta in. (2023). Suchasnyy stan, priorityety ta perspektyvy rozvytku systemy hromadyans'koyi osvity v Ukraini [The current state, priorities and prospects for the development of the civic education system in Ukraine]. K.: Tsentrazumkova. 351 p. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/18/2023-POLIT-OSVITA.pdf> (in Ukrainian).
20. Khabermas U. (2000). Moral'noye soznaniye i kommunikativnoye deystviye [Moral consciousness and communicative action]. SPb.: Nauka. 377 p. (in Russian).
21. Bandura A. (1981). Cultivating competence, self-efficacy, and intrinsic interest through proximal selfmotivation. *Journal of Personality & Social Psychology*. 1981. 41(3). Pp. 586–598. URL: <https://doi.org/https://doi.org/10.1037/0022-3514.41.3.586>
22. European Commission, (2019). Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2766/569540/>
23. Calleja C. (2014). Jack Mezirov's conceptualization of adult transformative learning. *Journal of Adult and Continuing Education*. Vol. 20. № 1. Pp. 117–136.
24. Halasz G., Michel A. Key Competences in Europe: interpretation, policy formulation and implementation. *European Journal of Education*. Vol. 46. Iss. 3. Pp. 289–306.
25. Hinsch R., Pflingsten U. (2007). *Gruppentraining sozialer Kompetenzen (GSK): Grundlagen, Durchführung, Materialien*. Weinheim: Beltz. 340 p.
24. Kanning U.P. (2014). Inventar zur Messung sozialer Kompetenzen в Selbstund Fremdbild (ISK360). Göttingen: Hogrefe. Pp. 318–325.
25. Kurtz T. (2010). *Der Kompetenzbegriff in der Soziologie. Soziologie der Kompetenz*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. Pp. 7–25.
26. Mishel W. (1968). *Personality and assessment*. N.Y. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/001316446802800341>
27. Schola Europaea. Office of the Secretary-General. (2018). *Key Competences for life long learning in the European Schools*.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.9>

УДК 323:94(477) «192/195»

Дар'я ПОГРІБНА

*кандидат філософських наук, доцент
доцент кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін
Державного університету інфраструктури та технологій, м.Київ*

ORCID: 0000-0001-6333-8576

e-mail: dariavladyslavlivna@gmail.com

Ірина ГУМЕННА

*старший викладач кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін
Державного університету інфраструктури та технологій, м.Київ*

ORCID: 0000-0001-5441-0249

e-mail: gumenna19@gmail.com

РОЛЬ ЮЛІАНА ВАССИЯНА В ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Анотація. Дослідження окреслює діяльність та науковий доробок українського філософа, ідеолога, політика та публіциста Юліана Вассіяна, висвітлює його роль у становленні та розвитку українського націоналізму. Ідеї та теоретичні засади українського націоналізму як світоглядної доктрини та суспільно-політичного руху не втрачають своєї актуальності і в умовах сьогодення, зокрема, сприяють формуванню науково обґрунтованого ідеологічного курсу у контексті націо- та державотворчих процесів. Власне тому історія становлення та розвитку концептуальних засад українського націоналізму залишається актуальною проблематикою для наукових досліджень.

У статті розглядається внесок Ю. Вассіяна не лише як члена Проводу ОУН, але і як науковця, який обґрунтував теорію нації. Виокремлено ключові аспекти життєвого та наукового шляху Ю. Вассіяна, наведено спогади сучасників діяча щодо його місця у становленні українського націоналістичного руху. Окреслено головні ідеї теоретичних та суспільно-політичних праць діяча, основи теорії української нації. Зокрема,

поняття «ідея», «воля», «мета», «миролюбність», «національний геній», викладені в теорії нації Ю. Вассіяна розкривали не лише тогочасні проблемні питання націотворення, а і варті уваги в умовах сьогодення.

У контексті розкриття задекларованої проблеми, досліджено специфіку суспільно-політичних процесів першої половини ХХ ст. Бездержавність та соціально-політичні особливості розвитку українського суспільства в окреслений період сприяли формуванню українського націоналістичного руху. Патріотичне виховання у поєднанні з академічною освітою мотивувало Ю. Вассіяна до здійснення суспільно-політичної та державотворчої діяльності, участі у націоналістичних організаціях.

Дослідження постаті громадського діяча Ю. Вассіяна та його внеску в теорію українського націоналізму сприяє виробленню, на основі аналізу ідей філософа, науково обґрунтованого ідеологічного курсу розвитку України та формуванню в українському суспільстві дієвих ціннісних орієнтацій необхідних для сьогодення.

Ключові слова: національна ідея, державотворення, теорія нації, український науковий дискурс, студентські товариства, західноукраїнські землі, націотворчі процеси.

Daria POHRIBNA

PhD in Philosophy, Associate Professor
Department of Psychology and Social Sciences and Humanities,
State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, Ukraine

Iryna HUMENNA

Senior Lecturer
Department of Psychology and Social Sciences and Humanities,
State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, Ukraine

THE ROLE OF JULIAN VASSYIAN IN THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN NATIONALISM

Abstract. The study outlines the activities and scientific achievements of the Ukrainian philosopher, ideologue, politician and publicist Julian Vassyian and highlights his role in the formation and development of Ukrainian nationalism. The ideas and theoretical foundations of Ukrainian nationalism as a worldview doctrine and socio-political movement are still relevant today, in particular, they contribute to the formation of a scientifically sound ideological course in the context of nation and state-building processes. Therefore, the history of the emergence and development of the conceptual foundations of Ukrainian nationalism remains a relevant topic for scientific research.

The article examines the contribution of Julian Vassyian not only as a member of the OUN leadership, but also as a scholar who developed a theory of the nation. The main aspects of J. Vassyian's life, scientific and professional path are highlighted, and the memoirs of his contemporaries about his place in the formation of the Ukrainian nationalist movement are presented. The main ideas of his theoretical and socio-political works, the foundations of the theory of the Ukrainian nation are outlined. In particular, the concepts of «idea», «will», «goal», «peacefulness», «national genius» in J. Vassyian's theory of the nation not only revealed the problematic issues of nation-building at that time, but also deserve attention in the present.

In the context of the stated problem, the peculiarities of the socio-political processes of the first half of the twentieth century are studied. Statelessness and socio-political peculiarities of the development of Ukrainian society at that time contributed to the formation of the Ukrainian nationalist movement. Patriotic upbringing combined with academic education motivated Julian Vassyian to carry out socio-political and state-building activities and to participate in nationalist organizations.

The study of the figure of the public figure J. Vassyian and his contribution to the theory of Ukrainian nationalism contributes to the development, based on the analysis of the philosopher's ideas, of a scientifically sound ideological course of Ukraine's development and the formation of effective value orientations in Ukrainian society necessary for today.

Keywords: national idea, state formation, theory of the nation, Ukrainian scientific discourse, student societies, western Ukrainian lands, nation-building processes.

Постановка проблеми. Становлення та генеза українського націоналістичного руху першої половини ХХ ст. являв собою складний та багатогранний процес. На західноукраїнських землях, він проявився

не лише в якості світоглядної доктрини, а і в суспільно-політичному русі. Ідеї українського націоналізму взяли за основу при формуванні своїх програм різні українські політичні та громадські організації, напри-

клад, УНДО, яке ратувало за здобуття незалежності правовими методами, а також ОУН, що відіграла непересічну роль в українському національно-визвольному русі. Одним з ідеологів українського націоналізму, ідеї якого численно звучали у час національно-визвольних змагань, був Юліан Вассиян – філософ, ідеолог, публіцист першої половини ХХ ст.

Роль Ю. Вассияна, члена Проводу ОУН, заступника голови Президії та одного з авторів програмних положень ОУН, затверджених під час роботи Першого Конгресу ОУН у Відні 1929 р. [10, с. 61], є недостатньо вивченою та оціненою дослідниками поруч із багатьма науковими розвідками про таких визначних постатей, як Є. Коновалець, С. Бандера, Р. Шухевич, А. Мельник, М. Сціборський. Проте, саме доктор філософії Ю. Вассиян, здійснив непересічний вплив на розвиток української національної ідеї першої половини ХХ ст. та становлення українського націоналізму в цілому. Тому діяльність та творчість громадського діяча потребують ґрунтовного історичного дослідження, оскільки його діяльність в ОУН та його теорія нації є актуальними та дієвими в українському науковому та суспільно-політичному дискурсі в умовах сьогодення.

В період воєнних дій, соціально-політичної, економічної та гуманітарної кризи українське суспільство потребує не лише військової допомоги, але і розробки науково обґрунтованого ідеологічного курсу розвитку держави. Однак його важко сформулювати без наукових історичних розвідок та аналізу доробку відомих постатей, які були не лише активними політичними чи військовими діячами, але і дослідниками проблематики українського націоналістичного руху на науково-теоретичному рівні. Аналіз діяльності та наукових праць Ю. Вассияна, який розробив та виклав власну теорію нації, котра включала поняття «ідея», «воля», «мета», «особистість», «українська психологія», «національний геній», може сприяти збагаченню суспільно-історичного досвіду українців та пошуку виходу з ментальної кризи українського суспільства.

Аналіз наукових публікацій. Задекларована тематика вимагає аналізу не лише питання становлення та розвитку українського націоналізму, а й життєвого та наукового доробку українського філософа, політика та громадського діяча – Ю. Вассияна. Історіографічну та джерельну базу дослідження постаті Ю. Вассияна доречно об'єднати у такі групи: 1) власний науковий доробок Ю. Вассияна, укладений впродовж першої половини ХХ ст., найважливішим із якого в даному дослідженні постає праця «Ідеологічні основи українського націоналізму»; 2) праці вчених-істориків та істориків філософії, які вивчали особливості суспільно-політичної ситуації на західноукраїнських землях першої половини ХХ ст., зокрема: Дж. Армстронг, С. Кульчицький, Г. Касьянов, Я. Грицак, І. Патриляк, І. Хома та ін.; 3) спогади сучасників Ю. Вассияна, зокрема Б. Гошовського, З. Книша, В. Мартинця, Т. Лапичака, які дають змогу відтворити окремі моменти біографії філософа, ви-

значити провідні напрямки його діяльності; 4) історичні та історико-філософські напрацювання дослідників постаті Ю. Вассияна, зокрема В. Артюха, М. Голяничя, С. Губського, У. Стефанчук, Д. Стоян (її ж – Д. Погрібної), аналіз яких сприяє історичній реконструкції наукової та суспільно-політичної діяльності Ю. Вассияна та дає змогу визначити його місце у становленні та розвитку українського націоналізму. Наявна історіографічна та джерельна база допомагає більш широко поглянути на місце політика, філософа та учасника національно-визвольних змагань у становленні та генезі ідей українського націоналізму.

Метою дослідження є загальний аналіз особливостей становлення та розвитку українського націоналістичного руху та визначення непересічної ролі Юліана Вассияна як філософа, політика, громадського діяча та ідеолога у створенні теорії нації та в процесах становлення українського націоналістичного руху першої половини ХХ ст.

Для досягнення окресленої мети необхідно виокремити такі завдання:

- Проаналізувати історіографічну та джерельну базу окресленої проблематики та виокремити характерні особливості становлення українського націоналістичного руху.
- Здійснити історичну реконструкцію основних періодів діяльності Юліана Вассияна як філософа, ідеолога та політичного діяча, дослідити значення Ю. Вассияна як одного із теоретиків українського націоналізму.
- Здійснити рецепцію основних ідей теорії нації Ю. Вассияна в умовах сьогодення та обґрунтувати актуальність його діяльності для розвитку сучасної української нації.

Основна частина. Після завершення Першої світової війни (1914–1918 рр.) на західноукраїнських землях утворюється Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР), а на теренах Наддніпрянської України ще від січня 1918 р. ІV Універсалом Української Центральної Ради була проголошена самостійна Українська Народна Республіка. Проте держави не проіснували довго, що і стало одним із каталізаторів розгортання нової хвилі національної боротьби.

Проходження українським народом шляху національного відродження крізь фольклорно-культурницький, академічний та політичний етапи відбувся ще впродовж ХІХ ст., однак, виклики початку ХХ ст. ставили нові завдання та потребували більш активних, швидких дій.

Дослідник А. Мельник, аналізуючи науковий доробок Ю. Липи та І. Лисака-Рудницького, наголошує, що поразка національно-визвольних змагань підштовхнула українців до пошуку нових шляхів здобуття соборності, наприклад, прихильники націоналістичних поглядів чітко заявляли, що «передумовою забезпечення всебічного розвитку нації та її активної ролі у світовому оточенні є власна незалежна держава» та «стратегічну мету своєї діяльності відобразили в гаслі – незалежність, державність і соборність» [11, с. 57].

Учасники визвольних змагань, члени військових з'єднань та армій, представники української інтелігенції, члени українських студентських товариств, а також ті, хто вимушено емігрував з українських територій через причини соціально-економічного, політичного та культурницького характеру в окреслений період, здебільшого не полишали ідеї досягти незалежності, однак, усвідомлювали необхідність нових методів, тактик, прийомів та стратегій боротьби.

Наприклад, українські студенти Східної Галичини, які через військові дії, економічні причини та відсутність можливості навчатись рідною мовою емігрували часто до Чехословаччини. Там вони долучались до українських організацій та підтримували національно орієнтований рух, зокрема, через створення навчальних закладів, де здобували фах, щоб у майбутньому розвивати українські землі, та готували нову українську інтелігенцію: «...так, надіятись на те, що українська справа полагодиться сама собою – річ даремна. Час пристосуватися до тих умов у яких ми опинились і братись за чорну роботу зміцнення підвалин українського руху, його поширення та поглиблення...» [13, с. 17].

У 1920 р. відбулося засідання Стрілецької Ради та «З'їзду відпоручників українських військових частин і організацій за кордоном» в Празі, які в історіографії вважаються заходами, де розпочато діяльність УВО. На початках УВО була організована із членів українських військових формувань, але в середині 20-х рр. XX ст. до Організації також долучаються школярі старших гімназійних класів, учасники студентських товариств та загалом молодь, що свідчило про розширення кола підтримки ідей національно-визвольного руху [15, с. 67].

Вже в 1929 р. у Відні було створено ОУН, головування якою, як і УВО, здійснював Є. Коновалець. Для створення ОУН відбулось об'єднання УВО та Союзу Української Націоналістичної Молоді, Легії Українських Націоналістів, Групи Української Національної Молоді та Союзу Українських Націоналістів в Німеччині. Власне, якщо узагальнювати, за матеріалами наукового доробку П. Мірчука, створенню Організації передувала низка етапів: на першому – Конференції Українських Націоналістів у Берліні (листопад, 1927 р.), було створено координаційний центр всіх націоналістично спрямованих організацій – Провід Українських Націоналістів (5 осіб), а на другому етапі виокремлюємо скликання II Конференції Українських Націоналістів у Празі (квітень, 1928 р.), де було заслухано звіти про підготовку до майбутнього Конгресу, піднесено питання відносин між українськими політичними партіями західноукраїнських земель та українським націоналістичним рухом, а вже далі постануть події власне створення ОУН – Першого Конгресу Українських Націоналістів (січень-лютий 1929 р.) у Відні, де були присутні 30 представників від українських націоналістичних організацій та двоє гостей (К. Плохий як представник українців з Кубані та І. Кедрин Рудницький – член УНДО, член редакції «Діло») [12, с. 75–88].

Під час Першого Конгресу українських націоналістів (1929 р.) було здійснено виклад світосприйняття та ідеологічних основ ОУН. Серед учасників пленумів та засідань Конгресу тривала полеміка, оскільки: «Ю. Вассиян, С. Ленкавський і С. Охримович обстоювали філософічно-ідеалістичні основи українського націоналізму ... сформульовані в писаннях М. Міхновського і Д. Донцова. Іншу концепцію заступали Д. Андрієвський і Д. Демчук, що намагались включити до ідеології українського націоналізму елементи матеріалістичного світогляду та демократизм типу уенерівщини. Перемогла перша концепція» [12, с. 91].

Одним із головних ідеологів українського націоналізму, учасником Української Крайової Студентської Ради, членом Проводу ОУН, був Ю. Вассиян, який в лютому 1928 р. у праці «До головних засад націоналізму» стверджував: «Шлях політичного визволення необхідно веде через зломання в собі від'ємних рис власного характеру, тої спадщини кількасотлітнього закріпощення... Націоналізм не знає диктатури окремого інтересу, що встановлює режим частини над цілістю... Національна єдність є основою для вільнішого заспокоювання... Індивідуальність нації проявляється, як особиста воля органічних її частин, що самі з себе виявляють постулат ідеї цілості...» [1, с. 33–42].

Про окремі факти біографії Ю. Вассияна у своїх творах та промовах згадували його сучасники: П. Мірчук у «Нарисах історії ОУН», З. Книш у книгах «Так перо пише» та «Розбрат», В. Мартинець у праці «Українське підпілля – від УВО до ОУН» та «Bretz». Колеги та сподвижники члена Проводу ОУН присвячували йому окремі статті, зокрема, О. Бойків «Виймова людина», Б. Гошовський «Мислитель. Ідеолог. Публіцист», Т. Лапичак «Виректи своє слово прометеєвого чину». Проте, найбільш повну хронологічно-систематизовану біографію мислителя подано у вступі Б. Гошовського до збірки «Степовий Сфінкс: суспільно-філософічні нариси» (1972 р.) [7], де укладено видання творів Ю. Вассияна.

Наукові доробки сучасних дослідників теж дають змогу реконструювати біографію Ю. Вассияна не лише як політика та ідеолога, а і як науковця. Уваги заслуговує стаття У. Стефанчук «Д-р Юліан Вассиян: кілька ескізів до портрету» та вступне слово І. Загребельного до збірки «Вассиян Юліан. Рефлексії: Вибрані твори», виданої до 130 річчя від дня народження Є. Коновальця за ініціативи ОУН (6).

Ю. Вассиян народився 12 січня 1894 р. в с. Колоденце Жовківського повіту на Галичині. Після закінчення народної школи у 1905 р. в с. Дзіболки, закінчує Львівську академічну гімназію у 1914 р. Вже під час навчання на філософському факультеті Львівського університету Яна Казимира, визначає свою громадську позицію, яка також полягала і в «...обороні викладової мови в університеті, за що мав не раз до діла з австрійською владою...» [7, с. 18].

Під час Першої світової війни, намагаючись дістатися до Легіону УСС у м. Стрий, разом із старшим

братом був заарештований угорськими жандармами та поміщений до табору інтернованих. І хоча згодом братів було звільнено (після висловлення Ю. Вассияном антимосковської позиції у зверненні до австрійського генерала), старший брат Володимир невдовзі помер від хвороби шлунку, і «у той же самий день померла і мати Вассиянів» [7, с. 19].

Юліан таки дістався коша УСС та пройшов усю військову компанію Першої світової війни, перехворівши на плямистий тиф. Після перебування у польському таборі полонених у Домб'є, Ю. Вассиян стає студентом Українського Таємного університету у Львові та референтом Української Студентської Крайової Ради, яка співпрацювала з УВО, а згодом співзасновником Групи Української Державницької Молоді [12, с. 55]. У Стефанчук наголошує на активній участі діяча у «Кураторії українських високих шкіл у Львові» – організації, яка «ставила собі за мету легалізацію українських підпільних вищих шкіл» [14, с. 148].

У Празі, куди Ю. Вассиян переїхав у 1924 р., поряд із навчально-науковою діяльністю (студент Українського Вищого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова та докторант Карлового університету), яка завершилася захистом докторської дисертації «Поєднання розуміння філософії в її відношенні до наук про основи поетики і метафізики» у 1928 р., майбутній провідник ПУН проводить активну суспільно-політичну діяльність.

Будучи головою Групи Української Національної Молоді, він бере участь у I Конференції Українських Націоналістів (листопад 1927 р.), за підсумками якої засновується друкований орган «Розбудова нації», де і друкує свою програмну статтю «До головних засад націоналізму». Надалі його політична діяльність реалізується під час II Конференції Українських Націоналістів (квітень 1928 р.), а згодом – під час I Конгресу Українських Націоналістів (Відень, 28 січня – 3 лютого 1929 р.). Під час роботи Конгресу «Ю. Вассиян виголосив доповідь «Ідеологічні основи українського націоналізму», яка лягла в основу ідеологічної резолюції Конгресу – «Загальних означень», автором якої був Ю. Вассиян» [7, с. 20–21].

Обираючи між шляхом академічного філософа та політичного діяча-«підпільника», докторант відмовляється від наукової кар'єри професора університету, адже «...для цього немає передумови: немає українського державного університету в Українській Державі» [6, с. 6].

З цього моменту Ю. Вассиян обирає життєвий шлях учасника нелегальних об'єднань та реалізує свої ідеї та прагнення лише у підпільній діяльності, через яку зазнає переслідувань. Зокрема, його чекає засудження у 1931 р. за участь у Конгресі ОУН та ув'язнення на 4 р. у в'язницях «Бригідки» у Львові, Дрогобичі та Седльці; арешт у 1939 р. і перебування у концентраційному таборі в Березі Картузькій; бурхлива підпільна діяльність як члена ПУН; арешт німецьким гестапо у січні 1944 р., перебування у в'язниці в Сяноці та концтаборі «Брец»; життя на чужині в

Австрії та Німеччині, зокрема, у таборі втікачів з весни 1944 по січень 1950 рр.; важка праця прибиральником у Чикаго у 1950-1953-х рр.; смерть від серцевого нападу та поховання на цвинтарі єпархії св. Миколи у Чикаго.

Це є шлях філософа-націоналіста, діяльність якого надихала сучасників і стала гірким, проте, корисним уроком для нащадків. Отже, історична реконструкція біографії Ю. Вассияна як філософа, ідеолога, політика, публіциста визначає головну передумову його творчої діяльності, якою є інтенція на розбудову Української держави. Свідомий патріот-націоналіст «...пожертвував можливістю академічної кар'єри і творчості у комфортних умовах, ставлячи перед собою етичні зобов'язання, які впливали з його світогляду» [9, с. 25], і всі його дії та творчий доробок були пов'язаним із проблемою обґрунтування сутності української нації та спробами здобуття та розбудови Української держави.

Ідеї теорії нації Ю. Вассияна викладені в його програмних творах «Ідеологічні основи українського націоналізму», «До головних засад націоналізму», «До проблеми національно-патріотичного виховання», «Воююча Україна», «Степовий Сфінкс», «Назад до Шевченка». У доробку мислителя «...добре помітні не тільки спроби філософського обґрунтування власних ідей, а й уславлення націоналізму та прагнення надати йому всезагального характеру» [8, с. 118].

Стверджуючи, що «... національність – це найглибша, найзагальніша і найтривкіша підстава людської соціальності» [2, с. 119], автор програмних положень ОУН визначає націю не як фактичну спільноту, а як результат дії психологічно-ментальних чинників, що спричинюють формування і розвиток нації, як «...суцільну духову окресленість, зазначену в різних її конкретно-індивідуальних виявленнях» [3, с. 141]. Обґрунтовуючи природу нації як єдності понять «ідея» – «воля» – «мета», мислитель акцентує увагу на активному вольовому началі особистості, без якого існування нації є неможливим.

Критикуючи головні психологічно-ментальні характеристики пересічного українця, серед яких «хвороблива боротьба проти братніх успіхів», «послаблена воля», «український тип хлібороба, глибоко зв'язаного зі своєю землею, миролюбного й обмеженого до своїх вузько-особистих, родинних і побутових вітально існувальних справ», Ю. Вассиян зазначає, що «... Де душі бракує засади руху – волі, там неможлива ніяка правда історія, переткана мережею великих імен і славних подвигів» [5, с. 51–53].

Негативні суспільно-психологічні характеристики особистості унеможливають формування нації як об'єднаної спільноти, тому історичний процес вважається Ю. Вассияном таким, що формується активною волею особистості: «... як автономний учасник чинної ідеї він зберігає за собою суверенну волю бути творцем нових вартостей...» [2, с. 133]. Кожна людина повинна усвідомити ідею нації та спрямувати свою вольову активність для її реалізації з метою досягнення цілі – створення Української

Держави, бо для української нації «...начальним постулатом є створення політично-правної організації, означеної Українська Самостійна Соборна держава» [3, с. 143].

Передумовами існування держави, на думку Ю. Вассіяна, є не геополітичні фактори, а психологічно-ментальна єдність української нації на ідейному рівні: «Ідея духовної соборності українства – це вихідна органічна передумова для всіх існуючих і можливих форм життєвого єднання українців. Вона зі свого джерела посилює живим змістом і рушійною снагою чоловічу ідею державності» [4, с. 153–154]. Ідея є актуальною в контексті геополітичної та військової кризи сьогодення, причин якої варто пошукати не лише у соціально-політичній площині, а й на рівні психологічно-ментальних характеристик української нації як спільноти.

На відміну від Д. Донцова, Ю. Вассіяна не робив об'єктом свого аналізу поняття «еліта», проте пропонував для наукового дискурсу термін «національний геній». Особистість, яка випереджає свій час, яка бере на себе роль творця національної ідеї та своєю волею намагається активізувати інших до об'єднання з метою здобуття державності, є генієм, який «межа і початок рівночасно: в ньому переломлюється лінія дійсності на новий напрям» [5, с. 65]. Для Ю. Вассіяна «національними геніями» були Б. Хмельницький та Т. Шевченко, проте, щодо його сучасності він зазначає, що «...є в нас в тому чи іншому відношенні проявлення подібні на геніальність, але генія-особи в повному чині нема» [5, с. 64].

Постулати теорії нації Ю. Вассіяна залишаються актуальними і дієвими для українського наукового дискурсу XXI ст., оскільки, часто причинами появи деструктивних тенденцій в українському суспільстві є неспроможність пересічного українця подолати власні егоїстичні інтереси та прагнення. І проблема лідера, який міг би стати уособленням української національної ідеї, і досі залишається невирішеною.

Вплив Ю. Вассіяна на становлення та розвиток українського націоналізму не обмежується роллю ідеолога ОУН та члена Проводу. Досвід редагування та написання публікацій до періодичних видань діаспори («Національна думка», «Голос», «Розбудова нації», «Самостійна Україна») дала змогу йому залишитися в історії української націології також в якості публіциста та популяризатора ідей українського націоналізму. Також його наукові дослідження дали можливість обґрунтувати загальну значущість таких концептів, як: «історія», «нація», «особистість», «ідея», «воля», «мета», «національний геній», «держава» та інших, пов'язаних із теорією нації та держави.

Основні ідеї українського націоналізму, викладені в його програмних творах, є актуальними і дієвими не лише для першої половини ХХ ст., але і отримують свою рецепцію у сучасності. Як визначив дослідник С. Губський «...Вассіяна зазначає, що націоналізм перш за все спрямований у майбутнє, він намагається встановити зв'язок з усіма сферами життя й опанувати його» [8, с. 118]. Концепція нації як

сукупності «внутрішніх» психологічно-ментальних чинників, дихотомія мотиваційних установок «пасивна миролюбність» та «вольова активність», визначення національної ідеї та активної вольової спрямованості кожного члена нації як єдину умову розбудови та зміцнення України як держави – ці та інші ідеї мислителя можуть лягти в основу сучасних філософських та політологічних теорій, а також вплинути на формування ціннісних орієнтацій українського суспільства.

Висновки і пропозиції. У дослідженні здійснено загальний аналіз процесів становлення та розвитку українського націоналістичного руху, а також історичну реконструкцію постаті Ю. Вассіяна не лише як ідеолога чи політика, але і як автора наукових концепцій, які сприяли розвитку ідейного підґрунтя українського націоналізму.

Вивчення постаті Ю. Вассіяна залишається актуальним для українських істориків, філософів, політологів, соціологів, проте, на сьогодні, немає жодного повного видання його творів та монографії – дослідницького аналізу всіх його ідей. Ю. Вассіяна не отримав гідної популяризації в українському суспільстві, його особистість, не дивлячись на старання дослідників його життєвого та творчого шляху, здебільшого залишається невідомою широкому загалу.

Проте, біографія та творча спадщина Ю. Вассіяна можуть бути оцінені сучасним українським суспільством, яке розвивається в межах глобалізаційної парадигми. Високий рівень ерудованості та освіченості, глибокий рефлексивний аналіз проблем націостановлення, відкритість та чесність, відданість головній меті – створенню Незалежної та Соборної Української держави, дослідження української суспільної проблематики в контексті загальносвітової – всі ці моменти свідчать про непересічність особистості Юліана Вассіяна та його значний вплив на становлення та розвиток українського націоналізму.

Перед українською науковою спільнотою стоїть завдання ввести постать Ю. Вассіяна до вітчизняного, а згодом, європейського наукового дискурсу, а перед українським суспільством – прийняти Ю. Вассіяна в якості творця актуальної та дієвої теорії нації, зокрема, в умовах сьогодення.

1. Вассіяна Ю. До головних засад націоналізму. *Розбудова Нації: орган Проводу Українських Націоналістів*. №2. Прага, лютий 1928. С. 33–242.
2. Вассіяна Ю. Ідеологічні основи українського націоналізму. *Рефлексії: Вибрані твори*. Київ: Українська Видавнича справа, 2021. С. 114–141.
3. Вассіяна Ю. Загальні означення (Вступ до устрою ОУН). *Рефлексії: Вибрані твори*. Київ: Українська Видавнича справа, 2021. С. 141–145.
4. Вассіяна Ю. Над Рубіконом. *Рефлексії: Вибрані твори*. Київ: Українська Видавнича справа, 2021. С. 145–158.
5. Вассіяна Ю. Степовий сфінкс. *Твори: в 2 т. Т. 1: Степовий сфінкс. Суспільно-філософські нариси*. Торонто: «Євшан-зілля», 1972. С. 49–80.

6. Гошовський Б. Мислитель, ідеолог, публіцист. *Твори: в 2 т. Т.1: Степовий сфінкс. Суспільно-філософські нариси.* Торонто: «Євшан-зілля», 1972. Торонто: «Євшан-зілля», 1972. С. 5–7.
7. Гошовський Б. Передмова. *Твори: в 2 т. Т. 1: Степовий сфінкс. Суспільно-філософські нариси.* Торонто: «Євшан-зілля», 1972. С. 18–25.
8. Губський С. Ідеї націоналізму та державності в творчій спадщині Юліана Вассіяна. *Українознавство: Історичні науки.* 2019. 2 (71). С. 109–122.
9. Загребельний І. Філософ в стані ідеологів. *Рефлексії: Вибрані твори.* Київ: Українська Видавнича справа, 2021. С. 7–25.
10. Мартинець В., Сціборський М. Організаційна частина. Звідомлення Конгресу Українських Націоналістів. *Розбудова Нації: орган Проводу Українських Націоналістів.* №1–2 (13–14). Прага, січень-лютий 1929. С. 61.
11. Мельник А. Особливості розвитку української політико-правової думки націоналістичного спрямування в Галичині у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) ХХ ст. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»: Теорія та історія держави і права; Історія політичних і правових учень.* №2. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2024. С. 55–63.
12. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. I. 1920–1939 / за ред. С. Ленкавського. Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. 641 с.
13. Старий студент. Справа організації українського університету на чужині. *Український студент.* №1. Прага, жовтень 1920. С. 16–19.
14. Стефанчук У. Д-р Юліан Вассіян: Кілька ескізів до портрету. *Український визвольний рух.* №17. 2012. С. 140–158.
15. Хома І. Євген Коновалець і початки УВО (серпень – листопад 1920 р.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія.* Вип. 2 (44). 2019. С. 64–81.
5. Vassyian Ju. (1972). *Stepovyi Sfinks* [Steppe Sphinx]. *Tvory* : v 2 t. T. 1 : *Stepovyi sfinks. Suspilno-filosofski narysy.* Toronto: «Yevshan-zillia». Pp. 49–80. (in Ukrainian).
6. Hoshovskyi B. (1972). *Myslytel, ideoloh, publitsyst* [Thinker, ideologist, publicist]. *Tvory*: v 2 t. T. 1: *Stepovyi sfinks. Suspilno-filosofski narysy.* Toronto: «Yevshan-zillia». Pp. 5–7. (in Ukrainian).
7. Hoshovskyi B. (1972). *Peredmovia* [Preface]. *Tvory* : v 2 t. T. 1: *Stepovyi sfinks. Suspilno-filosofski narysy.* Toronto: «Yevshan-zillia». Pp. 18–25. (in Ukrainian).
8. Hubsnyi S. (2019). *Idei natsionalizmu ta derzhavnosti v tvorchii spadshchyni Ju. Vassyiana* [Ideas of nationalism and statehood in the creative heritage of Ju. Vassian]. *Ukrainoznavstvo: Istorychni nauky.* 2 (71). Pp. 109–122. (in Ukrainian).
9. Zahrebelnyi I. (2021). *Filosof v stani ideolohiv* [The philosopher is in the state of ideologues]. *Refleksii: Vybrani tvory.* Kyiv: Ukrainska Vydavnycha sprava. Pp. 7–25. (in Ukrainian).
10. Martynets V., Stsiborskyi M. (1929). *Orhanizatsiina chastyna. Zvidomlennia Konhresu Ukrainskykh Natsionalistiv* [Organizational part. Notice of the Congress of Ukrainian Nationalists]. *Rozbudova Natsii: orhan Provodu Ukrainskykh Natsionalistiv.* #1–2 (13–14). Pp. 61. (in Ukrainian).
11. Melnyk A. (2024). *Osoblyvosti rozvytku ukrainskoi polityko-pravovoi dumky natsionalistychnoho spriamuvannia v Halychyni u mizhvoiennyi period (1919-1939 rr.) XX stolittia* [Peculiarities of the development of Ukrainian political and legal thought of a nationalist orientation in Galicia in the interwar period (1919-1939) of the 20th century]. *Elektronne nauкове vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo»: Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; Istoriiia politychnykh i pravovykh uchen.* #2. Pp. 55–63. (in Ukrainian).
12. Mirchuk P. (1968). *Narys istorii OUN. T. I. 1920-1939* [Essay on the history of the OUN. Volume I. 1920-1939]. Miunkhen-London-Niu-York: Ukrainske vydavnytstvo. 641 p. (in Ukrainian).
13. Staryi student (1920). *Sprava orhanizatsii ukrainskoho universytetu na chuzhyni* [The matter of organizing a Ukrainian university abroad]. *Ukrainskyi student.* #1. Pp. 16–19. (in Ukrainian).
14. Stefanчук U. (2012). *D-r Yulian Vassyian: Kilka eskiziv do portretu* [Dr. Ju. Vassyian : A few sketches for the portrait]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh.* #17. Pp.140–158. (in Ukrainian).
15. Khoma I. (2019). *Yevhen Konovalets i pochatky UVO (serpen – lystopad 1920 r.)* [Yevhen Konovalets and the beginnings of the Ukrainian Academy of Sciences (August - November 1920)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriiia.* #2 (44). Pp. 64–81. (in Ukrainian).

References

1. Vassyian Ju. (1928). *Do holovnykh zasad natsionalizmu* [To the main foundations of nationalism]. *Rozbudova Natsii: orhan Provodu Ukrainskykh Natsionalistiv.* №2. Pp. 33–42. (in Ukrainian).
2. Vassyian Ju. (2021). *Ideolohichni osnovy ukrainskoho natsionalizmu* [Ideological foundations of Ukrainian nationalism]. *Refleksii: Vybrani tvory.* Kyiv: Ukrainska Vydavnycha sprava. Pp. 114–141. (in Ukrainian).
3. Vassyian Ju. (2021). *Zahalni oznachennia (Vstup do ustroiu OUN)* [General definitions (Introduction to the organization of the OUN)]. *Refleksii: Vybrani tvory.* Kyiv: Ukrainska Vydavnycha sprava. Pp. 141–145. (in Ukrainian).
4. Vassyian Ju. (2021). *Nad Rubikonom* [Over the Rubicon]. *Refleksii: Vybrani tvory.* Kyiv: Ukrainska Vydavnycha sprava. Pp. 145–158. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.10>
УДК 314.1+316.3(477)

Володимир СКЛЯР

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр»,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М.Т. Рильського НАН України

ORCID: 0000-0003-0020-5973

Email: sklyar_vm@ukr.net

ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ ТА ЧАСТКА УКРАЇНЦІВ У ЙОГО СКЛАДІ НА ВІЛЬНИХ ВІД РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТА ОКУПОВАНИХ ТЕРЕНАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ТА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

Анотація. Дослідження етнічних процесів в Україні є важливим завданням українознавства. В умовах російсько-української війни особливо нагальним є спростування російських міфологем щодо етнічного складу населення України. У статті визначено площу вільних від окупації та окупованих територій Херсонської та Запорізької областей, з урахуванням адміністративно-територіального устрою за реформою 2020 року. Встановлено динаміку чисельності населення цих теренів за статистичними матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року, статистичними даними на час проведення адміністративно-територіальної реформи 2020 року та за інформацією Херсонської та Запорізької обласних військових адміністрацій про чисельність населення у 2024 році. Попри те, що окупованими виявилися більшість теренів цих областей, на менших за площею територіях, які у 2024 році були вільні від російської агресії і де були обласні центри. До початку російської агресії на цих теренах зосереджувалася більшість населення цих областей. Доведено, що в етнічному складі населення Херсонської та Запорізької областей, серед міського та сільського населення, серед населення усіх її районів українці становлять абсолютну більшість. Тому російські претензії на територію Херсонської та Запорізької областей є безпідставними та нікчемними за аргументацією щодо анексії заселених українцями теренів цих південних областей України. Напрями та наслідки російської імперської політики на окупованих українських землях потребують подальших спеціальних досліджень, як і запровадження кримінальної відповідальності за воєнні злочини російських загарбників та колаборантів з боку українського та міжнародного правосуддя.

Ключові слова: Україна, етнічні процеси, захоплені території, російський агресор, деокупація, імперська політика росії, українські реалії, український спротив, дослідження складу населення.

Volodymyr SKLIAR

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Leading Researcher at the Ukrainian Ethnological Center,
Rylsky Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine

THE POPULATION SIZE AND THE SHARE OF UKRAINIANS IN IT ON THE OCCUPATION-FREE AND THE RUSSIAN OCCUPIED TERRITORIES OF KHERSON AND ZAPORIZHZHIA OBLASTS

Abstract. The study of ethnic processes in Ukraine is an important task of Ukrainian studies. In the context of the russian-Ukrainian war, it is especially urgent to refute russian mythologemes about the ethnic structure of the Ukrainian population. The article determines the area of the occupation-free and occupied territories of Kherson and Zaporizhzhia regions, taking into account the administrative-territorial structure according to the 2020 reform. The dynamics of the population of these territories is established based on the statistical materials of the 2001 All-Ukrainian Population Census, statistical data at the time of the 2020 administrative-territorial reform, and information from the Kherson and Zaporizhzhia regional military administrations on the population in 2024. Despite the fact that most of the territories of these regions were occupied, the smaller areas that were free of russian aggression in 2024 and had regional centers were home to the majority of the population of these regions before the russian aggression. The author proves that Ukrainians constitute an absolute majority in the ethnic composition of the population of Kherson and Zaporizhzhia regions, among the urban and rural population, and among the population of all its districts. There-

fore, the russian claims to the territory of Kherson and Zaporizhzhia regions are groundless and insignificant in terms of the arguments for the annexation of the territories inhabited by Ukrainians in these southern regions of Ukraine. The directions and consequences of the Russian imperial policy on the occupied Ukrainian lands require further special research, as well as the introduction of criminal responsibility for the war crimes of the Russian invaders and collaborators on the part of Ukrainian and international justice.

Keywords: Ukraine, ethnic processes, captured territories, Russian aggressor, de-occupation, imperial policy of Russia, Ukrainian realities, Ukrainian resistance, study of the composition of the population.

Постановка питання. Дослідження етнічних процесів в Україні є одним із важливих завдань сучасного українознавства, особливо в умовах російсько-української війни, де етнічні чинники безпідставно використовуються кремлівським керівництвом для виправдання російської агресії та анексії українських земель. Сучасна кремлівська влада повернулася до імперських міфологем XIX ст., коли заперечувалося існування українців як окремої нації, а українці (за імперським терміном «малороси») визнавалися етнографічною групою росіян. Не визнаючи українців як окрему націю, путінська влада заперечує існування незалежної Української держави. Тому головною метою агресора є ліквідація української держави та знищення української нації.

Одним із головних напрямків російської агресії в Україні з 24 лютого 2022 року стали південні Херсонська та Запорізька області. Вже до березня 2022 року більшість теренів цих областей опинилися під окупацією. Після поразки російських військ від ЗСУ у Харківській області 6–12 вересня 2022 року, кремлівська влада наприкінці вересня поспіхом провела на окупованих територіях Херсонської та Запорізької областей, як на Донеччині і Луганщині, псевдореферендуми «про входження до складу рф». На початку жовтня 2022 року незаконну анексію 4 областей України закріплено в конституції країни-агресорки. І це попри те, що значна частина Запорізької області, зокрема і місто Запоріжжя, як і Херсонщини з містом Херсоном, звільненим ЗСУ у листопаді 2022 року, залишаються під контролем української влади, вони оголошені частиною «нових російських територій», а їхні мешканці – «росіянами».

Тому досить актуальним є дослідження чисельності населення та рівня частки українців в етнічному складі населення Херсонської та Запорізької областей, опираючись на статистичні дані, зокрема Всеукраїнського перепису 2001 року [1]. Цей перепис населення України виявився останнім, бо з 2011 року проведення нового перепису постійно переносилося. Запланований на 2011-й рік перепис рішенням Кабінету міністрів було перенесено на два роки через брак коштів. У 2013 його також відтермінували – спочатку на 2016 рік, а потім через російську військову агресію – вже на 2020 рік. Всеукраїнський перепис населення планували провести у 2023 році. А в жовтні 2023 уряд визнав розпорядження Кабміну від 09.12.2020 №1542 «Про проведення у 2023 році Всеукраїнського перепису населення» таким, що втратило чинність [2].

Важливе значення мають статистичні матеріали, пов'язані зі здійсненням адміністративно-територіальної реформи 2020 року [3; 4], а також інфор-

мація Херсонської та Запорізької обласних військових адміністрацій про чисельність населення у 2024 році [5; 6].

На жаль, спеціальних досліджень стосовно цієї тематики не існує. Важливе значення має інформація Херсонської та Запорізької обласних військових адміністрацій протягом 2022–2024 рр. про ситуацію на вільних та окупованих територіях, зокрема і про чисельність населення [5; 6], інформація ГШ ЗСУ про бойові дії на Херсонському та Запорізькому напрямках, про постійні обстріли цих областей [7], спеціальні доповіді Уповноваженого Верховної ради України з прав людини щодо злочинів російської влади на окупованих територіях [8].

Метою статті є визначення чисельності населення та частки українців у його складі на вільних від російської окупації та окупованих теренах Херсонської та Запорізької областей за новими районами та територіальними громадами.

Основна частина. Херсонська область. До адміністративно-територіальної реформи 2020 року до складу Херсонської області входили: обласний центр місто Херсон, 2 міста обласного підпорядкування Каховка та Нова Каховка, а також 18 районів. За адміністративно-територіальною реформою 2020 року Херсонщина поділялася на 5 нових великих районів у складі 49 територіальних громад: 9 міських, 17 селищних, 23 сільських, які об'єднували 698 населених пунктів [3]. У результаті російської агресії 24 лютого 2022 року розпочалася окупація Херсонської області, 1 березня був захоплений і Херсон. До кінця березня 2022 року майже вся територія Херсонщини була окупована. На початку вересня 2022 року почався контрнаступ ЗСУ, і до 11 листопада від ворога було звільнена вся правобережна частина області, зокрема і місто Херсон. Лінія фронту проходить Дніпром.

Правобережжя Херсонської області складається із нових Бериславського та Херсонського районів. **Бериславський район** створено у липні 2020 року у складі 11 територіальних громад: Бериславської міської, Великоолександрівської, Калинівської, Високопільської, Нововоронцовської селищних, Милівської, Новорайської, Тягинської, Борозенської, Кочубеївської, Новоолександрівської сільських [3].

До реформи 2020 року терени цього нового району належали до Бериславського (в старих межах), Великоолександрівського, Високопільського, Нововоронцовського районів. Лише Козацька селищна та Веселівська сільська ради, які розташовувалися на правому березі Дніпра та раніше належали до Бериславського району, за реформою 2020 року ввійшли до нового Каховського району. Також Лима-

нецька сільська рада Бериславського району з 2020 року опинилася у складі Дар'ївської сільської громади Херсонського району [3].

Херсонський район у 2020 році створено у межах Херсонської міської ради правобережного Білозерського району та лівобережного Олешківського (до 2016 року Цюрюпинського) району. На правобережжі області створено Херсонську міську, Білозерську селищну, Дар'ївську, Музиківську, Станіславську, Чорнобаївську сільські територіальні громади. У межах колишнього лівобережного Олешківського району у 2020 році створено Олешківську міську, Великокопанівську, Виноградівську, Ювілейну сільську територіальні громади [3].

Отже, до 2020 року на правобережній Херсонщині було 5 районів та Херсонська міська рада, а за новою адміністративно-територіальною реформою створено 17 територіальних громад: 2 міські, 5 селищних, 10 сільських у межах 2 нових районів Херсонського та Бериславського.

Загальна площа Херсонської області становила 28 460 кв. км. **Площа правобережної частини Херсонщини** складала 6 830 кв. км, зокрема Бериславського району – 4 750 кв. км [3], неокупованої (правобережної) частини Херсонського району 2 040 кв. км, правобережної частини Каховського району – 40 кв. км. Частка звільнених теренів Херсонщини від російської окупації досягла 24,0 % [9].

Чисельність населення правобережжя Херсонщини за переписом населення 2001 року становила 561 тис. осіб, що складало 47,8 % всього населення області (1 млн. 172 тис. осіб) [9, с. 1]. Тобто, на цих теренах за рахунок обласного центру зосереджувалася майже половина населення Херсонщини. На час проведення адміністративно-територіальної реформи (липень 2020 року) чисельність населення правобережжя області становила 499 тис. осіб [3]. За 2001–2020 рр. переважно за рахунок депопуляції чисельність населення цієї частини Херсонщини скоротилася на 11,0 % (62 тис. осіб) [9].

За інформацією начальника Херсонської обласної військової адміністрації Олександра Прокудіна, на початку вересня 2024 року на прифронтових теренах Херсонщини мешкало лише 167 тис. осіб, зокрема 45 тис. осіб ВПО, а в 50 населених пунктах прибережжя діє обов'язкова евакуація [10]. Порівняно з довоєнним часом чисельність населення правобережжя Херсонщини скоротилося втричі. Протягом весни-осені 2022 року на цих теренах відбувалися важкі бої, аж до звільнення Херсону 10 листопада 2022 року. Обласний центр, місто Берислав, інші населені пункти прифронтової зони перебувають і зараз під постійними обстрілами російських загарбників.

Лівобережжя Херсонської області за адміністративно-територіальною реформою 2020 року складалося із Генічеського, Каховського, Скадовського та частини Херсонського районів. **Генічеський** район створено у липні 2020 року у складі 4 територіальних громад: Генічеської міської, Іванівської, Нижньосірогозької, Новотроїцької селищних територіаль-

них громад [3]. До цього територія цього нового району входила до 4 районів: Генічеського (в старих межах), Іванівського, Нижньосірогозького, Новотроїцького.

Каховський район за адміністративно-територіальною реформою 2020 року складався з 15 територіальних громад: Каховської, Новокаховської, Таврійської міських, Великопетиської, Верхньорогачицької, Горностаївської, Любимівської, Асканія-Нової, Чаплинської селищних, Рубанівської, Костянтинівської, Зеленопільської, Тавричанської, Присиваської, Хрестівської сільських. До Новокаховської міської громади ввійшли також правобережні Козацька селищна та Веселівська сільська ради зі складу розформованого (старого) Бериславського району [3]. Раніше терени нового Каховського району належали до 2 міст обласного підпорядкування: Каховки та Нової Каховки, а також до 5 районів: Каховського, Великопетиського, Верхньорогачицького, Горностаївського, Чаплинського.

Скадовський район утворено у липні 2020 року у складі 9 територіальних громад: Голопристанська, Скадовська міські, Каланчацька, Мирненська, Лазурненська селищні, Бехтерська, Долматівська, Чулаківська, Новомиколаївська сільські [3]. До реформи 2020 року територія цього нового району входила до складу 3 районів: Скадовського (в старих межах), Голопристанського, Каланчацького. Лівобережна частина нового **Херсонського** району складалася з 4 територіальних громад; Олешківської міської, Великокопанівської, Виноградівської, Ювілейної сільських, створених та теренах розформованого Олешківського району [3].

Отже, до 2020 року на теренах лівобережної Херсонщини було 2 міста обласного підпорядкування та 13 районів, а за адміністративно-територіальною реформою 2020 року створено 32 територіальні громади: 7 міських, 12 селищних, 13 сільських у складі 3 нових районів повністю та 1 – частково.

Площа окупованої лівобережної частини Херсонської області становила 20 530 кв. км. Зокрема, за районами: Генічеського – 7 120 кв. км, Каховського – 6 350 кв. км [3], неокупованої (без неокупованої правобережної частини – 40 кв. км), Скадовського – 5 260 кв. км, лівобережної частини Херсонського району (колишнього Олешківського) – 1 800 кв. км [9]. Ще близько 1 100 кв. км припадало на водну поверхню, переважно на Каховське водосховище, знищене російськими загарбниками внаслідок підриву Каховської ГЕС 6 червня 2023 року. Більша площа затоплення була на низькому лівому березі Дніпра. Площа лівобережної частини Херсонської області з урахуванням площі колишнього Каховського водосховища досягала 21 530 кв. км. Частка цих теренів становила 76,0 % загальної території Херсонщини (28 460 кв. км) [9, с. 3]. Тобто, більшість території Херсонської області з 2022 року опинилася під російською окупацією.

Чисельність населення лівобережжя Херсонщини за переписом населення 2001 року

складала 611 тис. осіб, що становило 52,2 % загальної чисельності населення Херсонської області (1 млн. 172 тис. осіб) [9, с. 1]. У середині 2020 року при проведенні адміністративно-територіальної реформи чисельність населення цих теренів переважно внаслідок депопуляції зменшилася до 537 тис. осіб, що становило 51,9 % загальної чисельності населення Херсонщини (1 млн. 036 тис. осіб). Частка лівобережжя області серед усього населення була у 1,5 рази меншою за територіальну частку. Це було результатом значно нижчої густоти населення на лівобережжі, порівняно з правобережжям, де є обласний центр – місто Херсон. За 2001–2020 рр. за рахунок депопуляції чисельність населення лівобережної частини Херсонщини скоротилася на 12,1 % (74 тис. осіб) [9].

Внаслідок російської окупації істотно зменшилася чисельність населення всього лівобережжя Херсонщини, а особливо прифронтової смуги. Можливості виїхати у безпечні області України у мешканців цих теренів не було, бо вже наприкінці лютого 2022 року лівобережжя області було окуповане російськими загарбниками. На цих теренах встановлено жорсткий окупаційний режим, який нищить всі ознаки української ідентичності.

Етнічний склад населення Херсонської області. За переписом населення 2001 року абсолютну більшість в етнічному складі населення Херсонської області становили українці – 82,0 % (961 тис. осіб із 1 млн. 172 тис. осіб). До речі, рівень частки українців серед усього населення цієї південної області виявився навіть дещо вищим, ніж серед загальної чисельності населення України у 2001 році – 77,8 % (37 млн. 541 тис. осіб із 48 млн. 240 тис. осіб) [9, с. 1]. Серед сільського населення Херсонщини рівень частки українців був ще вищим і досягав 87,2 % (410 тис. осіб із 470 тис. осіб). Досить значним був рівень частки українців серед міського населення області – 78,5 % (551 тис. осіб із 702 тис. осіб) близько 90 % [9].

У 2001 році рівень частки українців в етнічному складі населення 5 районів **правобережжя Херсонської області** досягав близько 90 %, 4 з яких ввійшли до нового **Бериславського** району: Нововоронцовському – 94,3 % (найвищий показник поміж районів Херсонщини), Великоолександрівському – 92,5 %, Високопільському – 91,7 %, Бериславському (у старих межах) – 88,5 %. До нового **Херсонського** району ввійшов Білозерський район, де рівень частки українців серед усього населення становив 89,1 %. В етнічному складі населення міста Херсон частка українців складала 76,5 % (277 тис. осіб із 362 тис. осіб) [9].

Досить високим був також і рівень частки українців серед усього населення на території **лівобережжя Херсонської області**, яке опинилося у 2022 році під російською окупацією. У межах нового **Каховського** району частка українців в етнічному складі населення у 2001 році досягала за районами: у Горностаївському – 92,7 %, Верхньорогачицькому –

92,0 %, Великопетиському – 89,5 %, Каховському (у старих межах) – 89,0 %, Чаплинському – 84,1 %. Дещо нижчим був рівень частки українців серед усього населення міста Каховки – 82,1 % та Новокаховської міської ради – 73,8 %. Значним був рівень частки українців в етнічному складі населення причорноморського нового **Скадовського** району. У 2001 році серед усього населення за районами: у Каланчацькому – 87,7 %, Голопристанському – 87,5 %, Скадовському (у старих межах) – 83,1 % [9].

У межах лівобережної частини нового **Херсонського** району – колишній Цюрупинський (Олешківський) – рівень частки українців в етнічному складі населення у 2001 році досягав 85,6 %. Абсолютну більшість серед усього населення у межах нового **Генічеського** району становили українці. Їхня частка складала за районами: у Іванівському – 89,3 %, Новотроїцькому – 86,6 %, Нижньосірогозькому – 82,2 %, Генічеському (у старих межах) – 65,0 % [9].

Отже, серед загальної чисельності населення Херсонської області, її міського та сільського населення, серед населення усіх її районів як правобережжя, так і лівобережжя Дніпра українці становили абсолютну більшість.

Запорізька область. До адміністративно-територіальної реформи 2020 року до складу Запорізької області входили обласний центр місто Запоріжжя, 4 міста обласного підпорядкування – Бердянськ, Енергодар, Мелітополь, Токмак та 20 районів. За адміністративно-територіальною реформою 2020 року область поділялася на 5 нових великих районів у складі 67 територіальних громад: 14 міських, 17 селищних, 36 сільських, які об'єднували 953 населені пункти [4].

Російська окупація Запорізької області розпочалася 24 лютого 2022 року і у березні більшість її теренів були окуповані. **Не окупована частина Запорізької області** складається із Запорізького, значної частини Пологівського та незначної частини Василівського районів. **Запорізький район** створено у липні 2020 року у складі 17 територіальних громад: Запорізької, Вільнянської міських, Кушугумської, Новомиколаївської, Тернуватської, Комишуваської селищних, Матвіївської, Михайлівської, Михайло-Лукашівської, Павлівської, Петро-Михайлівської, Біленьківської, Долинської, Новоолександрівської, Степненської, Широківської, Таврійської сільських [4]. До адміністративно-територіальної реформи 2020 року терени цього нового району належали до Запорізького, Вільнянського, Новомиколаївського та 2 громади до Оріхівського районів. Ще 3 територіальні громади, які виникли у межах розформованого Оріхівського району, ввійшли до складу нового Пологівського району.

Із 15 територіальних громад **Пологівського** району, створених за реформою 2020 року, лише 2 сільські громади Воздвижівська та Преображенська не окуповані, а на теренах 4 громад цього нового району проходить лінія фронту: Гуляйпільської, Орі-

хівської міських, Малинівської, Малотокмачанської сільських [4]. До 2020 року територія цих 6 громад входила до складу Гуляйпільського та Оріхівського районів. Із 11 територіальних громад **Василівського району** [4] лише більшість теренів Степногірської селищної громади та досить незначна північна частина Василівської міської громади опинилися поза межами російської окупації. Територією цих 2 громад проходить лінія фронту.

Отже, із 67 громад Запорізької області 19 громад опинилися на неокупованій території, поза зоною окупації була більшість теренів ще 6 громад, де проходять бойові дії, разом 25 територіальних громад. До адміністративно-територіальної реформи 2020 року на цих теренах був обласний центр, із 20 районів 5 районів повністю: Запорізький (у старих межах), Вільнянський, Новомиколаївський, більші частини Гуляйпільського, Оріхівського та незначна частини Василівського району (у старих межах).

Загальна площа Запорізької області складала 27 180 кв. км. **Площа неокупованої північної частини області** становила 6 320 тис. кв. км, зокрема Запорізького району – 4 670 кв. км [4], неокупованої частини Пологівського та Васильківського районів близько 1 650 кв. км. Частка звільнених теренів від російської окупації досягала 23,2 % [9].

Чисельність населення північних теренів області за переписом населення 2001 року складала 1 млн. 031 тис. осіб, що становило 53,5 % загальної чисельності населення Запорізької області (1 млн. 926 тис. осіб) [9, с. 1]. Тобто, на цих теренах за рахунок обласного центру міста Запоріжжя зосереджувалася більшість населення області. На час проведення адміністративно-територіальної реформи (липень 2020 року) чисельність населення цієї частини Запорізької області становила 943 тис. осіб. За 2001–2020 рр. переважно за рахунок депопуляції чисельність населення цієї частини області зменшилася на 8,5 % (88 тис. осіб) [9].

Під російською окупацією в Запорізькій області опинилася територія Бердянського та Мелітопольського районів повністю, переважної більшості теренів Василівського району та південної частини Пологівського району. **Бердянський район** створено у липні 2020 року у складі 8 територіальних громад: Бердянської, Приморської міських, Андріївської, Чернігівської селищних, Андріївської, Берестівської, Осипенківської, Коларівської сільських [4]. До 2020 року територія цього нового району входила до Бердянського, Приморського, Чернігівського районів.

Мелітопольський район за адміністративно-територіальною реформою 2020 року складався з 16 територіальних громад: Мелітопольської міської, Кирилівської, Якимівської, Веселівської, Мирненської, Нововасилівської, Приазовської селищних, Новоуспенівської, Чкаловської, Костянтинівської, Новенської, Новобогданівської, Семенівської, Терпіннівської, Плодородненської, Олександрівської сільських. До 2020 року територія цього нового району входила до Мелітопольського (у старих межах), Якимівського, Веселів-

ського, Приазовського районів, а також до південної частини Михайлівського району (Новобогданівська та Плодородненська сільські територіальні громади) [4].

Василівський район створено у липні 2020 року у складі 11 територіальних громад: Енергодарської, Василівської, Дніпрорудненської, Кам'янсько-Дніпровської міських, Михайлівської, Степногірської селищних, Малобілозерської, Великобілозерської, Роздольської, Благовіщенської, Водянської сільських [4]. Всі територіальні громади цього нового району з 2022 року опинилися під російською окупацією за винятком Степногірської селищної громади, більшість теренів якої контролюються ЗСУ, та незначної частини Василівської міської громади. До реформи 2020 року територія цього нового району входила до Василівського, Великобілозерського, Кам'янсько-Дніпровського, Михайлівського районів. Михайлівський район за реформою 2020 року був розподілений між новими Мелітопольським та Василівським районами. На теренах північної частини Михайлівського району у 2020 році створено Михайлівську селищну та Роздольську сільську територіальні громади у складі Василівського району [4].

За адміністративно-територіальною реформою 2020 року **Пологівський район** складався з 15 територіальних громад. 9 з них опинилися в окупації: Пологівська, Молочанська, Токмацька міські, Більмацька, Комиш-Зорянська, Розівська селищні, Смирновська, Воскресенська, Федорівська сільські територіальні громади [4]. До 2020 року територія цих 9 територіальних громад входила до складу Пологівського (у старих межах), Токмацького, Більмацького, Розівського районів.

Окупованими є також південна частина Оріхівської міської громади та південно-східна частина Малотокмачанської сільської громади, створених у 2020 році на теренах розформованого Оріхівського району. Під окупацією також опинилися південні частини Гуляйпільської міської громади та Малинівської сільської громади, які були створені у 2020 році у межах ліквідованого Гуляйпільського району. На теренах цих 4 громад нового Пологівського району проходить лінія фронту, а 2 громади цього нового району опинилися поза зоною російської окупації.

Отже, із 67 територіальних громад Запорізької області 42 громади 4 нових районів були окуповані російськими військами. До 2020 року на цих теренах були всі 4 міста обласного підпорядкування: Бердянськ, Енергодар, Мелітополь, Токмак та 15 із 20 районів: Бердянський, Більмацький (до 2016 року Куйбишевський), Василівський (майже повністю), Великобілозерський, Веселівський, Кам'янсько-Дніпровський, Мелітопольський, Михайлівський, Пологівський, Приазовський, Приморський, Розівський, Токмацький, Чернігівський, Якимівський. Частково окупованими є терени ще 2 колишніх районів Гуляйпільського та Оріхівського.

Площа південної окупованої частини Запорізької області становила 20 860 кв. км. Зокрема, за районами: Бердянського – 4 460 кв. км, Меліто-

польського – 7 080 кв. км, Василівського – близько 4 200 кв. км (без частини Степногірської селищної та Василівської міської територіальних громад), більшої частини Пологівського району – близько 5 120 кв. км. Частка цих теренів становила 76,8 % загальної території Запорізької області (27 180 кв. км) разом із внутрішніми водоймами, зокрема і Каховським водосховищем [9, 4]. Тобто, більшість території Запорізької області опинилися під російською окупацією.

Після підриву росіянами греблі Каховської ГЕС 6 червня 2023 року, яка викликала штучну повінь, затоплення будинків та загибель людей, значна частина (9/10) площі колишнього водосховища перетворилася на суходіл, який заростає лісом та чагарниками. Повертається Великий Луг, який був на цих теренах до побудови Каховської ГЕС у 1955 році.

Чисельність населення південної частини Запорізької області за переписом населення 2001 року складала 895 тис. осіб, що складало 46,5 % загальної чисельності населення Запорізької області (1 млн. 926 тис. осіб) [9, с. 1]. У середині 2020 року при проведенні адміністративно-територіальної реформи чисельність населення цих теренів переважно внаслідок депопуляції зменшилася до 762 тис. осіб, що становило 44,5 % загальної чисельності населення області (1 млн. 705 тис. осіб). Частка південної частини області серед усього населення була значно меншою за територіальну частку, відповідно, 44,5 % та 74,7 % [9, с. 4].

Такі відмінності стали результатом значно нижчої густоти населення на цих теренах, порівняно з північною частиною області, де є обласний центр – місто Запоріжжя. І це попри те, що всі 4 міста обласного підпорядкування опинилися на окупованій території (Бердянськ, Енергодар, Мелітополь, Токмак), бо за сукупною чисельністю населення вони поступалися обласному центру місту Запоріжжя. За 2001–2020 рр. за рахунок депопуляції чисельність населення південної частини Запорізької області скоротилася на 14,8 % (133 тис. осіб) [9]. У результаті російської агресії значно скоротилася чисельність населення південної частини Запорізької області. Можливості виїхати у безпечні області України чи за кордон у мешканців цих теренів були обмежені.

Етнічний склад населення Запорізької області. За переписом населення 2001 року абсолютну більшість в етнічному складі населення Запорізької області складали українці – 70,8 % (1 млн. 364 тис. осіб із 1 млн. 926 тис. осіб). Серед сільського населення області рівень частки українців був вищим і досягав 77,0 % (364 тис. осіб із 474 тис. осіб). Дещо нижчим був рівень частки українців серед міського населення області – 68,8 % (999 тис. осіб із 1 млн. 452 тис. осіб) [9].

Не окупована північна частина Запорізької області. У 2001 році рівень частки українців в етнічному складі населення 4 районів, які ввійшли до складу нового **Запорізького** району становив: у Новомиколаївському – 92,8 %, Орхівському – 90,4 %, Вільнянському – 84,7 %, Запорізькому (у старих ме-

жах) – 83,8 %. Дещо нижчим був рівень частки українців серед усього населення міста Запоріжжя – 70,64 % (572 тис. осіб із 810 тис. осіб). Найвищим поміж усіх районів Запорізької області у 2001 році був рівень частки українців у Гуляйпільському районі – 93,1 % [9], терени якого за реформою 2020 року ввійшли до складу нового **Пологівського** району.

Високим був рівень частки українців і на теренах **окупованої російськими військами південної частини Запорізької області**. У межах окупованої частини нового **Пологівського** району частка українців в етнічному складі населення у 2001 році досягала за районами: у Пологівському (у старих межах) – 92,8 %, Куйбишевському (до 2016 року Більмацькому) – 88,1 %, Токмацькому – 83,4 %, Розівського – 82,2 %. Серед населення міста обласного підпорядкування Токмак рівень частки українців складав – 82,2 % [9].

Абсолютну більшість серед усього населення нового **Бердянського** району становили українці. Найвищим був рівень частки українців в етнічному складі населення у Чернігівському районі і досягав 92,0 %, помітно нижчим у Бердянському (у старих межах) – 75,9 % та найнижчим поміж усіх районів Запорізької області у Приморському – 52,5 %. Частка українців серед населення міста обласного підпорядкування Бердянська складала 57,0 % [9].

У межах нового **Василівського** району частка українців в етнічному складі населення у 2001 році становила за районами: у Великобілозерському – 92,6 %, Василівському – 77,4 %, Михайлівському – 74,0 %, Кам'янсько-Дніпровському – 57,3 %. Частка українців в етнічному складі населення **Мелітопольського** району у 2001 році становила за районами: у Веселівському – 76,7 %, Михайлівському – 74,0 %, Мелітопольському (у старих межах) – 62,8 %, Якимівському – 61,6 %. Дещо нижчим був рівень частки українців серед усього населення міста обласного підпорядкування Мелітополя – 55,1 % [9].

Отже, серед загальної чисельності населення Запорізької області, її міського та сільського населення, в етнічному складі населення усіх її районів як у північній, так і в південній частині українці становили абсолютну більшість.

Повний аналіз етнічного складу та мовної структури Запорізької та Херсонської областей, всіх міст обласного підпорядкування та кожного району надано в одній із попередніх монографій автора [11].

Загальна площа Херсонської та Запорізької областей становить 55 640 кв. км. Вільними від російської окупації залишаються терени правобережжя Херсонщини та північної частини Запорізької області, площа яких складає 13 130 кв. км – 23,6 % загальної території цих двох областей. Більшість теренів Херсонщини та Запоріжжя з 2022 року залишаються окупованими російськими загарбниками – 76,4 % (42 510 кв. км), тобто $\frac{3}{4}$ загальної площі [9].

Сукупна чисельність населення Херсонської та Запорізької областей досягала за переписом населення 2001 року 3 млн. 098 тис. осіб. У межах

неокупованих теренів цих 2 областей чисельність населення тоді становила 1 млн. 592 тис. осіб, що складало 51,4 % загальної чисельності населення [9]. І це при тому, що площа неокупованих теренів була втричі меншою, ніж окупованих. Тобто, більшість населення за рахунок обласних центрів зосереджувалося на правобережжі Херсонської області та в північній частині Запорізької області вільних від російської окупації.

За 2001–2020 рр. загальна чисельність населення цих 2 областей переважно за рахунок депопуляції зменшилася на 11,5 % (356 тис. осіб), з 3 млн. 098 тис. осіб до 2 млн. 742 тис. осіб. Темпи скорочення чисельності населення правобережної частини Херсонщини та північної частини Запорізької області, тобто на теренах, де були обласні центри, виявилися помітно нижчими – 9,4 % (150 тис. осіб) з 1 млн. 592 тис. осіб до 1 млн. 442 тис. осіб, ніж темпи скорочення загальної чисельності населення 2 областей. Тому у 2020 році рівень частки цих теренів навіть дещо збільшився – до 52,6 % (1 млн. 442 тис. осіб із 2 млн. 742 тис. осіб), попри скорочення чисельності населення в абсолютних показниках [9]. Таке зростання було спричинене тим, що темпи скорочення чисельності населення обласних центрів за 2001–2020 рр. були дещо нижчими, ніж міст обласного підпорядкування та сільських районів.

За інформацією Херсонської та Запорізької областей наприкінці літа 2024 року на неокупованих теренах нараховувалося 768 тис. осіб, зокрема у Херсонщині – 167 тис. осіб [10], що було втричі менше, ніж до початку російської агресії 2022 року та 600 тис. осіб у Запорізькій області [12], що було майже вдвічі менше, ніж до початку агресії. Чисельність населення вільних від окупації теренів Херсонської та Запорізької областей з середини 2020 до середини 2024 зменшилася вдвічі, з 1 442 осіб до 767 тис. осіб [9].

Інтенсивне зменшення чисельності населення правобережжя Херсонщини були спричинено тим, що з весни і до листопада 2022 року ці терени були окуповані російськими військами, а після звільнення від окупації Херсон та всі населені пункти розташовані вздовж Дніпра постійно перебувають під ворожими обстрілами, і з метою збереження життя людей проводяться евакуаційні заходи.

Дещо інша ситуація склалася в північній частині Запорізької області. Обласний центр – Запоріжжя – розташований дещо далі від лінії фронту, ніж Херсон. Чисельність населення обласного центру помітно зменшилася, але у 2023 та 2024 рр. Запоріжжя стало прихистком для переселенців із прифронтових населених пунктів не лише Запорізької, але й сусідньої Донецької областей, а в 2022 році і для вимушених переселенців із окупованих Мелітопольського, Бердянського, Василівського та Пологи́вського районів. Прифронтові села і міста Запорізької області обезлюділи, майже повністю зруйновані колишні районні центри міста Оріхів та Гуляйполе, на околицях яких проходять бої.

За переписом населення 2001 року на лівобережжі Херсонської області та в південній частині Запорізької області, які в 2022 році опинилися в умовах російської окупації, чисельність населення становила 1 млн. 506 тис. осіб, що складало 48,6 % загальної чисельності населення цих областей [9]. Тобто, попри те, що було окуповано більшість територій Херсонщини та Запоріжжя, до війни на цих теренах зосереджувалася меншість всього населення цих областей.

Темпи скорочення чисельності населення лівобережної частини Херсонщини та південної частини Запорізької області за 2001–2020 рр. були помітно вищими – 13,6 % (206 тис. осіб), з 1 млн. 506 тис. осіб до 1 млн. 300 тис. осіб, ніж темпи скорочення чисельності теренів цих 2 областей, де були обласні центри – 9,4 % (150 тис. осіб). Тому у 2020 році рівень частки цих теренів навіть дещо зменшився до 47,4 % (1 млн. 300 тис. осіб із 2 млн. 742 тис. осіб), порівняно з 2001 роком – 48,6 % [9].

На відміну від вільних від російської окупації теренів Херсонської та Запорізької областей, достовірної інформації щодо змін чисельності населення за час війни на окупованих територіях цих областей, на жаль, не існує. Окупаційна влада, як і в Криму, скасувала український адміністративно-територіальний устрій та запровадила російський, із «муніципальними районами», «городські поселеннями» та «сільськими поселеннями» – аналог радянських районів, міських та сільських рад. Нищать всі ознаки української ідентичності, руйнуються українські пам'ятки, зруйновано українську освіту, українські промислові й аграрні підприємства грабуються. Нав'язується російське громадянство, українців мобілізують до російської армії та використовують як «гарматне м'ясо» проти ЗСУ. Проводяться репресії проти українців, відбуваються депортації у віддалені райони росії, а в окуповані міста, особливо у приморські, розпочалося масове заселення росіянами, як це відбувалося в Криму, починаючи з 2014 року.

Висновки. Отже, як і за радянських часів, так і на захоплених у 2014 та 2022 рр. українських територіях відбуваються цілеспрямовані зміни російською окупаційною владою етнічного складу населення (заміна українців на росіян), тобто російщення українських земель. Російщення – це політика царського, радянського та сучасного путінського режиму, спрямована на ліквідацію української нації (насильницьку асиміляцію українців), поглинання України, використання її демографічного та соціально-економічного потенціалу в імперських інтересах. Російські претензії на територію України, зокрема Херсонської та Запорізької областей, є безпідставними та нікчемними за аргументацією щодо анексії заселених переважно українцями теренів цих південних областей. Напрями та наслідки російської імперської політики на окупованих українських землях потребують подальших спеціальних досліджень, як і запровадження кримінальної відповідальності за воєнні злочини російсь-

ких загарбників та колаборантів з боку українського та міжнародного правосуддя.

1. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / О.Г. Осауленко (ред.). К.: Держкомстат України, 2003. 246 с.
2. Кабмін скасував проведення перепису населення. *Главком*. 20.10.2023. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/kabmin-skasuvav-provedennja-perepisu-naselennja-963552.html>
3. Децентралізація в Україні. Херсонська область. URL: <https://decentralization.ua/areas/0552>
4. Децентралізація в Україні. Запорізька область. URL: <https://decentralization.ua/areas/0612>
5. Херсонська обласна державна адміністрація. URL: <https://khoda.gov.ua/>
6. Запорізька обласна державна адміністрація. URL: <https://www.zoda.gov.ua/>
7. Генеральний штаб – Збройні сили України. URL: <https://www.zsu.gov.ua/pro-nas/generalnyj-shtab/>
8. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/>
9. Розрахунки автора. Особистий архів Скліара В.М.
10. Олександр Прокудін, начальник Херсонської ОВА: Знаємо не тільки російські підрозділи, які полюють на цивільних дронами, а й конкретних виконавців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3904892-oleksandr-prokudin-nacalnik-hersonskoi-ova.html>
11. Скліар В.М. Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр. Харків: Ексклюзив, 2009. 546 с.
12. Скільки людей зараз проживає у Запорізькій області: дані ОВА. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/skilki-lyudey-zaraz-prozhivae-zaporizkiy-1685704012.html>

References

1. *Natsionalnyi sklad naselennia Ukrainy ta yoho movni oznaky. Za danyu Vseukrainskoho perepisu naselennia 2001 roku* [National composition of the population of Ukraine and its linguistic characteristics. According to the All-Ukrainian Population Census of 2001] / O.H. Osaulenko (ed.). (2003). Kyiv: Derzhkomstat Ukrainy. 246 p. (in Ukrainian).
2. *Kabmin skasuvav provedennia perepisu naselennia* [The Cabinet of Ministers cancelled the population census]. *Hlavkom*. (20.10.2023). URL:

- <https://glavcom.ua/country/politics/kabmin-skasuvav-provedennja-perepisu-naselennja-963552.html> (in Ukrainian).
3. *Detsentralizatsiia v Ukraini. Khersonska oblast* [Decentralisation in Ukraine. Kherson region]. URL: <https://decentralization.ua/areas/0552> (in Ukrainian).
4. *Detsentralizatsiia v Ukraini. Zaporizka oblast* [Decentralisation in Ukraine. Zaporizhzhia region]. URL: <https://decentralization.ua/areas/0612> (in Ukrainian).
5. *Khersonska oblasna derzhavna administratsiia* [Kherson Regional State Administration]. URL: <https://khoda.gov.ua/> (in Ukrainian).
6. *Zaporizka oblasna derzhavna administratsiia* [Zaporizhzhia Regional State Administration]. URL: <https://www.zoda.gov.ua/> (in Ukrainian).
7. *Heneralnyi shtab – Zbroini syly Ukrainy* [General Staff of the Armed Forces of Ukraine]. URL: <https://www.zsu.gov.ua/pro-nas/generalnyj-shtab/> (in Ukrainian).
8. *Upovnovazhenyi Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny* [Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights]. URL: <https://ombudsman.gov.ua/> (in Ukrainian).
9. *Rozrakhunky avtora. Osobystyi arkhiv Skliara V.M.* [Author's calculations. Personal archive of Skliar V.M.]. (in Ukrainian).
10. *Oleksandr Prokudin, nachalnyk Khersonskoi OVA: Znaiemo ne tilky rosiiski pidrozdily, yaki poliuiut na tsyvilnykh dronamy, a y konkretnykh vykonavtsiv* [Oleksandr Prokudin, head of the Kherson Regional Military Administration: We know not only the Russian units that hunt civilians with drones, but also the specific perpetrators]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3904892-oleksandr-prokudin-nacalnik-hersonskoi-ova.html>. (in Ukrainian).
11. Skliar V.M. (2009). *Etnomovni protsesy v ukrainskomu prostori: 1989–2001 rr.* [Ethnic and language processes in the Ukrainian space: 1989-2001]. Kharkiv: Ekskliuzyv. 546 p. (in Ukrainian).
12. *Skilky liudei zaraz prozhivaie u Zaporizkii oblasti: dani OVA* [How many people now live in Zaporizhzhia region: data from the OVA]. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/skilki-lyudey-zaraz-prozhivae-zaporizkiy-1685704012.html> (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.11>
УДК 130.2:[930.85(477)+811.161.2:159.922.4(=161.2)]

Людмила СОРОЧУК

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID:0000-0003-0478-356X

Email: LVS1166@ukr.net

Дмитро ТОВМАШ

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук
філософського факультету
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID: 0000-0002-4576-0703

Email: tovmash@knu.ua

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ТА МОВА ЯК ФАКТОРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. У статті порушується питання вагомості української культури і мови як засобу комунікації між людьми й передачі інформації, що є ознакою і особливістю національної ідентичності громадян України.

Звертається увага на те, що культура і мова є маркерами українськості, які забезпечують збереження і розвиток духовних цінностей та національних традицій, без яких марно сподіватися на успіхи в цивілізаційному процесі, оскільки завдяки цим складникам національної ідентичності формується повноцінне соціокультурне середовище української нації.

Підкреслюється роль української мови як державної мови та національної культури загалом, що разом становлять рушійну силу, згуртовуючи та об'єднуючи наших громадян у боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України. Питання повноправного функціонування і застосування української мови як державної неодноразово було об'єктом політичних спекуляцій, адже відомо, що мова є не тільки основною ознакою ментальності людини, мірилом її культури та освіченості, але й важливим консолідуючим чинником суспільства, унікальним інструментом формування національної, світоглядної, культурної єдності українського суспільства. Українська культура і українська мова мають великий потенціал в утвердженні нашої держави у світовому співтоваристві, оскільки інформаційно-культурний простір посідає вагоме місце у стратегії розвитку держави.

У статті наголошується і на актуальності й важливості примноження національної культури, збереження етнокультурних надбань та культурної спадщини українців. Культура і мова не тільки служать як захист у протистоянні ворогові, але і є консолідуючими чинниками духовної та політичної єдності української нації, особливо в сучасних умовах гібридної війни та боротьби нашої держави проти російської збройної агресії. На основі теоретичного та частково зібраного практичного матеріалу, проаналізовано сучасне становище й функціонування української мови та напями розвитку культури України в умовах війни.

Ключові слова: самобутність і тотожність українців, маркери українськості, чинники консолідації української нації, соціокультурне середовище, етнокультура, комунікація, культурна спадщина.

Liudmyla SOROCHUK

Ph.D. in Philology,

Senior Research Associate of the Research Institute of Ukrainian Studies,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Dmytro TOVMASH

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,

Associate Professor of the Department

of Philosophy of Humanities,

Faculty of Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv

UKRAINIAN CULTURE AND LANGUAGE AS A FACTORS OF NATIONAL IDENTITY

Abstract. *The article raises the question of the importance of Ukrainian culture and language as a means of communication between people and information transfer, as well as a sign and feature of the national identity of Ukrainian citizens.*

Attention is drawn to the fact that culture and language are a marker of Ukrainianness, which ensures the preservation and development of spiritual values and national traditions, without which it is futile to hope for success in the civilization process, because thanks to these components of national identity, a full-fledged socio-cultural environment of the Ukrainian nation is formed.

The role of the Ukrainian language as a state language and national culture in general, which together constitute a driving force, rallying and uniting our citizens in the struggle for independence and territorial integrity of Ukraine, is emphasized. The issue of the full functioning and use of the Ukrainian language as the state language has been the object of political speculation many times, because it is known that language is not only the main feature of a person's mentality, a measure of his culture and education, but also an important consolidating factor of society, a unique tool for the formation of a national, worldview, cultural unity of Ukrainian society. Ukrainian culture and the Ukrainian language have great potential in establishing our state in the world community, as the informational and cultural space occupies an important place in the state's development strategy.

The article emphasizes the relevance and importance of the multiplication of national culture and the preservation of ethno-cultural heritage and cultural heritage of Ukrainians. Culture and language not only serve as protection against the enemy, but are also a consolidating factor of the spiritual and political unity of the Ukrainian nation, especially in the modern conditions of hybrid warfare and the struggle of our state against Russian armed aggression. On the basis of theoretical and partially collected practical materials, the current situation and functioning of the Ukrainian language and the directions of the development of Ukrainian culture in the conditions of the war are analyzed.

Keywords: *uniqueness and identity of Ukrainians, markers of Ukrainianness, factors of consolidation of the Ukrainian nation, socio-cultural environment, ethnoculture, communication, cultural heritage.*

Постановка проблеми. Національна ідентичність є однією зі складових колективної ідентичності, яка формується продовж життя людини. Вона може формуватися та змінюватися під впливом різних чинників: соціокультурних, економічних, політичних тощо. Найвагомішими показниками національної ідентичності є культура і мова. Досліджуючи ідентичність українства, особливості її формування і вияви через мистецтво, матеріальні й духовні блага в багатьох сферах буття, зумовлює вивчення соціокультурного життя, етнокультурних надбань українців як в давнину, так і в сучасний період. Варто згадати феноменальність виготовлення українського національного строю, вишивки, писанкарства тощо, а ще – неповторність і мелодійність української пісні, унікальність і символізм народних традицій та обрядів. Вагомим є те, що українці не тільки зберегли свою національну своєрідність, а й розвинули та примножили культурну спадщину, захистили й розвивають українську мову. І. Лисоконь, досліджуючи національну ідентичність в умовах глобалізаційних викликів сучасного часу, наголошує на тому, що всі глобалізаційні процеси у світі почалися в ХХ столітті. Хоча українці й запізналися з відродженням своєї держави,

але Українська держава лише почала свій незалежний шлях, формування самоідентичності українців і в подальшому цей шлях насамперед вимагає від нас збереження і зібрання нашої унікальної української культурної спадщини, яка і становить нашу ідентичності та самоусвідомлення як незалежної нації [10, с. 117–221]. Українська культура і українська мова мають великий потенціал у контексті загальнонаціонального культурного процесу й розвитку як окремої людини, так і нашої держави загалом, служать як захист і протидія ворожій пропаганді, а також, що дуже важливо, є консолідуючими чинниками духовної та політичної єдності української нації, особливо в сучасних умовах гібридної війни та боротьби нашої держави проти російської збройної агресії.

Аналіз наукових публікацій. Висвітленню активної ролі культурної складової у процесах загальноцивілізаційного поступу української держави, зокрема особливостям національної ідентичності українців та державотворенні в Україні, присвятили свої наукові розвідки феномену української культури Ю. Богуцький, В. Андрущенко, Ж. Безвершук, Л. Новохатько, С. Павлюк. Інформацію про сучасну авангардну Україну, яка має величезні культурні багатст-

ва через філософсько-культурологічне бачення описав М. Попович у науковій праці «Культура» (2015 р.); І. Дзюба у працях «Національна культура як чинник майбуття України» (2002 р.), «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? 3 криниці літ: тритомник» (2001 р.).

Окремі аспекти заявленої теми досліджували М. Жулинський, у роботі «Нація. Культура. Література: національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури» (2010р.), а також В. Купрійчук [8], І. Грабовська [1], Ю. Фігурний [15], Л. Сорочук [13]. Варто згадати монографію Г. Філіпчука «Національна ідентичність: культурно-освітній вимір» (2016 р.) та актуальне дослідження М. Степика, Т. Черненко «Українська ідентичність як визначальна засада протидії російській агресії» (2017 р.) [14]. Зауважимо, що сучасні наукові розвідки в царині української культури та української словесності беруть за основу фундаментальні дослідження М. Максимовича, М. Костомарова, О. Потебні, М. Драгоманова, П. Чубинського, М. Сумцова, І. Франка, Б. Грінченка, Д. Яворницького, В. Гнатюка, М. Грушевського, Філарета Колесси, І Огієнка, О. Дея. та ін. Зазначені дослідники у своїх роботах показують цілісну картину розвитку різних сфер української культури, її функціонування, а також роль в утвердженні національного буття українця.

Метою дослідження є з'ясувати й розкрити особливості формування національної ідентичності громадян України, де переваги належать українській культурі та мові як ідентифікаторам національної сутності.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що в умовах російської збройної агресії проти української державності актуальності набувають ідеологічні погляди щодо історії української культури та мови в контексті українського державотворення. Українська культура й українська мова є унікальним інструментом формування світоглядної й культурної єдності людей, показниками згуртування українського суспільства, виконуючи певне призначення – ідеологічна боротьба на інформаційному фронті. В. Дзюба, досліджуючи національну ідентичність як складову національної стійкості, зазначає: «Обґрунтуванням нашого спротиву є те, що ми зараз проживаємо на цій території і сучасна Україна увірвала в себе різні культурні, соціальні та інші традиції попередників, які власне роблять сьогодні Україну Україною. І у нас є право і обов'язок захищати такий національний спосіб існування» [2].

Для українців національна культура, особливо етнокультура, завжди відігравала вирішальну роль у збереженні мови, духовності, національної ідентичності й перспективи існування. Нині історія, як говорив І. Дзюба, дає Україні шанс самоздійснення, хоч і «надто складна комбінація сприятливих умов потрібна для його справдження», бо «глобальна ситуація вносила і вноситиме свої істотні, часом геть несподівані, корективи і в перспективі розвитку національних культур, і в їхні «діалоги», а тому необхідне «ре-

альне освоєння всієї повноти культурної спадщини, перетворення її в актуальний чинник самоусвідомлення суспільства...» [3, с. 49–50].

У сучасних умовах війни, коли Україна захищає свою територіальну цілісність і незалежність, дослідження збереження і примноження культурних надбань українців, захист державної української мови є особливо актуальним. Адже доведено, що етнокультура, як основа національної культури, державна мова української нації – показники етнічної й національної самобутності серед інших народів, а також є одним із чинників відродження і збереження національної пам'яті.

Зауважимо, що значну роль у наповненості національної пам'яті українців відіграють такі категорії: етнічна приналежність, ментальність, національні традиції, звичаї, культурні та світоглядні цінності буття. Народна традиційна культура становить і соціокультурний сегмент національної пам'яті, що допомагає консолідувати українських громадян. Українська нація модернізується, активно вибудовуючи культурний простір, незважаючи на пропаганду «русского мира», попри економічні негаразди й військовий конфлікт з РФ.

Нині, у складний час для України, попри фінансову кризу, міграційні процеси українських громадян, пов'язаних з війною, активну фазу збройного конфлікту з сусідньою країною-агресором, українська нація активізувалася й творить своє культурне поле, наповнюючи його різножанровою тематикою, переважно темою війни, що є символом незламності українського народу й сили українського духу. «Важливим є те, що на належному рівні має приділятися велика увага відновленню та примноженню традицій народної культури. Адже нові її форми, які виникають у сучасному соціокультурному просторі, перш за все народжуються під впливом традиційних жанрів унаслідок переосмислення цінностей, реакції на виклики сьогодення та задоволення культурних потреб людей», – зазначає Л. Сорочук [13, с. 169]. Прикладом є майданний і воєнний фольклор, пісенна творчість періоду війни, плакатне мистецтво тощо.

Розвиток української національної культури має великий потенціал в утвердженні України у світовому співтоваристві, оскільки інформаційно-культурний простір посідає вагомий місце у стратегії розвитку держави й допомагає знайти шляхи забезпечення національних інтересів. Важливим є і з'ясування сутності функціонування етнокультурної традиції в сучасному світі як культурного діалогу між людьми у соціумі, що допомагає виявленню причин виникнення конфліктних ситуацій та пошуку шляхів їх вирішення.

Відомо, що однією зі складових гуманітарної сфери нашої держави є етнокультура, а збереження і примноження етнокультурної традиції нині знаходить своє відображення під час реалізації різноматематичних культурних проєктів, проведення мистецьких дійств, виставок, етнофестивалів, державних та народних свят, де віддзеркалюються події і проблеми війни.

Отже, в такий спосіб задовольняються культурні потреби людей і разом із тим відбувається мотивація українців до боротьби за свою землю та здобуття перемоги над ворогом.

Зауважимо, що етнокультура як визначальна складова національної культури є універсальним засобом вираження ментальності українців і одним із чинників формування національної самосвідомості, духовного, морально-естетичного розвитку людини. Відомо, що традиція – стрижень родової та етнічної пам'яті. Як і багато століть тому, народні традиції та звичаї є одним із головних чинників відродження й збереження нації. Кожен із нас успадковує велику скарбницю народної культури, є продовжувачем її традицій і звичаїв. Важливі події в державі, в особистому житті, які глибоко торкнулися свідомості людини, дають імпульс для розвитку нових фольклорних жанрів, зокрема анекдотів, молодіжної субкультури, деяких жанрів дитячого фольклору. Тому долучення українських громадян до культурної комунікації допомагає запобігти суперечностей між людьми й дає можливість розробляти механізми боротьби з «насаджуванням» культурно-інформаційного контенту з боку країни-агресора. У цьому руслі будемо говорити про українське музично-пісенне мистецтво. Безперечно згадуємо українські гурти «Тартак», «Воплі Відоплясова», «Мандри», «Гайдамаки», «Очеретяний кіт». Оригінальне нашарування етнічних елементів пропонує гурт «ДахаБраха», «Фолькнери», «Мотанка», «Гуляйгород». Із гордістю згадуємо про переможців Євробачення – українських співачок Руслану з піснею *Wild Dances* (2004), Джамалу з піснею «1944» (2016) та групу *Kalush Jrcheestra* з піснею «*Stefania*» (2022). Всі вони вибороли перемогу у Міжнародному музичному конкурсі «Євробачення». Цікаво, що митці синтезували у своїй музиці мотиви народної музики, поєднуючи з сучасним стилем виконання музичних композицій. Додає краси й милозвучності українським пісням не тільки музика, а й мова.

Велике значення мають культурні заходи, етнофестивалі, які проводилися українськими митцями ще до пандемії ковіду і повномасштабного вторгнення російських окупантів на територію України.

Варто згадати проведення в Україні щорічних фестивалів «Країна Мрій» за підтримки Олега Скрипки, «АртПоле», «Шешор», «Рожаниця», «Мамаєва лінія», «Fest Мости», закарпатський фестиваль «Лемківська ватра», «Дзвони Лемківщини», «Козацькі звитяги», «Завтра – Різдво тощо». Позитивний і емоційний вплив та підтримку справляли такі фестивалі на українське суспільство. Ймовірно саме такі мистецькі дійства, музичні фестивалі, конкурси спонукали багатьох українців комунікувати українською державною мовою, вивчати історію України, цікавитися і споживати український культурний продукт та читати україномовну літературу.

Ще одним потужним маркером національної ідентичності українців є українська мова. Мова і комунікація як носії культури мають велике значення у життєдіяльності людини й відіграють важливу роль у

пізнанні світу. «Мовно-культурні чинники були одними з вагомих у нерозривному етнонаціональному державотворчому процесі», – зазначає Ю. Фігурний, досліджуючи мовні та культурні чинники [15, с. 100]. Доведено, що найважливішою функцією мови є спілкування, тобто процес обміну інформацією (комунікація). Комунікація робить мову універсальним інструментом для обміну інформацією, передачі знань іншим людям у просторі і часі. За допомогою мови ми пізнаємо навколишній світ, здобуємо знання, формуємо світогляд, вчимося планувати свою діяльність, робимо відповідні висновки, на основі яких набуваємо життєвих навичок та досвіду. Отже, мова є засобом пізнання. Людина завдяки мові комунікує, спілкується з іншими людьми, пізнає дійсність, вивчає й ознайомлюється з досягненнями науки, культурними цінностями та черпає інформацію з нагромадженого життєвого досвіду попередніх поколінь.

Відомо, що основною ознакою ментальності людини, мірилом її культури та освіченості є мова. Філософське осмислення феномена мови ґрунтується на визначенні мовлення як універсальної форми буття і свідомості людини. Тому одним із ключових питань у зазначеному аспекті є збереження, функціонування мови, що має вагому роль у виборюванні й подальшому розвитку нації в світовому співтоваристві. Мова є дієвим інструментом формування людської особистості, вона належить до унікальних явищ життя людини й суспільства. Мова також виконує різноманітні суспільні функції: комунікативну, естетичну, культуросоносну. Комунікативна функція полягає в тому, що мова є засобом спілкування, інформаційного зв'язку між людьми як у родинному колі, так і в суспільстві. Тому спілкування, комунікація – найважливіша функція мови. Філософи, мовознавці, лінгвісти, культурологи, досліджуючи роль мови (мовлення) у житті людини, стверджують, що мова є найпотужнішою енергією єднання (спілкування) між людьми, мірилом культури як окремої людини, так і цілого народу, нації. Багато вчених, досліджуючи мову, акцентують увагу на тому, що мова є маркером ідентичності. Як уже було зазначено вище, мова – багатомірне поняття, яке охоплює багато складових людського буття, цінності, що формують особистість. Мова також є носієм культури як окремої людини, так і народу чи цілої нації. Т. Ястремська дає оптимістичний прогноз майбутнього щодо української мови. «Неможливо змусити людину говорити певною мовою насильно, примусово, вона має це усвідомити, пережити, уповні збагнути свою національну ідентичність, крок за кроком вибудовуючи у своїй свідомості кордони ідентифікації себе як українця, як громадянина України. Майбутнє України – україномовна Україна [16, с. 161].

Людина, опанувавши і спілкуючись рідною мовою, шанує й збагачує традиції свого роду, пізнає культурні надбання, літературу, традиції та звичаї народу, що допомагає їй усвідомити й визначити свою ідентичність. Для кожної людини, її всебічного розвитку вагоме значення має рідна мова. Згадаймо

слова відомого українського письменника, поета Володимира Сосюри: «Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема». Знати й примножувати рідну мову – обов'язок і необхідність кожної людини, а шанобливе ставлення до рідної мови є свідченням національної свідомості громадян та показником культурного рівня розвитку суспільства.

В Україні українська мова набула важливого значення у виробленні стратегії розвитку гуманітарної політики нашої держави після проголошення незалежності України в 1991 році і є одним із чинників консолідації українського суспільства. Статус української мови як державної та впровадження її в усі офіційні сфери життя організаційно оформлені в 10 статті Конституції України, де зазначається, що державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Впровадження Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (ст. 27), який набув чинності 16.07.2022 р. у життєдіяльність суспільства, став дуже важливим чинником для поступального розвитку української мови та набуття статусу державної [6]. У цьому напрямі В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький пропонують цікаве й актуальне дослідження «Мова і нація», зосередившись на проблематиці мови і держави. Зазначена праця в лаконічній формі широко висвітлює мовознавчу проблематику, пов'язану із суттю, роллю та функціонуванням мови в суспільстві, а також розкриває механізм денаціоналізації народу на мовному ґрунті [7]. Заслуговує на увагу робота О. Матвійчук, де дослідниця виокремлює проблематику української мови з акцентом на виборювання статусу української мови як державної. Зокрема, вона зазначає, що мовне питання, на жаль, стало передумовою російсько-української війни, оскільки в період повномасштабної війни відбувається не лише переосмислення внутрішніх цінностей, а й національних [11].

Аргументованим є висновок С. Єрмоленко про державотворчу функцію української мови у науковому дослідженні «Українська мова як концентр українознавства. Наука самопізнання народу». Авторка пише: «Мова – це історія і сучасність, це кожна людина і народ, це інструмент, який допомагає людині в її практичній щоденній діяльності, тобто виступає знаряддям спілкування, і водночас це засіб проникнення в глибини історичної пам'яті народу, це збереження духовних надбань нації для майбутнього [4, с. 24].

Багато уваги приділяє впровадженню української мови в соціогуманітарну складову України Інститут української мови НАН України під керівництвом професора П. Гриценка. У численних працях, доповідях та інтерв'ю вчений обстоює важливість функціонування української мови як державної, незважаючи на темпи і етапи, процес утвердження української мови з позиції україноцентризму є незворотним. Вагомою є думка і В. Лизанчука, який вивчає проблеми розвитку, функціонування і утвердження

української мови в усіх сферах України. Дослідник зазначає, що розмовляти українською – це політична безпека, зважаючи на сучасний стан війни і боротьбу українців за свою незалежність та територіальну цілісність [9]. Варто зауважити, що вирішуючи мовне питання на державному рівні вимальовується термін «національна мова» як «засобу самоідентифікації й вираження ментальності нації, як засобу формування і розвитку думки, здійснення пізнавальної діяльності, реалізації культури народу, чинника консолідації соціуму» [5, с. 32].

Мова виконує різні суспільні функції – комунікативну, естетичну, культурнооснову та інші. Найважливішою функцією мови у життєдіяльності людини є – спілкування. Комунікативна функція допомагає людям передати свої думки і емоції іншим, тобто комунікувати, говорити, ділитися інформацією і репрезентувати себе співрозмовнику. Пригадаймо вислів «Говори – і я тебе побачу». Мова не тільки засіб спілкування, але й пізнання світу й самого себе. Засвоюючи мову, ми пізнаємо навколишнє середовище, здобуємо знання, формуємо свій світогляд. Важливо зазначити, що мова виконує мисленеву функцію. Сила мови надзвичайно потужна в буремний час війни, у всякому разі, щоб відрізнити «свого» від «чужого». Прикладом є українські кодові слова, так звані шиболети (таємні паролі) – паляниця, залізниця, полуниця, рушниця, водиця, які почали активно використовувати під час російського вторгнення в Україну 2022 року. Водночас російсько-українська війна загострила проблеми української ідентичності, зокрема проблеми їхньої політичної, етнічної, конфесійної й мовної приналежності.

За словами Л. Масенко «Російський збройний наступ на українські території загострив боротьбу і на мовному фронті, що потребувало фахового соціолінгвістичного аналізу» [11, с. 4.] Сучасні виклики і загрози глобалізованого світу, російсько-українська війна в ХХІ ст. продемонстрували, що Україна боронить не тільки свої території, а й свою незалежність, людські цінності, культуру, мову, українську ідентичність.

Отже, мова є засобом комунікації, формування думки, а оригінальність нашого мислення залежить від знання мови і здатності користуватися нею під час спілкуватися з іншими людьми. «Тому давайте будемо використовувати мову для того, щоб вона стала ще однією ціннісною річчю, що нас об'єднує» [12].

Висновки. Усе викладене вище дає підстави зробити певні висновки. Нині, як і багато століть тому, культура і мова є одними з головних чинників відродження й збереження нації. Кожен із нас успадковує велику скарбницю народної культури, є носієм української мови й продовжувачем пісенної творчості, традицій і звичаїв, сучасних культурних здобутків, а це все разом засвідчує національну ідентичність, культурне розмаїття та самобутність нації.

Отже, обґрунтовано необхідність збереження та примноження української культурної спадщини, яка знаходить нові форми побутування й функціонує в культурно-інформаційному просторі нашої держави

для задоволення естетичних і культурних потреб українських громадян й має великий потенціал культурного діалогу між людьми. Підкреслюється роль етнокультури українців як складової національної культури, яка має великий потенціал в утвердженні України у світовому культурному просторі, є одним із чинників деконфліктизації українського суспільства, особливо в сучасних умовах війни. Висвітлено роль української культури та української мови у формуванні національної ідентичності, що створюють повноцінне соціокультурне середовище, допомагають зорієнтувати молоде покоління у виборі життєвих цінностей та підвищують рівень патріотизму. Культура і мова є маркером ідентичності. На завершення відзначимо, що дуже слушною є думка М. Степико, Т. Черненко, про те, що українська ідентичність є визначальною засадою державотворення, яка здатна засвідчити нашу національну безперервність і відмінність, а отже, незворотно легітимізувати факт існування держави-нації [14, с. 179]. Таким чином, українська нація в умовах глобальних викликів і загроз сучасного часу, застосовуючи державну мову і впроваджуючи у соціокультурне середовище надбання української культури, утверджує національну ідентичність та консолідує громадян України.

1. Грабовська І.М. Пошуки шляхів та методів протистояння путінізму: українські реалії. Українознавчий альманах. Випуск 26. Київ: «Міленіум», 2020. С. 45–51.
2. Дзьобак В. Національна ідентичність як складова національної стійкості. URL: https://lb.ua/blog/volodymyr_dziobak/568987_natsionalna_identichnist_yak.html
3. Дзюба І. Національна культура як чинник майбуття України. Починаймо з поваги до себе: Статті. доповіді. Київ: Просвіта, 2002. С. 49–50.
4. Єрмоленко С.Я. Українська мова як концентр українознавства. Наука самопізнання народу. Київ: Веселка, 2002. С. 85–89.
5. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання/ Наук. ред. укр. видання-д. пед. н., проф. С.Ю. Ніколаєва. Київ, 2023. 273 с.
6. Закон України про забезпечення функціонування української мови як державної. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>
7. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич: Відродження, 1994. 217 с.
8. Купрійчук В.М. Культурна спадщина як системоутворююча ознака національної ідентичності. Проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Україна. Київ. 25 травня 2023 року/ За загальною редакцією Стадника М.М. Київ: НДІУ, 2023. С. 177–182.
9. Лизанчук В. Українська мова – одухотворення нашого життєдайного середовища. Голос України. URL: <http://www.golos.com.ua/article/361045>
10. Лисоконь І.О. Національна ідентичність в умовах глобалізаційних викликів часу. Молодий вчений. 2016. № 6. С. 217–221. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6396>
11. Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Київ, 2020. 176 с.
12. Матвійчук О. Мовні війни: як допомогти українській перемогти у наших громадах. URL: <https://blog.liga.net/user/olmatviichuk/article/44620>
13. Сорочук Л.В. Функціонування української етнокультурної традиції в умовах сучасних викликів і загроз. Українознавчий альманах. Випуск 29. Київ: «Міленіум», 2021. С. 164–170. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/439>
14. Степико М., Черненко Т. Українська ідентичність як визначальна засада протидії російській агресії. Стратегічні пріоритети. 2017. № 3. С. 179.
15. Фігурний Ю. Мовні та культурні чинники в українському етнонаціональному державотворчому процесі. Україна–Етнос: Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства/ НДІУ. Авт.: Фігурний Ю.С., Баран В.Д., Данилюк-Кульчицька О.П та ін. Київ, 2006. С. 97–107.
16. Ястремська Т. Наскільки важливий мовний фронт і чому російсько-українська війна є війною ідентичностей? За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах. Друге видання/ Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2023. Книга 1. С. 159–163.

References

1. Hrabovs'ka I.M. (2020). *Poskhuky shliakhiv ta metodiv protistoiannia putinizmu: ukrains'ki realii* [Searching for ways and methods of opposition to Putinism: Ukrainian realities]. *Ukrainoznavchij al'manakh*. Vupusk 26. Kyiv: Milenium. Pp. 45–51. (in Ukrainian).
2. Dziobak V. (n.d.). *Natsional'na identychnist' yak skladova natsional'noi stiiikosti* [National identity as a component of national stability] URL: https://lb.ua/blog/volodymyr_dziobak/568987_natsionalna_identichnist_yak.html (in Ukrainian).
3. Dziuba I. (2002). *Natsional'na kul'tura yak chynnyk maibuttia Ukrainy. Pochnaiemo z povahy do sebe: Stati. dopovidi* [National culture as a factor of Ukraine's future. Let's start with the self-respect: Articles, reports]. Kyiv: Prosvita. Pp. 49–50. (in Ukrainian).
4. Yermolenko S.Ya. (2002). *Ukrains'ka mova yak kontsentr ukrainoznavstva. Nauka samopiznannia narodu* [The Ukrainian language as a focus of Ukrainian studies. The science of a nation's self-knowledge]. Kyiv: Veselka. Pp. 85–89. (in Ukrainian).

- [Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment / Scientific editor of the Ukrainian edition: S.Yu. Nikolaieva]. (2023). Kyiv. 273 p. (in Ukrainian).
6. *Zakon Ukrainy pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrains'koi movy yak derzhavnoi* [Law of Ukraine on ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (in Ukrainian).
  7. Ivanyshyn V., Radevych-Vynnyts'kyi Ya. (1994). *Mova i natsiia* [Language and nation]. Drohobych: Vidrodzhennia. 217 p. (in Ukrainian).
  8. Kupriichuk V.M. (2023). *Kul'turna spadshchyna yak systemoutvoriuucha oznaka natsional'noi identychnosti. Problemy identychnosti kul'turnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh rosiis'ko-ukrains'koi viiny ta u povoiennyi period. Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii. Ukraina. Kyiv. 25 travnia 2023 roku / Za zahal'noi redaktsiieiu Stadnyka M.M.* [Cultural heritage as a system-forming feature of national identity. Identity problems of the cultural heritage of Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war and in the post-war period. Materials of the International Scientific and Practical Conference. Ukraine. Kyiv. May 25, 2023 / General editor M.M. Stadnyk]. Kyiv: NDIU. Pp. 177–182. (in Ukrainian).
  9. Lyzanchuk V. (n.d.). *Ukrains'ka mova – odukhotvorennia nashoho zhyttiedainoho seredovyscha* [The Ukrainian language as the spirituality embodiment of our life-giving environment]. *Holos Ukrainy*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/361045> (in Ukrainian).
  10. Lysokon' I.O. (2016). *Natsional'na identychnist' v umovakh hlobalizatsiinykh vyklykiv chasu* [National identity in the context of contemporary global challenges]. *Molodyi vchenyi*. № 6. Pp. 217–221. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6396> (in Ukrainian).
  11. Masenko L. (2020). *Konflikt mov ta identychnosti v postsovietskii Ukraini* [The conflict of languages and identities in post-Soviet Ukraine]. Kyiv. 176 p. (in Ukrainian).
  12. Matviichuk O. (n.d.). *Movni viiny: yak dopomohy ukrains'kii peremohty u nashykh hromadakh* [Language wars: how to help Ukrainian win in our communities]. URL: <https://blog.liga.net/user/olmatviichuk/article/44620> (in Ukrainian).
  13. Sorochuk L.V. (2021). *Funktsionuvannia ukrains'koi etnokul'turnoi tradytsii v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz* [The functioning of Ukrainian ethnocultural tradition in the context of contemporary challenges and threats]. *Ukrainoznavchyy al'manakh*. Vupusk 29. Kyiv: Milenium. Pp. 164–170. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/439> (in Ukrainian).
  14. Stepiko M., Chernenko T. (2017). *Ukrains'ka identychnist' yak vyznachal'na zasada protydii rosiis'kii ahresii* [Ukrainian identity as a defining principle in resistance to Russian aggression]. *Stratehichni priorytety*. № 3. P. 179. (in Ukrainian).
  15. Fihurnyi Yu. (2006). *Movni ta kul'turni chynnyky v ukrains'komu etnonatsional'nomu derzhavotvorchomu protsesi. Ukraina–Ethnos: Zbirnyk naukovykh prats' z etnologichnykh ta dotychnykh do nykh problem ukrainoznavstva / NDIU. Aut.: Fihurnyi Yu.S., Baran V.D., Danyliuk-Kul'chyt's'ka O.P. ta in.* [Linguistic and cultural factors in the Ukrainian ethnonational state-building process. Ukraine–Ethnos: Collection of scientific works on ethnological and related problems of Ukrainian studies / NDIU. Authors: Fihurnyi Yu.S., Baran V.D., Danyliuk-Kul'chyt's'ka O.P. et al.]. Kyiv. Pp. 97–107. (in Ukrainian).
  16. Yastrems'ka T. (2023). *Nas'ky vyzhlyvyi movnyi front i chomu rosiis'ko-ukrains'ka viina ie viinoiu identychnosti? Za Identychnist' i Nezalezhnist'. Viina Rosii proty Ukrainy: istorychni peredumovy, heopolitychni parali. U dvokh knyhakh. Druhe vydannia / Vidpov. red. Valerii Smolii; upor.: Hennadii Boriak, Oleksii Yas'* [How crucial is the linguistic front, and why is the Russia-Ukraine war a war of identities? For Identity and Independence. Russia's war against Ukraine: historical preconditions, geopolitical parallels. In two books. Second edition / Editor: Valerii Smolii; Compiled by: Hennadii Boriak, Oleksii Yas']. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "Klion"", Book 1. Pp. 159–163. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.12>
УДК 1:316.82-7

Юлія СТРЕБКОВА

кандидат філософських наук, доцент,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0001-9941-0330
Email: strebkova@i.ua

Ірина КРАВЧЕНКО

старший викладач,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0002-2582-444X
Email: kpi.fsp.kia@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ ГУМОР ПІД ЧАС ВІЙНИ: АНАЛІЗ УКРАЇНОМОВНИХ ТЕЛЕГРАМ-КАНАЛІВ 2022-2023 РОКІВ

Анотація. У статті презентовано результати соціально-філософського дослідження гумору українських жінок, який втілювався у жартах Telegram-каналів.

Здійснено огляд теоретичного доробку дослідників жіночого гумору та гумору в умовах війни. Обґрунтовано, що дослідження жіночого гумору під час російського вторгнення є актуальним для України. Зокрема, для обґрунтування актуальності використано запит у чаті GPT 4.0. Відзначено, що дослідження гумору під час війни виходить за межі аналізу теоретичних положень до розв'язання прикладних задач.

Для дослідження були відібрані гумористичні Telegram-канали за низкою критеріїв. Для відбору використовувались рейтинги Telegram-каналів, що враховували кількість підписників та охоплення. Щоб відносити канал до презентації українського гумору, той мав бути україномовним і перевірявся на відсутність кальок/фейків, зазначених Центром протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України. Російськомовні гумористичні Telegram-канали переглядалися та використовувались для порівняння, проте їх назви у статті не зазначаються.

Проводився інтерсекційний соціально-філософський аналіз, що передбачав перетин таких векторів: статі, гендеру, національної ідентичності, громадянської позиції та соціального статусу. Дослідження підтвердило гендерованість гумористичних практик у чотирьох сферах, що були раніше виділені Х. Коттхов. Разом з тим, відмічено ряд особливостей сучасного українського жіночого гумору.

Продемонстровано, що україномовні жіночі гумористичні канали можуть розглядатися як профілактика та протидія сексизму і чоловічому домінуванню. Зауважується, що жартівлива мізандрія українок не може розглядатися як сексизм, винятком є ненависть до чоловіків із числа російських загарбників.

Переважає більшість жартів у жіночих гумористичних Telegram-каналах за своїми характеристиками відповідають ознакам феміністського гумору, окресленому у дослідженні Т. Храбан. Також є ряд жартів, що спираються на традиційну парадигму у міжгендерній взаємодії.

Продемонстровано, що перегляд українських гумористичних Telegram-каналів може сприяти покращенню адаптаційних процесів і полегшенню реагування жінок на стресову ситуацію. Зазначено, що гумористичні канали, повертаючи жінок у мирні теми, створюють середовище спокою та подолання тривоги і можуть стати майданчиком для шахраїв та інформаційно-психологічних операцій.

Ключові слова: український гумор, гумор під час війни, жіночий гумор, українські жінки, меметика, гумор у Telegram-каналах, мему.

Julia STREBKOVA

Ph.D. in philosophy, Associate Professor,
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

Iryna KRAVCHENKO

Senior Lecturer

National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

UKRAINIAN FEMALE HUMOR DURING THE WAR: ANALYSIS OF THE UKRAINIAN-LANGUAGE TELEGRAM CHANNELS OF 2022-2023

Abstract. The article presents the results of a socio-philosophical study of the Ukrainian women's humor, which has embodied by the jokes of Telegram channels. A review of the theoretical heritage of researchers of women's humor and humor in conditions of war. It's substantiated that the study of female humor during the Russian full-scale invasion is relevant for Ukraine. In particular, a query in the GPT 4.0 chat has been used to justify the relevance. It's also noted that the study of humor during the war goes beyond the analysis of theoretical provisions to the solution of applied problems.

The humorous Telegram channels were selected for the research according to a specified number of criteria. For that selection, the ratings of Telegram channels were used, taking into account the number of subscribers and coverage. To relate the channel to the presentation of Ukrainian humor, it had to be Ukrainian-language and had checked for the absence of calque/fakes, which indicated by the Center for Countering Disinformation under the National Security and Defense Council of Ukraine. Russian-language humorous Telegram channels were viewed and used for comparison, but their names are not indicated in the present article.

An intersectional socio-philosophical analysis was also conducted, suggesting the intersection of the following vectors: gender, national identity, civil position and social status. The scientific investigation confirmed the gendered humorous practices in the four areas previously highlighted by H. Kotthof. At the same time, a number of features of modern Ukrainian female humor are also noted.

It has been demonstrated in the present article, that Ukrainian-speaking female humorous channels could be considered as prevention and counteraction to sexism and male domination. It has been also noted that the comic misandry of Ukrainian women cannot be considered as sexism, with the exception of hatred of men from among the Russian invaders.

The vast majority of jokes in the female humorous Telegram channels correspond in their characteristics to the signs of feminist humor outlined in T. Hraban's study. There are also a number of jokes based on the traditional paradigm in intergender interaction.

It's also has been shown that viewing Ukrainian humorous Telegram channels may improve the adaptation processes and facilitate women's response to a stressful situation. It is noted that humorous channels, returning women to peaceful topics, create an environment of peace and overcoming anxiety and can become a platform for fraudsters, information warfare and psychological operations.

Keywords: Ukrainian humor, humor during the war, female humor, Ukrainian women, memetics, humor in Telegram channels, memes.

Постановка проблеми. Історія розвитку вітчизняної гумористично-сатиричної періодики сягає 1860-х років, коли у східних та західних землях України з'явилися перші рукописні гумористичні газети [5]. У часи війни художники часто відходять від своїх традиційних жанрів і звертаються до жанрів сатири або ідеологічного плакату.

Розвиток медійних практик впливає на спосіб вирішення завдань інформаційної війни. Під час Другої світової війни Британія запустила спеціальну «Німецьку службу BBC», яка щотижня випускала сатиричні радіопередачі, в яких висміювались абсурд життя у нацистській Німеччині і персонально Адольф Гітлер. Важливим був гендерний аспект цих передач: мова велась «начебто від імені молодого німецького офіцера чи берлінської домогосподарки» [13].

Сучасна війна має не менше потреб в українській інформаційній протидії російським ІПСО, міфам «русского мира», гібридним методам ведення боротьби в цілому [3; 4]. Нагальною потребою воюючої української нації є створення єдиного інтелектуального фронту боротьби з путінською неоімперією,

задіюючи всі існуючі можливості впливу, у тому числі і гумор.

У глобальному контексті, з часу атаки на паризьку сатиричну газету Charlie Hebdo, особливої гостроти набуває дискусія стосовно морального виправдання жартів та права висміювати релігію. Разом із цим, обговорюються можливості введення певної цензури для соціально впливових медіа з метою не допустити розпалювання ворожнечі, нетерпимості та конфліктів. Жарти, що поширюються через інтернет, зазвичай більш розкуті, але соціальні мережі також можуть модерувати свій контент. Багато платформовий месенджер «Telegram» (Телеграм), маючи протягом місяця сотні мільйонів активних користувачів, фактично виконує функції соціальної мережі. На час дослідження Telegram-канали були фактично вільні від обмежень толерантності та політкоректності.

Штучний інтелект чату GPT на питання «Якщо під час війни гумор буде заборонено, або він загалом зникне, що буде?» у відповіді вирізнув ряд негатив-

них наслідків, а саме: зростання стресу і депресії, зниження морального духу, зменшення соціальної єдності, втрати субверсивного інструменту, посилення цензури і тоталітаризму та зниження ефективності комунікації (ChatGPT 4.0. Відповідь на питання щодо наслідків відсутності гумору під час війни. Діалог українською мовою від 22.08.2024 року).

Поява в Україні «Жіночого кварталу» та інших гумористичних шоу за участю комікес актуалізувала нові «жіночі теми», але здебільшого все ще експлуатувала «старі жіночі образи». Полеміка щодо почуття гумору у жінок і можливості та доцільності його демонструвати триває досі, водночас зростає популярність комікес та стендаперок, серед яких Лера Манзюк, Ганна Кочегура, Настя Зухвала та ін. Відома фраза Лери Манзюк 2024 року «Комедія завжди впливає з трагедії» підкреслює важливість гумору у сучасному українському суспільстві.

Варто також зазначити, що під час виборів 2019 року, коли вже йшла війна з росією, український народ надав перевагу молодому успішному коміку перед досвідченим політиком. Разом із тим, Інтернет-медіа продовжують критикувати гумористичні шоу за сексизм та вульгарність гендерних стереотипів. Тож, дослідження гендерних аспектів українського гумору зберігає свою актуальність.

Аналіз наукових публікацій. Тема гумору загалом та гумору під час війни достатньо широко представлена як у вітчизняних, так і у закордонних дослідженнях. О. Чорновол-Ткаченко та Р. Семків розглядають класичні теорії комізму від Аристотеля до Канта. Военний гумор, пропаганда, гротескна політична сатира під час другої світової війни – О. Гарачковська, Ю. Бідзіля, І. Белебега, М. Гараздій, О. Панченко, М. Болдижар та ін.

У роботах психологів визначаються конструктивні: афіліативний та самопідтримуючий стилі гумору і деструктивні: агресивний та самопринижуючий. Д. Фрай (Jr. W. F Fry) досліджував вплив почуття гумору на когнітивну оцінку стресу [18]. Із позицій позитивної психології гумор поєднують зі щастям та життєстійкістю у триаду «3Нs»: humor, happiness, hardiness та застосовують для оцінки стійкості до стресу [16].

Численними є дослідження впливу статі та гендеру на оцінку та ефективність гумору, його використання, розуміння та сприйняття: J.B. Bear, E. Miron-Spektor, J. Hofmann, Л. Мікес, Д.Е. Вокер, Дж.Л. Парріс, Б. Манкофф, Н.Дж.С. Крістенфельд та ін. Метааналіз даних, який проводили G. Greengross, P. Silvia та E. Nusbaum включав дослідження, які об'єктивно оцінювали здатність до гумору. Об'єднана вибірка включала 5057 учасників (67% жінок) [19]. Аналізувались дослідження з різних країн: США, Великобританії, Угорщини, Німеччини, Ізраїлю та ін. У результаті аналітики підтвердили, що чоловічому гумору надають перевагу як чоловіки, так і жінки [21]. Проте більшість авторів зазначають соціальний вплив на формування таких відмінностей у сприйнятті гумору.

Сексистський гумор у публічному онлайн-дискурсі неодноразово ставав об'єктом дослідження у наукових статтях: A.P.V. Villasanta a J.F. Caringal-Go, J.O. Manaos, M.A.P. Ofreneo, N.A. Canoy, J.B. Evans, L. Bernabéu та ін. Враховуючи те, що гумор може бути потужним інструментом жіночого лідерства, J.B. Bear та E. Miron-Spektor закликали до майбутніх досліджень, щоб краще зрозуміти, як, коли та чому стать впливає на ефективність вираження гумору [21].

Для нашого дослідження важливою є робота 2023 року Т. Храбан, у якій авторка розглядала гумористичні пости жінок у Facebook. Дослідниця визначила 4 прийоми феміністського гумору і дійшла висновку, що подальші дослідження гумору покликані заповнити значну прогалину в науці, що пов'язана з використанням гумору жінками під час війни [14].

Сучасні дослідники надають особливого значення відносно новому явищу у інтернет-комунікації – мемам [9; 24]. Зокрема проблемами класифікації та морально-етичними аспектами застосування і сприйняття мемів опікувались ряд науковців із різних університетів: L. Shang, C. Youn, Y. Zha, Y. Zhang, D. Wang, G. Burbi, A. Baldrati, L. Agnolucci, M. Bertini, A.K. Thakur, F. Ilievski¹, Zhivar Sourati, L. Luceri, R. Tommasini, A. Mermoud, Rui Cao, Roy Ka-Wei Lee, Wen-Haw Chong, Jing Jiang та ін.

У лінгвомеметиці В. Барчук визначив деякі деструктивні меми сучасних українців і зазначив: «...меми формують сферу етики і моралі, що представляє індивідуальне і суспільне» [1]. Меми розглядаються як повідомлення, що являють собою поєднання візуалізації з лаконічними влучними фразами, добре запам'ятовуються, швидко поширюються від одного реципієнта до іншого, а відтак – звертають на себе увагу більшості [11, с. 95]. Тож, так звані креолізовані меми [1, с. 375] є релевантним предметом дослідження сучасного гумору. Полеміка щодо безпеки використання Телеграму під час війни [6] та випадок з арештом його власника Павла Дурова також є свідченням неабиякої актуальності впливу цього месенджера на масову свідомість користувачів.

Засновники та прихильники біосоціальних підходів до сутності мемів розглядають поширення мемів як етап еволюції (Р. Докінз, Д. Деннет, Р. Броуді, С. Блекмор та ін.). Дослідники соціальної складової гумору пов'язують інтелектуальну гру довкола гумористичного змісту невідповідностей із поняттям бісоціалізації, розробленої А. Кестлером, і відзначають, що зв'язок сміху та агресії відіграв свою роль в еволюції соціальної поведінки. Вищі примати та діти сміються у ситуаціях, які поєднують відчуття тривоги, радості, безпеки, страху та ігрової ворожості [25].

Звісно, гумор на відміну від сміху, передбачає значну інтелектуальну складову, яку пов'язують із почуттям гумору. Українська авторка О. Шпортун визначає почуття гумору як комплекс перцептивних, когнітивних, емоційних, фізіологічних та поведінкових процесів та зауважує, що високий рівень тривожності знижує ефект комізму при сприйнятті гумору [15,

с. 101]. Однак вплив тривожності на виникнення почуття смішного не завжди є однозначним і залежить від рівня інтелектуальної складності жарту [15, с. 102].

Зауважимо, що дослідження гумору виходить за межі аналізу теоретичних положень до методичних та прикладних задач під час війни. У березні 2022 року був створений проект "We're from Ukraine", який пояснює закордонній аудиторії контекст і сенси українських воєнних мемів. Автор цієї ідеї Йосип Гусак зауважив: «...є думка, що війну мемів українці виграли з першого дня» [12].

Отже, огляд теоретичного доробку дослідників гумору та практична актуальність зазначеної теми визначили **мету дослідження**: з'ясувати та описати соціально-економічні та морально-етичні аспекти життя українських жінок під час війни, що втілюються у жартах гумористичних Telegram-каналів.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні ми спиралась на інтерсекційний соціально-філософський аналіз, що передбачає перетин багатьох векторів: статі, гендеру, національної ідентичності, громадянської позиції та соціального статусу.

Були вибрані гумористичні Telegram-канали, що функціонували в українському просторі після повномасштабного вторгнення російських військ у лютому 2022 року і містили україномовні тексти. Критерії відбору каналів:

- канали є гумористичними (за назвою, описом чи основним змістом);
- відкриті: їх можна знайти через пошук і вільно читати (не приватні, чи закриті, для яких потрібне запрошувальне посилання, або запит);
- мають понад тисячу підписників та значне охоплення;
- зберігали активність щонайменше рік після повномасштабного вторгнення;
- мають стосунок до жінок (зазначалося у назві або описі каналу, регулярно включали контент із жінками чи про жінок).

Окрім мови, Telegram-канали також перевірялись на відсутність чи присутність (у рекламних оголошеннях) кальок/фейків, зазначених Центром протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України [2].

Популярність Telegram-каналів (кількість підписників, обсяг охоплення та перегляди) перевірялась за рейтингами сайтів TGStat і Telegator.

На початок 2024 року досліджувані канали мали приблизно таку кількість підписників: «Бро скинув мем» понад 220 тисяч підписників, «ГУМОР UA: жарти та приколи» – понад 109000 підписників, «Сміх та й годі», «Боже, яке кончене!» та «Гумористичний фронт» – понад 50000 кожен, «Баба і кіт» – понад 16000 підписників, «Крінжарня» – близько 15000, «Жіночий гумор 18+» – понад 6000, «Жінка з гумором» – понад 5000, «Український гумор» та «валерьянка АРЕСТОВИЧА» понад 4000, «Танін мемархів» – близько 1500, «НУ ШО» та «Інтелектуальний гумор» близько 1000 підписників кожен. Як видно з переліку, «жіночі» за назвою гумористичні канали досить попу-

лярні, але поступаються за кількістю загальноукраїнським гумористичним каналам.

Стосовно гендерного складу підписників гумористичних каналів статистика відсутня. На каналі українського гумору «ГУМОР UA: жарти та приколи», що мав на момент дослідження понад 113 тисяч підписників час від часу проводиться опитування шляхом опціонального вибору – «голосування». У першому голосуванні 2023 року взяли участь близько двадцяти п'яти з половиною тисяч: 70% із тих, хто проголосував, – жінки. В інших опитуваннях приблизно такий же гендерний склад. При цьому зберігається тенденція: чим більше тих, хто проголосував, – тим більший відсоток жінок.

Відео та аудіо формати мемів не аналізувались. Комбінування зображення та тексту і поширення у різних каналах із різною швидкістю не давало можливості з'ясувати авторство та першість каналу у гумористичному контенті. Варто відмітити, що наше дослідження є соціально-філософським і не відповідає позитивістському канону повною мірою: не зосереджувалось на числових показниках і не використовувало Big Data аналіз.

Зауважимо, що у теорії проблемним є саме визначення жіночого гумористичного контенту: Х. Котхоф розглядає гумор як ситуаційну дискурсивну практику і визначає такі характеристики жіночого гумору: креативність, спонтанність, багатоперспективність, життєрадісність, виразність і чималу кількість кумедної саморефлексії та самоіронії [22].

У практичній площині комікеси та стендаперки відзначають: «Той факт, що досі існує таке поняття як «жіночий гумор», автоматично робить його специфічним і зрозумілим лише жінкам. Жінка в комедії – це специфічний типаж, близький тільки іншим жінкам. А якщо виступатимуть дві комікеси, то вони жартуватимуть про одне й те саме чи про специфічно жіночне (про місячні наприклад)» [8].

Суто жіночі теми як то місячні, пологи та грудне вигодовування постійно присутні у жіночих українських Telegram-каналах, а у загальних гумористичних каналах – вкрай рідко. Частота їх появи в каналах зі значним охопленням не регулярна.

У гендерній теорії гумор, націлений на гендерну деконструкцію, відомий як «феміністський гумор» [17]. Вітчизняна дослідниця Т. Храбан виокремлює дві його характеристики: 1) головними дійовими особами у виробництві та поширенні цього типу гумору є жінки; 2) цей тип гумору використовують як інструмент ситуативної та соціальної конфронтації, основною метою якої є подолання гендерної асиметрії та нерівності [14, с. 168].

Авторка, досліджуючи жіночі пости у фейсбуці, зазначає, що «на початок листопада 2022 р. з українського сектору соціальних мереж повністю зникли кальки з феміністського російського гумору», а «вплив російського сегмента було зведено до мінімуму» [14, с. 171]. Натомість майже на всіх проаналізованих жіночих гумористичних Telegram-каналах регулярно з'являлись кальки з російських жартів та мему з росій-

ських каналів. Також траплявся суржик і переклад із російської, рідше – з польської: «Син привів перший раз свою будучу супругу додів. Всі довго мовчали. Першов заговорила бабка: - Се вам за то що не молитеся»¹. Важливо, що у Telegram-каналах, які часто публікували кальковані з російських сайтів жарти, як правило, не зустрічались фемінітиви.

У проаналізованих жартах жіночих Telegram-каналів кальки з російської найчастіше зустрічаються у експансивній алкогольній тематиці та експлуатації гендерних стереотипів: «Поки Танька навчилася їздити на машині, навігатор вивчив Отче наш, Богородицю і Вірую».

Також, поширені кальки з російських жартів, що ґрунтуються на фінансовій залежності жінок від чоловіків. Використовувати чоловіків для повного забезпечення життя жінки, яка в ідеалі самоусувається від будь-якої роботи, – це друга за поширеністю, після «вінішка», тема у калькованих з російських жартів.

«– Мадам, таке відчуття, що вас хвилюють лише гроші!

– Не хвилюють, а заспокоюють!»;

«Просто чоловік твоєї мрії ще не заробив достатньо грошей, щоб ти його зустріла».

Зазвичай тексти з соціально-економічної тематики супроводжуються сценами із жіночих романів або художніх картин:

«– Сьогодні наше перше побачення, Оплачу будь-яке місце, куди хочете сходити?

– на МРТ хребта...»

«Серйозні стосунки це – коли він оплачує тобі комуналку і лікарів».

Стосовно витрат: на російських каналах акцент робиться на легковажності та марнотратстві жінок. В українських Telegram-каналах – контроль за сімейними коштами залишається за дружиною, зокрема лишається актуальною традиційна для української культури модель, за якої чоловік віддає зарплату жінці:

«– Люба, у нас є гроші?

– Нема.

– Я ж тобі вчора зарплату віддає!

– У мене є, а у нас нема!»

В українських Telegram-каналах є популярною тема роботи та невисоких зарплат:

«Досягнула того рівня, що можу дозволити собі не працювати. Але поки що, тільки в неділю».

«У списку журналу Форбс я десь у четвертому мільярді».

Такі жарти, на нашу думку, можна розглядати як використання афіліативного гумору, що сприяє просуванню та збереженню мереж соціальної підтримки. Більшість жінок під час війни мають працювати, до того ж у 2022-2023 роках на ринку праці збільшився найм жінок [10]. Однак, дається взнаки зменшення тривалості відпусток та святкових днів:

«Тільки око перестало сіпатися, а завтра вже понеділок». «За кожною сильною жінкою стоїть літо, де вона гарує без відпустки і вихідних». У постах присутня перманентна втома, певні ознаки «мозкового туману» (Brain fog), розгубленості:

«Вирішила зібратися з думками... жодна думка на збори не прийшла».

«Ви мультизадачна? Так, я можу слухати, ігнорувати та забувати одночасно.»

«Те почуття, коли завтра вже сьогодні, а ти ще вчора».

У російськомовних Telegram-каналах такий текст зазвичай супроводжується фотографіями молодих сексуальних жінок і алкоголю, в українських – тональність трохи «важча», а зображення близькі до сатири.

Дослідниця гендерних аспектів гумору Х. Коттхов, у згаданій вище роботі, виділяє чотири сфери, в яких гумористична практика зазвичай є гендерованою: статус, агресивність, соціальна приналежність і тілесність, зокрема, сексуальність [22, с. 5]. Наше дослідження, що спиралось на порівняння «загальних» гумористичних каналів із «жіночими» гумористичними каналами також підтверджує гендерованість гумористичних практик за цими векторами. Проте, помітний ряд особливостей сучасного українського жіночого гумору.

Стосунки з чоловіками є однією з основних тем жіночого гумору, причому пов'язаною з будь-яким віком і статусом української жінки: «Справжній чоловік не той, що бореться за тебе з драконом. Справжній чоловік – той, який залишається з тобою навіть коли дракон це ти».

В українських Telegram-каналах тема стосунків із чоловіками містить увесь спектр позитиву: безпека, комфорт, доброта, радість. Меми – веселі, смішні, кумедні. Особливою симпатією вирізняється ставлення до чоловіків із силових структур:

Дівчата

- блін, не можу підібрати ракурс

Хлопці в будь-якій ситуації

Комфорт і необтяженість, з акцентом на жіночу легковажність, прослідковуються у ставленні до

¹ Тут та надалі текст мемів виділений курсивом і подається без редагування

стосунків із чоловіками, які залишилися в тилу. Загалом, стосунки з чоловіками виступають як джерело радості і легкості на фоні страшних подій війни:

« – Кохана а у тебе хтось був до мене?

– Ти що дурний? Подивись на годинник! Всі ще сплять!»

«Вчора мене кинув чоловік, а сьогодні зателефонував і сказав, що пожартував. А я вже знайшла іншого. Капець, як незручно...»

« – Сьогодні прокинулась, а тебе немає, де ти був, любий?

– А де ти прокинулась, любя?»

Така легкість поєднується в українському гурмі з певною жіночою агресивністю: «Хочу слухаю дружину, не хочу – лежу у травматології».

«Дружина-чоловікові: – Я подаю на розлучення! Машини ділимо навпіл: мені Лексус, тобі – пральну.»

«Чоловіки, пам'ятайте! В люті, жінку від ротвейлера відрізняє лише помада!»

Ситуація з «агресивними українками» є «дзеркальною» до жорстокості чоловіків із російських анекдотів. Проте легка мізандрія у жіночих гумористичних Telegram-каналах не позиціонується як сексизм. Скоріше є проявом феміністського гумору, що спрямований на дискредитацію уявлень про чоловічу перевагу, сексуальну доблесть і домінування [14].

Глумління над вразливістю «тонкої, ніжної, особливої» жіночої натури, також не можна розглядати як сексизм стосовно жінок. Постійно присутня самоіронія феміністського гумору, яка дозволяє сформувати не лише позитивне сприйняття свого віку та образу тіла, але й виступає засобом подолання стресу: «Природа щедро нагородила мене почуттям гумору, але на цьому подарунки закінчились».

Психологи Д. Флагель, М. Чойсі, Е. Кріс зазначали, що гумор є засобом отримання задоволення, незважаючи на попередні болісні переживання, афекти. Jг. Fry, A. Salameh, K. Dыck, S. Holtzman та ін. досліджували вплив почуття гумору на когнітивну оцінку стресу та застосування гумору у психотерапії. Результати показали, що жінки з почуттям гумору можуть бути більш здатними до когнітивної реструктуризації та переоцінки стресових життєвих подій [18]. У жіночих каналах жінки часто виступають сильнішими за чоловіків і більше пристосованими, як такі, що здатні долати стрес та негаразди. Доволі часто жінки кепкують із недолугості чоловіків. Рівень інтелектуальності українського жіночого гумору потребує подальшого дослідження:

У мене питання: чому літаючий чоловік це супермен, а літаюча жінка – відьма?

«Мені психолог порадив:

– Напиши листа людині, яка тебе бісить та спали його...»

– Добре... А з листом що робити?»

«Метеликів у животі, зжерли таргани з голіву».

Зображення є невід'ємною частиною мемів, або важливими контекстуальними доповненнями до

тексту: тварини (здебільшого мемні котики), художні картини, текст на фоні певного кольору, стилізовані шрифти та ін. Навіть якщо текст у перекладі з російської збігається, акценти різняться. У російських Telegram-каналах застосовуються сцени з кінофільмів (здебільшого радянських) і сатиричні малюнки; діти (здебільшого дівчатка, або дівчатка з хлопчиками) зустрічаються трохи рідше, ніж в україномовних постах. В українських жіночих мемах спектр зображень дуже широкий і потребує окремого дослідження. Варто відмітити, що останнім часом в україномовних жіночих каналах із милими листівками та квітковими календарями почали з'являтися комерційні публікації, що супроводжуються емоційно травмуючими фотографіями скалічених тварин. Фотографії взяті з російських притулків, до того ж, у російських Telegram-каналах фото скалічених тварин заблюрено, а в українських – ні. Це може бути пов'язано з тим, що після пережитих жахів, які принесло російське вторгнення, викликати емоції в українок значно складніше. Окрім зборів грошей зоошахраями на фейкові притулки, на нашу думку, може мати місце інформаційно-психологічна операція. Інші жіночі канали, зокрема гумористичні, також можуть ставати майданчиком для таких маніпуляцій. Для перевірки цієї гіпотези потрібні подальші дослідження соціальної безпеки з використанням цифрових методів обробки великих обсягів даних.

Сексуальність, на відміну від російських Telegram-каналів, не ідеальна (кіношна) і не відділена від реальності, а вбудована у повсякдення українок: «Вийшла на город в купальнику, то сусід всю траву покосив. Сусідка попросила завтра знову вийти, бо треба грядки пополотити»)).»

Особлива для жіночого гумору тема – їжа, кулінарія, консервація. Варто відмітити також гендерну інваріантність багатьох жартів: чоловічі та жіночі репліки можуть бути поміняні місцями:

«– Іване, чого ти весь час крутишся? Що, голубці недобрі?

– Олю, голубці добрі, але люди в кінотеатрі навколо нас всі попкорн їдять!!»

Проте страви готує як правило жінка:

«– Галю, а що борщ вчорашній?

– Я тобі більше скажу, він ще й завтрашній!»

«– Мам а що у нас є їсти?

– Суп, гречка, смажена картопля, сосиски, сирники.

– Клас! Я буду макарони!»

Тема схуднення зустрічається дуже часто і дуже об'ємна у сучасному українському жіночому гуморі:

«Якщо я продовжу стільки їсти, то важким озброєнням України буду я».

«Немає у тебе ніякої зайвої ваги. Це запасна».

«Дівчина: схуднути.

Жінка: повернути свою фігуру до кордонів 2010-го року.»

«Так хочеться чоловічої уваги, чоловічих рук на плечах на талії! І талію, капець як хочеться...»

«Виявляється, мало зберегти вправи для схуднення. Їх ще треба робити. Такого я не очікувала.»

«Раніше я стежила за своєю фігурою, а тепер спостерігаю».

Смачна їжа пов'язана з ідентичністю українок та українців:

«Куди б не закинула доля українців, вони завжди будуть шукати сало, гречку і буряк на борщ».

«Це ще орки не знають, що у нас є страва, яка називається «бендерики». Аби знали, то вже б збожеволіли».

Хоча симпатії до того чи іншого політика проглядаються, політичні жарти у жіночих гумористичних Telegram-каналах трапляються вкрай рідко і, як правило, з'являються після міжнародних подій або вітчизняних нововведень: «Ввечері тест на вагітність показав дві полоски. Вже на ранок Дія «підтягнула» батька».

Загалом жіноча тематика: вагітність, місячні, менопауза присутні в українських мемах, що орієнтовані на жінок середнього віку.

«— Дівчатка, на якому терміні ви відчули рухи дитини?»

— Коли вона з'їхала і почала жити окремо».

Діти та материнство є постійною тематикою жартів. Материнство проявляється як частина буденності.

У мемах присутнє глузування з трагічності «всепоглинаючого материнства»:

«— Коханий, я вже хочу дітей.

— А я — Ні.

— Я розумію, але літо закінчується, треба їх з села забрати».

«Коли жінка говорить, що любить дітей більше, ніж чоловіка — не вірте!!! Дітей вона може залишити з сусідкою. Чоловіка — ніколи!!!»

Мати виступає сильною, організованою, веселою та владною:

«У нас мама дуууууже добра!... але іноді як крикне, то навіть діти з сусіднього будинку починають прибирати».

«— І навіть якщо ти впав — вставай! Та йди до мети!»

— Та зара дometу Мам... що ви сі вчіпили...»

У загальних гумористичних каналах цей жарт був присутній у форматі короткого відео, в якому молодий здоровий чоловік фітнес-тренер кричав «навіть якщо ти впала — вставай! І йди дometи!» стомленій жінці-прибиральниці. Емодзі-реакції на це відео були гірші, ніж на відповідні жарти у жіночих Telegram-каналах. Це підтверджує, що зневажливий гумор, націлений на групи з нижчим статусом, сприймається більш негативно, ніж зневажливий гумор, націлений на групи з вищим статусом [23], що пов'язано з існуванням реальної загрози для жінок із вразливих груп із нижчим статусом.

Загалом вектор віку та швидкоплинності часу є постійно присутнім у мемах жіночих Telegram-каналів: «Жила-була дівчинка.. і ось одного разу її запитали в тролейбусі: — А у вас є пенсійне?».

У калькованих із російських каналів жартах «старушки» молодяться і поводяться як дівчатка. Баба з села (бабуся) є позитивним персонажем саме українських жартів: «Баба з села може передати внукам все: сир, сметану, бараболу, курочку.. А баба з міста — привіт».

Теми моди, боротьби за молодість, догляду за собою та застосування косметики часто подаються у форматі самоіронії: «Ти дивуєшся, що діти вірять в Миколая, а сама віриш, що креми і маски з Єви за 40 грн повернуть тобі молодість і бадьорість».

На відміну від російського гумору, де переважають жарти про тещ і є лише поодинокі згадки про свекрух, у жіночих українських Telegram-каналах значно більше жартів на цю тему:

«Молодята клялися на весіллі, що тільки смерть розлучить їх. Але як виявилось, свекруха теж на щось здатна».

«Дуже важко виховувати сина, якого народила тобі свекруха».

«Якщо свекруха почала називати тебе «донечкою» це означає, що вже весна і на городі повно роботи!»

«Свекруха сердито до невістки:

— Хватить вже сидіти в інтернеті ... Пішла би краще города посапала!

— Так зима ж, мамо...

— Ну і що?! Шапку одягни...»

Загалом, городи є особливо популярною темою. Впродовж року змінюються акценти:

«Дві подруги давно не бачилися...

— Ой, Люба, як ти похудла... Що в тебе за діета?»

— Картопля, буряки, морква, цукіні...

— А варити чи смажити?

— Полоти...»

«Народна прикмета: якщо людина відсутня в інтернеті — значить сапає города».

Гумор, пов'язаний із набожністю, також присутній у жіночих гумористичних Telegram-каналах:

«Прийшла донька зі школи і каже, що треба здати 30 грн на Божу Матір.

Телефонуємо вчительці: – Нащо треба здавати по 30 грн?

– На хрестоматію».

Психологи активно розробляють методики використання мемів у арттерапії під час війни. Погоджуємось, що гумор є свого роду копінг-ресурсом, що об'єднує когнітивні, емоційні та поведінкові стратегії, які можна використовувати, щоб впоратися з труднощами життя під час війни.

Разом із тим, у мемах проглядається втома, важкий психоемоційний стан, хвороби:

«Як пояснити емоційним гоїдалкам, що я вже накаталася?»

«Морально втомилася. Хочу аморально відпочити.»

«Каже мені чоловік: – Я тобі, кохана, зірочку приніс! Щоби ти, соплива, мазала під ніс!))»

У жартах відображені негаразди соціально-економічного характеру, інфляція: «Помітила, що з кожним роком я стаю все сильнішою. Сумку з продуктами на 500 грн стає носити все легше і легше.»

Значно веселіше обігруються дефіцити пального, солі, стрибки цін:

«Заможна холостячка з 2 кг солі шукає нареченого з каністрою бензину!)). «В цьому сезоні губи, брови, сидниці більше не в моді. Тренд 2022 – дівчина з сіллю та каністрою бензину!».

Відключення електроенергії та руйнування інфраструктури також регулярно відображаються у жартах;

**ЦЕ Я ЧИТАЮ КНИГУ, АЛЕ В ПРИНЦИПІ
ГОТОВА ДО БУДЬ-ЯКИХ ПОДІЙ**

«Увага! Для економії тепла та електроенергії всім неодруженим чоловікам рекомендується переселитися до незаміжніх жінок!))».

«Кубик Рубіка по-українськи – це зібрати у себе вдома одночасно працюючі опалення, світло, воду й інтернет».

«Жодні тренінги з тайм-менеджменту не навчили мене планувати свій час, як це зробило Обленерго за 2 тижні».

«Усі дарують квіти. А ти візьми і купи їй генератор».

Відрефлексовані події російського нападу впливають на громадянську позицію українців. У жіночому гуморі також видимий патріотизм, зневажливе ставлення до ворогів та активна громадянська позиція:

«– Коли бачу тебе, то палаю, як нафтобаза в Брянську!

– Тю. Та хіба то любов? От палатимеш як кремль – приходь».

Жіночі жарти здебільшого грайливі, сміливі, почасти агресивні, але «не злі». Злість та ненависть виникає у мемах із чорним гумором, коли мова йде про російських загарбників. Певний час у гумористичних каналах популярними були ласкаві написи, зроблені шрифтом Telegram-бота «Папка в пакетє» (no_father_bot).

«Орки прочитавши: «Жінка сварила чоловіка», знову звинувачують нас в людожерстві».

«Якщо вам сумно на День закоханих пам'ятайте, що російським солдатам найважче знайти свою другу половинку».

Висновки і пропозиції. Жіночі гумористичні канали, як і Telegram-канали загалом, регулярно висвітлюють соціальні контексти воєнних подій. Соціально-політична позиція у мемах жіночих гумористичних каналів висвітлена м'яко, здебільшого через стійкість до негараздів під час війни.

Чоловіки присутні в усіх життєвих ситуаціях українок, що руйнує капсулу особливого, окремого, романтизованого «жіночого світу». Загалом, у жіно-

чих жартах стосунки з чоловіками необтяжені «трагедіями» та презентують особливу легкість і задоволення. Подружнє життя зображується у двох форматах: комфорту, тепла і затишку з коханим та з позиції владної господині – сімейного матріарха.

У жіночих гумористичних каналах є жарти, що можуть бути потрактовані як сексизм стосовно жінок, проте абсолютна більшість із них є проявом феміністської самоіронії.

Telegram-канали на сьогодні виступають цифровим засобом масової інформації, що фактично не містить обмежень і модерації гумористичного контенту. Разом із тим, Telegram-канали є вразливим місцем національного медіа-простору. Хоча українки у гуморі демонструють певну стійкість до російської пропаганди, загрозою є поширення деструктивного контенту в неполітичній сфері: популяризація і позитивне сприйняття способу та стилю життя «на російський манер», сімейні стосунки та міжгендерна взаємодія у традиціях «руського мира»; негативне ставлення до приготування їжі, постійне вживання алкоголю, відраза до організації власного побуту, загальна зневіра, апатія, депресивні настрої тощо.

1. Барчук В. Про деякі суспільні мему сучасних українців. *Українознавчі студії*. 2018. №19. С. 32–40.
2. Глосарії назв, термінів та словосполучень, які рекомендовано використовувати у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей. Центр протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України. С. 8.
3. Грабовська І.М. Інтелектуальний фронт України – невід'ємний чинник перемоги у війні проти російського агресора. *Матеріали Міжнародної інтернет — конференції «Розвиток науки та техніки під час воєнного стану», 23 січня 2023 р., м., Вінниця*. С. 54–57. URL: https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/%D0%92%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F_230123.pdf
4. Грабовська І., Грабовський С. Виміри війни: національна суб'єктність проти «міфу ХХІ сторіччя». *Міжнародна науково-практична конференція «Війна в Україні – виклик євроатлантичним цивілізаційним цінностям»*. 24–25 червня 2024 року, м. Ужгород. С.18–21. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/473>
5. Гумористично-сатирична періодика / М. В. Савчук // *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-24713>
6. Гуржій С.В. Сучасні загрозові тенденції використання Telegram-каналів на шкоду державним інтересам. *Інформація і право*. 2021. №4 (39). URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/249297>
7. Дворак Я., Стеблина Н. Гумор на війні як інструмент спротиву (на матеріалі популярних українських телеграм-каналів). *Прикладні аспекти сучасних міждисциплінарних досліджень*. 2022. С. 24–26.
8. Дерская Н. Про те, чому в комедії мало жінок. *Wonderzine Україна*. URL: <https://www.wonderzine.me/wonderzine/life/life-column/593-chomu-v-komediyi-malo-zhinok-kolonkastendap-komikesi-nasti-derskoyi>
9. Дзюбіна О. І. Класифікація, структура та функціонування Інтернет-мемів в соціальних мережах Twitter та Facebook. *Молодий вчений*. 2016. №2. С. 375–379.
10. Інфляційний звіт. Квітень 2024 року. *Національний банк України*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2024-Q2.pdf
11. Лебедь К.М. Філософія сміху: український гумор як протидія стресу під час війни. *Українські студії в європейському контексті*. 2022. №5. С. 93–99.
12. Морі Є. «We're from Ukraine»: як українські мему про війну перекладають для закордонної аудиторії. *Розмова з Йосипом Гусаком*. URL: <https://suspiine.media/220023-we-ukraine-akukrainski-memi-pro-vijnu-perekladaut-dla-zakordonnoi-auditorii/>
13. Олег Черниш. Гумор проти ракет. Як Україна жартує під час війни. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61473573>
14. Храбан Т.Є., Феміністський гумор українського сектору соціальних мереж. *Український соціум*. 2023. № 1 (84). С. 166–181.
15. Шпортун О.М. Фізіологічні, гендерні та психологічні відмінності почуття гумору. *Вісник Харківського національного університету*. 2016. Випуск 59. С. 98–103.
16. Щербак Т.І., Пухно С.В. Дослідження почуття гумору в осіб з різним рівнем життєстійкості. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Том 34 (73). № 6. С. 17–25.
17. Case C.E., Lippard C.D. Humorous Assaults on Patriarchal Ideology. *Sociological Inquiry*. 2009. Vol. 79. No. 2. Pp. 240–255.
18. Fry Jr. W.F., Salameh W.A. Handbook of Humor and Psychotherapy: Advances in the Clinical Use of Humor. *Sarasota: Professional Resource Exchange*. 1987. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1987-97317-000>
19. Greengross Gil, Paul J. Silvia and Emily C. Nusbaum. 2020. Sex Differences in Humor Production Ability: A Meta-analysis. *Journal of Research in Personality* 84. Pp. 1–17.
20. Greengross Gil. Sex and gender differences in humor: Introduction and overview. *Humor*, vol. 33, no. 2, 2020, Pp. 175–178.
21. Julia B. Bear, Ella Miron-Spektor. Understanding the role of gender in humor expression: Directions for future scholarship. URL: <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2023.101724>

22. Kotthof Helga. Gender and humour: The State of the Art. *Journal of Pragmatics*. 2006. Vol. 38. Pp. 4–25.
23. Lawless Tiffany J., O’Dea Conor J., Miller Stuart S. and Saucier Donald A. Is it really just a joke? Gender differences in perceptions of sexist humor. *HUMOR*, vol. 33, no. 2, 2020, Pp. 291–315. URL: <https://doi.org/10.1515/humor-2019-0033>
24. Smitha E.S., Sendhilkumar S., Mahalaksmi G.S. Meme Classification Using Textual and Visual Features. In: Hemanth D., Smys S. (eds). *Computational Vision and Bio Inspired Computing. Lecture Notes in Computational Vision and Biomechanics*. 2018. Vol. 28. Springer Cham. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-71767-8_87
25. Winkler S.L. & Bryant G.A. Play vocalisations and human laughter: a comparative review. *Bioacoustics*. 2021. Vol. 30(5). Pp. 499–526.

References

1. Barchuk V. (2018). *Pro deiaki suspilni memy suchasnykh ukrainsiv* [About some social memes of modern Ukrainians]. *Ukrainoznavchi studiji*. №19. Pp. 32–40 (in Ukrainian).
2. Hlosarii nazv, terminiv ta slovospoluchen, yaki rekomendovano vykorystovuvaty u zviazku z tymchasovoiu okupatsiieiu Rosiiskoiu Federatsiieiu Avtonomnoi Respubliki Krym, m. Sevastopol i okremykh raioniv Donetskoï ta Luhanskoï oblastei [Glossaries of names, terms and phrases that are recommended to be used in connection with the temporary occupation by the Russian Federation of the Autonomous Republic of Crimea, the city of Sevastopol and certain districts of the Donetsk and Luhansk regions]. *Tsentr protydivi dezinformatsii pry Radi natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy*. P. 8 (in Ukrainian).
3. Hrabovska I.M. (2023). *Intelektualnyi front Ukrainy – nevidiemnyi chynnyk peremohy u viini proty rosiiskoho ahresora* [The intellectual front of Ukraine is an integral factor in the victory in the war against the Russian aggressor]. *Materialy Mizhnarodnoi internet — konferentsii «Rozvytok nauky ta tekhniki pid chas voiennoho stanu», 23 sichnia 2023 r., m. Vinnytsia*. Pp. 54–57. URL: <https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/%D0%92%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F230123.pdf> (in Ukrainian).
4. Hrabovska I., Hrabovskyi S. (2024). *Vymiry viiny: natsionalna subiektnist proty «mifu KhKhI storichia»* [Dimensions of war: national subjectivity against the "myth of the 21st century"]. *Mizhnarodna nauково-praktychna konferentsiia «Viina v Ukraini – vyklyk yevroatlantychnym tsyvilizatsiynym tsinnostiam»*. 24–25 chervnia 2024 roku, m. Uzhhorod. Pp. 18–21. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/473> (in Ukrainian).
5. Savchuk M.V. (2006). *Humorystychno-satyrychna periodyka* [Humorous and satirical periodical]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. NAN Ukrainy, NTSh. K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: <https://esu.com.ua/article-24713> (in Ukrainian).
6. Hurzhii S.V. (2021). *Suchasni zahrozlyvi tendentsii vykorystannia Telegram-kanaliv na shkodou derzhavnym interesam* [Modern threatening trends in the use of Telegram channels to the detriment of state interests]. *Informatsiia i pravo*. №4 (39). URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/249297> (in Ukrainian).
7. Dvorak Ya., Steblyna N. (2022). *Humor na viini yak instrument sprotyvu (na materialii populiarnykh ukrainskykh telehram-kanaliv)* [Humor in war as a tool of resistance (based on the material of popular Ukrainian telegram channels)]. *Prykladni aspekty suchasnykh mizhdystyplinarynykh doslidzhen*. Pp. 24–26. (in Ukrainian).
8. Dierskaia N. *Pro te, chomu v komedii malo zhinok* [About why there are few women in comedy]. *Wonderzine Ukraina*. <https://www.wonderzine.me/wonderzine/life/life-column/593-chomu-v-komedyi-malo-zhinok-kolonka-stendap-komikesi-nasti-derskoyi> (in Ukrainian).
9. Dziubina O.I. (2016). *Klasyfikatsiia, struktura ta funktsionuvannia Internet-memiv v sotsialnykh merezhakh Twitter ta Facebook* [Classification, structure and functioning of Internet memes in social networks Twitter and Facebook]. *Molodyi vchenyi*. №2. Pp. 375–379. (in Ukrainian).
10. *Inflatsiinyi zvit. Kviten 2024 roku* [Inflation report. April 2024]. *Natsionalnyi bank Ukrainy*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2024-Q2.pdf (in Ukrainian).
11. Lebed K.M. (2022). *Filosofiiia smikhu: ukrainskyi humor yak protydiviia stresu pid chas viiny* [Philosophy of Laughter: Ukrainian Humor as an Antistress During the War]. *Ukrainski studii v yevropeiskomu konteksti*. №5. Pp. 93–99. (in Ukrainian).
12. Mori Ye. «We’re from Ukraine»: yak ukrainski memy pro viinu perekladaiut dlia zakordonnoi audytarii. *Rozмова z Yosypom Husakom* ["War from Ukraine": how a Ukrainian war meme is translated for a foreign audience. A conversation with Yosyp Husak]. URL: <https://suspiine.media/220023-we-ukraine-akukrainski-memi-pro-vijnu-perekladaut-dlia-zakordonnoi-audytarii/> (in Ukrainian).
13. Oleh Chernysh. (2022). *Humor proty raket. Yak Ukraina zhartuie pid chas viiny* [Humor against rockets. How Ukraine jokes during the war]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61473573> (in Ukrainian).
14. Khraban T.Ie. (2023). *Feministskyi humor ukrainskoho sektoru sotsialnykh merezh* [Feminist humor of the Ukrainian sector of social networks]. *Ukrainskyi sotsium*. № 1 (84). Pp. 166–181. (in Ukrainian).
15. Shportun O.M. (2016). *Fiziologichni, henderni ta psykhologichni vidminnosti pochuttia humoru* [Physiological, gender and psychological differences in the

- sense of humor]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu*. Issue 59. Pp. 98–103. (in Ukrainian).
16. Shcherbak T.I., Pukhno S.V. (2023). *Doslidzhennia pochuttia humoru v osib z riznym rivnem zhyttiestikosti* [A study of the sense of humor in people with different levels of vitality]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Psykholohiia*. Vol. 34 (73). № 6. Pp. 17–25. (in Ukrainian).
17. Case C.E., Lippard C.D. (2009). Humorous Assaults on Patriarchal Ideology. *Sociological Inquiry*. Vol. 79. No. 2. Pp. 240–255.
18. Fry Jr. W. F., Salameh W. A. (1987). Handbook of Humor and Psychotherapy: Advances in the Clinical Use of Humor. *Sarasota: Professional Resource Exchange*. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1987-97317-000>
19. Greengross Gil, Paul J. Silvia and Emily C. Nusbaum. (2020). Sex Differences in Humor Production Ability: A Meta-analysis. *Journal of Research in Personality*, # 84. Pp. 1–17.
20. Greengross G. (2020). Sex and gender differences in humor: Introduction and overview. *Humor*, 33(2). Pp. 175–178.
21. Julia B. Bear, Ella Miron-Spektor. (2024). Understanding the role of gender in humor expression: Directions for future scholarship. URL: <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2023.101724>
22. Kotthof Helga. (2006). Gender and humour: The State of the Art. *Journal of Pragmatics*. Vol. 38. Pp. 4–25.
23. Lawless Tiffany J., O’Dea Conor J., Miller Stuart S. and Saucier Donald A. (2020). Is it really just a joke? Gender differences in perceptions of sexist humor. *HUMOR*, vol. 33, no. 2. Pp. 291–315. <https://doi.org/10.1515/humor-2019-0033>
24. Smitha E.S., Sendhilkumar S., Mahalaksmi G.S. (2018). Meme Classification Using Textual and Visual Features. In: Hemanth D., Smys S. (eds). *Computational Vision and Bio Inspired Computing. Lecture Notes in Computational Vision and Biomechanics*. Vol. 28. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-71767-8_87
25. Winkler S.L. & Bryant, G.A. (2021). Play vocalisations and human laughter: a comparative review. *Bioacoustics*, 30(5). Pp. 499–526.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.13>
УДК 21/279(477)

Тетяна ТАЛЬКО

кандидат філос. н., доцент кафедри філософії,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

ORCID: 0000-0001-5173-9540

Email: talkotm@ukr.net

ФУНДАМЕНТАЛІСТСЬКІ НАСТРОЇ У НЕОРЕЛІГІЙНИХ ГРОМАДАХ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Серед загроз національній безпеці України в умовах рашистської агресії і повномасштабної війни слід акцентувати увагу і на тих аспектах релігійного фундаменталізму, які мають прояви у неорелігійних вченнях і культурах. Зокрема, це ексклюзивізм, буквалізм, теократизм, ієрархізм, есхатологізм тощо. Дослідження особливостей прояву фундаменталістських настроїв у середовищі неорелігійних рухів, які нині функціонують на теренах України, дозволить зрозуміти важливі аспекти подальших соціокультурних трансформацій нашої спільноти і, хоча б на маленьку дрібку, сприятиме забезпеченню українців від проявів агресії і тероризму як з боку квазірелігійних фундаменталістських угруповань, так і з боку окремих носіїв фундаменталістських ідей.

Таким чином, метою дослідження стало виявлення особливостей прояву релігійного фундаменталізму у неорелігійних рухах, що діють на теренах сучасної України та вплив цього феномену на національну безпеку країни в умовах війни.

Нині є очевидною непродуктивність заборони і витіснення зі сфери суспільної комунікації як окремих носіїв фундаменталістського світогляду, так і релігійних утворень, які базуються на фундаменталістських ідеях чи засновують на них свої амбітні політичні проекти. Важливо налагодити суспільний діалог для обговорення проблем, які спровоковані існуванням феномена релігійного фундаменталізму, зрозуміти причини, що породжують подібні явища, виявити закономірності їх розвитку і особливості впливу на соціальне життя.

Є очевидним, що аналітика заявленої проблеми сприятиме подальшому розвитку вітчизняного релігієзнавчого і соціоантропологічного знання, а також виявленню тих загроз, які несуть із собою релігійні фундаменталісти в умовах російської агресії.

Ключові слова: релігієзнавство, рашистська агресія, релігійний фундаменталізм, неорелігійні рухи, тероризм, ексклюзивізм, буквалізм, теократизм, ієрархізм, есхатологізм.

Tatiana TALKO

Ph.D., Associate Professor of the Department of Philosophy,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Oles' Honchar Dnipro National University

FUNDAMENTAL ATTITUDES IN NEO-RELIGIOUS COMMUNITIES AS A THREAT TO NATIONAL SECURITY OF UKRAINE DURING WAR

Abstract. Among the threats to the national security of Ukraine in the conditions of racist aggression and full-scale war, attention should also be paid to those aspects of religious fundamentalism that manifest in neo-religious teachings and cults. In particular, these are exclusivism, literalism, theocracy, hierarchism, eschatology, etc. The study of the peculiarities of the manifestation of fundamentalist attitudes in the environment of neo-religious movements that are currently operating in Ukraine will allow us to understand important aspects of the further socio-cultural transformations of our community and, at least in a small way, will contribute to the protection of Ukrainians from manifestations of aggression and terrorism both from the side of quasi-religious fundamentalist groups and from individual carriers of fundamentalist ideas.

Thus, the purpose of the study was to identify the peculiarities of the manifestation of religious fundamentalism in neo-religious movements operating on the territory of modern Ukraine and the impact of this phenomenon on the country's national security in wartime conditions.

Currently, the unproductiveness of banning and ousting from the sphere of public communication both individual bearers of the fundamentalist worldview and religious organizations that are based on fundamentalist ideas or base their ambitious political projects on them is obvious. It is important to establish a public dialogue to discuss the problems provoked by the existence of the phenomenon of religious fundamentalism, to understand the reasons that give rise to such phenomena, to identify the patterns of their development and the peculiarities of their impact on social life.

It is obvious that the analysis of the stated problem will contribute to the further development of domestic religious and socio-humanitarian knowledge, as well as to the identification of those threats that religious fundamentalists carry with them in the conditions of Russian aggression.

Keywords: religious studies, racist aggression, religious fundamentalism, neo-religious movements, terrorism, exclusivism, literalism, theocracy, hierarchism, eschatology.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження сутності феномена релігійного фундаменталізму у аспекті його виявів у неорелігійних рухах, поширених на теренах сучасної України, обумовлена декількома факторами. Зокрема, це розуміння того, що релігійний фундаменталізм є надзвичайно тривожним явищем нашого сьогодення. Релігійний фундаменталізм постійно провокує посилення радикалістських настроїв і агресії не лише серед вірян, але й серед значної частини широкого загалу, налаштованого на традиційні цінності та повернення до витокових фундаментальних засад патріархальної культури. Є очевидним, що саме він спровокував велику кількість терористичних актів у різних куточках земної кулі і продовжує залишатись найсерйознішим викликом для людей доброї волі.

Намагаючись убезпечити нашу спільноту від негативних проявів цього явища, важливо не забувати, що оцінювати його слід із позиції наукової об'єктивності, враховуючи багатовекторність проявів і впливів цього феномена. Подобається це нам чи ні, але релігійний фундаменталізм став невід'ємним

складником глобалізованого світу, і це слід враховувати, будуючи плани на майбутнє і сподіваючись на мирне прийдешнє України, яка змушена нині протистояти рашистській агресії у боротьбі за своє існування. Сподіваємось, що глибоке і послідовне опрацювання зазначеної проблематики не лише у теоретичному, а й у практичному аспекті стане надійним обмежувачем проявів нерозумного й абсурдного у нашому житті, «а саме з цими реаліями дуже часто доводиться стикатися у критичні періоди розвитку суспільства» [30, с. 250].

Аналіз джерел та літератури. Стосовно ступеню розробленості проблеми зазначу, що актуалізації інтересу наукової спільноти та широкого загалу до феномена релігійного фундаменталізму і усталенню самого терміну у європейській культурі суттєво посприяло видання, яке побачило світ протягом 1910-1915 років під назвою «Основи: свідчення правди» [41]. У 1917 році Біблійний інститут Лос-Анджелеса здійснив перевидання «Основ...» у вигляді чотиритомника. У 2003 році видавництвом Baker Books чотиритомник було ще раз перевидано, і

він донині широко використовується вірянами-протестантами, особливо тими з них, хто налаштований на повернення до першооснов християнського віровчення. Викликані цією публікацією суперечки між фундаменталістами і модерністами продовжуються і нині. Зазначу також, що у плані розуміння процесу становлення аналітичних досліджень, присвячених виявленню сутності фундаменталізму як культурного феномена, важливим видається концепт американського і ізраїльського соціолога Шмуеля Ноя Ейзенштадта. Дослідник розкриває сутність іновірства, сектантства й утопізму в якості основних рис протофундаменталістських рухів [34].

Серед визначних західних аналітичних розвідок, присвячених історії виникнення та розгляду сутності релігійного фундаменталізму, які з'явилися відносно нещодавно, на особливу увагу заслуговує робота британської дослідниці історії релігії Карен Армстронг під промовистою назвою «Битва за Бога: історія фундаменталізму». Авторка зауважує, що войовничість і непримиренність фундаменталістів є свідченням поразки тих релігійних традицій, які проголошують у якості основної цінності любов до ближнього і милосердя. З її точки зору, це також є свідченням того, що в основі фундаменталізму лежать нігілізм, відчай і безнадія [33].

Серед вітчизняних досліджень цієї тематики відзначу статтю Л. Филипович про походження та сутність релігійного фундаменталізму як відповіді на модернізаційні виклики західноєвропейської культури. Також цікавим є дослідження науковицею проявів фундаменталізму у релігійному світогляді та житті православних вірян, у тому числі й українців [24; 25].

Звернімо увагу також на розробку фундаменталістської проблематики у наукових розвідках інших вітчизняних дослідників, а саме А. Арістової [1], А. Браїло [5], Б. Бахтєєва [2], А. Юраша [31], А. Фоменка [26], В. Гончаренко [6], [14], Д. Білозіра [3], Дм. Горєвого [7], З. Шведа [39], О. Богомолова [4], С. Лук'янюка [11].

Стосовно аналітичних розвідок, присвячених темі фундаменталістських проявів у неорелігійних вченнях і практиках, узагальнюючих досліджень на теренах вітчизняної науки поки що не маємо. Розробкою теми формування фундаменталістських ідей і особливостей їх прояву у окремих неорелігійних напрямках, зокрема у неохаризматичному вченні «Нового покоління», займалися українські дослідниці І. Грабовська, С. Кагамлик, авторка цього допису та інші учасниці проекту. Зокрема, у дописі зазначається, що політична ідеологія неохаризматичного руху новопоколінців має ознаки християнського екстремізму [36]. Також зауважу, що І. Грабовська і Т. Талько досліджували особливості формування у свідомості українського студентства образу агресора під впливом осмислення сутності фундаменталістських релігійних ідей, притаманних традиційним і неорелігійним вченням [38]. Дослідниці зазначали, що фундаменталістські ідеї західних і східних релігійних вчень, накладаючись на місцевий соціокультурний контекст,

трансформуються, поєднуючи традиційну і нетрадиційну релігійність, набуваючи на теренах нашої країни нового виразу [37].

Огляд літератури спонукає до висновку, що українська наукова гуманітаристика не приділяла достатньої уваги проявам релігійного фундаменталізму у неорелігійних вченнях і рухах. Суспільствознавці активного діалогу щодо особливостей неорелігійного фундаменталізму поки що не ведуть. Відтак, навряд чи сьогодні можна з упевненістю прогнозувати, яким чином нові фундаменталістські ідеї і проекти вплинуть на наше життя. А знати це бажано, або хоча б намагатися вибудувати достовірну гіпотезу стосовно позитивних і негативних впливів феномена релігійного фундаменталізму на українську спільноту та її майбутнє. Зрозуміло, що нині на порядку денному стоїть необхідність Перемоги у війні з рашизмом, але питання про вплив релігійного фундаменталізму на наше сьогодні і майбуття є важливим. Мав рацію Ю.Н. Харарі, який зазначав, що «у ХХІ столітті релігії не приносять дощу, не лікують хвороб, не виготовляють бомб – але вони насправді визначають, хто «ми» і хто «вони», про кого ми маємо піклуватися, а кого бомбардувати» [28, с. 175].

Все вище зазначене свідчить, що наукові розвідки, які сприятимуть адекватному розумінню сутнісних рис релігійного фундаменталізму і особливостей його прояву у новітніх релігійних рухах, стануть поштовхом для подальшого розвитку суспільного діалогу стосовно місця і ролі релігії у житті української спільноти.

Відтак, **метою** дослідження стало виявлення особливостей прояву релігійного фундаменталізму у неорелігійних рухах, що діють на теренах сучасної України та вплив цього феномена на національну безпеку в умовах війни.

Досягнення мети потребує вирішення цілого ряду завдань, а саме: дослідити специфіку релігійного фундаменталізму і виявити його негативні та позитивні риси; проаналізувати причини і особливості формування фундаменталістських ідей у неорелігійних вченнях, розкрити їхню сутність; вказати на позитивні і негативні аспекти впливу релігійного фундаменталізму на життя української спільноти в умовах війни.

Предметом дослідження стали основні риси релігійного фундаменталізму і особливості їх прояву у неорелігійних вченнях.

Об'єктом дослідження є релігійний фундаменталізм у багатоманітності його проявів.

Стосовно методів дослідження зауважу, що філософсько-релігієзнавчий і культурологічний підходи надали можливість виявити основні риси релігійного фундаменталізму і особливості його функціонування в контексті традиційних віровчень і неорелігійних рухів, що мають місце в культурі сучасної України.

Основна частина. У наукових, науково-популярних та публіцистичних джерелах зустрічаються різні твердження стосовно часу виникнення

релігійного фундаменталізму. Зокрема, Карен Армстронг вважає датою народження цього феномена 18 – початок 19 ст., пов'язуючи це з моментом, коли у середовищі протестантських громад Америки виник рух, в основі якого лежала ідея про необхідність поглибленого дослідження біблійного тексту й історії його формування, в результаті чого сформувалася так звана «висока критика». Карен Армстронг підкреслює, що фундаменталізм став критичним відгуком на модернізм як цілісне культурне явище [33]. Зауважу, що подібні ідеї щодо походження фундаменталізму висловлюють і представники поширеного в Україні неорелігійного руху під назвою «Свідки Єгови». У їхніх дописах зазначається, що консервативні релігійні керівники у Сполучених Штатах відреагували на трансформаційні модерністські процеси, розробивши так звані «основи віри» [27].

Науковці, переконані у тому, що фундаменталізм виник як спротив, негативна реакція на модернізаційні процеси у західній культурі, зазвичай вказують у якості часу появи цього феномена кінець 19 – поч. 20 ст. [14].

Деякі науковці підкреслюють, що насправді виникнення фундаменталізму припадає лише на початок 20 ст., і пов'язують впровадження в широкий обіг і усталення в культурі цього терміну із вже згаданим вище в огляді літератури доробком Лаймана і Мілтона Стюартів під назвою «Основи...».

Нині термін «релігійний фундаменталізм» має переважно негативне забарвлення і вживається для позначення сект чи релігій, які наголошують на необхідності неухильно притримуватися витокових засновків певної віри, протистоять прогресу і жорстко критикують будь-які нововведення чи альтернативні погляди та практики. Релігійні фундаменталісти у справах віри й у своєму повсякденному житті намагаються неухильно і точно слідувати усім приписам та настановам, які вони вичитують у священних текстах. У свідомості європейської людини слово фундаменталізм зазвичай асоціюється з нетерпимістю, обмеженістю, мракобіссям, обскурантизмом та фанатизмом.

Починаючи з середини 1970-х рр. мова вже йде про *глобальний* релігійний фундаменталізм. Його пов'язують не лише з ростом фундаменталізму в протестантських церквах США і Латинської Америки, чи типологічно подібними католицькими рухами, або ісламським фундаменталізмом аятоли Хомейні, ізраїльським рухом Gush Emunim тощо, але і з загальною тенденцією в культурі, яка отримала назву «постсекуляризм». Принадно хочу зазначити, що українська культура також вступила на шлях постсекулярного розвитку [35].

Зазвичай пересічний громадянин України, вживаючи термін фундаменталіст, насамперед має на увазі ісламського терориста, який здійснює джихад виключно насильницькими, агресивними методами [38]. Це свідчить про певну неповноту і хибність уявлень про релігійний фундаменталізм, історію його виникнення та особливості прояву у сучасній культу-

рі. Також це вказує на необхідність поглиблення просвітницької роботи у цьому напрямку. Принадно зауважу, що фундаменталістські секти існують у всіх світових релігіях: індуїзмі (напр. Ар'я Самадж), буддизмі (напр. Сока Гаккай), юдаїзмі (напр. сіонізм; ортодоксальний, харедський юдаїзм), християнстві (напр. російське ортодоксальне православ'я) та ісламі (напр. ваххабіти, ісламізм).

На противагу поширеному уявленню про глобальну фундаменталізацію ісламу, щодо фундаменталістських проявів у християнстві таких поширених уявлень не маємо. Логіка спростування існування християнського, зокрема, православного фундаменталізму, буває досить дивною. Наприклад, деякі дослідники вважають, що говорити про православний фундаменталізм недоречно, бо православ'я само по собі досить консервативне. Зауважу, що консерватизм православ'я жодним чином не заважає розвиткові фундаменталістських ідей і відповідних рухів на його основі.

Серед основних рис, притаманних християнському фундаменталізму, зазначимо такі: орієнтація на традицію, антилібералізм, антиіндивідуалізм, пестування сімейних цінностей, месіанство, націоналізм, расизм. Показовим у цьому плані є російський православний фундаменталізм, який втілює в собі всі вищезазвані риси. Нині реакційність російського православного фундаменталізму суттєво посилена імперською ідеологією «русского мира».

Загрози для українського суспільства й українського правосла'я з боку російського православного фундаменталізму останнім часом стали очевидними для переважної більшості наших співвітчизників, у тому числі і для багатьох вірян. Відтак, це спровокувало досить активні дискусії та обговорення у ЗМІ і серед науковців. Зокрема, український дослідник А. Фоменко проаналізував трансформацію російської православної традиції і внутрішній дискурс РПЦ та дійшов висновку, що нині у російській православній церкві домінує фундаменталізм, заснований на ідеології «русского мира» [26].

Додатково акцентую увагу на аргументах тих дослідників, які вважають, що модернізація як стан у розвитку будь-якої культури є постійним підґрунтям для виникнення фундаменталізму в якості негативної реакції на процес трансформації культури. При цьому зазвичай наголошується, що фундаменталісти протистоять раціоналізму, прагматизму і матеріалізму, які призвели до кризи духовності, що стала невід'ємною рисою сучасної культури і свідченням її дегуманізації.

Свого часу один із ідеологів української націократії Микола Сціборський використав подібні аргументи, розглядаючи витоки фашизму. Він вважав, що фашизм виник як ідейна і духовна реакція на той стан культури, який створила тогочасна демократія, а також соціалізм і комуністичний рух. Просякнута раціоналізмом і космополітизмом, поглиблена матеріалістичною концепцією та неприродними інтернаціональними утопіями, «поступово втрачаючи духову й

національну основу свого єства», політична демократія, як підкреслював політик, призвела до виникнення фашизму. Сціборський писав: «В цих виявах фашизм добачував небезпеку збочення суспільства на манівці духового примітивізування та профанацію самої мети життя, і протиставив їм свою світоглядovu й устроєву систему. Коли демократія в основу своєї доктрини клала надмірний культ розуму (раціоналізм, позитивізм), а комуні-соціалізм – матерію (історичний і діалектичний матеріалізм), то фашизм свою філософію побудував на признанню духа, волі та ідей (спірітуалізм, волюнтаризм, ідеалізм) за рішучих чинників історичного розвитку» [20, с. 67]. Автор «Націократії» також зауважував, що і фашизм, і комунізм намагались пристосувати існуючий уклад «до змінених умов життя шляхом повернення до призабутих вже принципів ідеалізму та реконструкції перестарілих соціальних засад» [20, с. 67].

Висновок напрошується такий: фанатичне налаштування на відродження «кращого минулого» зазвичай призводить до поганих наслідків. Зауважу також, що негативне ставлення до модернізаційних процесів у культурі не заважає фундаменталістам використовувати їхні здобутки. Наприклад, християнські фундаменталісти активно використовують телебачення, ісламістські та інші екстремісти поширюють свої ідеї через веб-сайти, використовують інтернет і електронну пошту.

Як бачимо, традиція шукати у модернізаційних процесах і засадових демократичних принципах винуватця та причину для виникнення обскурантистської реакції, яка призводить до появи найрадикальніших антигуманних рухів, не є абсолютно новою чи безпідставною. Іноді дивуєшся, розуміючи, яка величезна кількість людей намагається жити минулим! Воно вже пішло у небуття, а його адепти знов і знов докладають надзусилля, щоб його оживити, і роблять це із завзяттям фанатиків, вбиваючи собі подібних за можливість повернення до життя того, що вже померло чи мало померти навіть як спомин та спокійно відійти у небуття, давши дорогу новому прийдешньому. Ці істоти бояться життя, бо життя – це постійний рух, зміна, трансформація. Вони живуть і харчуються минулим, смертю і отримують від цього насолоду, вважаючи себе обраними, месіями, виконавцями особливої місії по захисту основ віри. Невипадковими у цьому плані видаються паралелі з фашизмом, чи з сучасним рашизмом. Нажаль, є доля правди у твердженні, що «виховання фашизму неможливе без виховання віри».

З моменту свого виникнення фундаменталізм весь час змінювався і нині існує, втілюючись у безлічі різних проявів. Зокрема, така його форма, як неорелігійний фундаменталізм виникла і розвивається на наших очах. У силу своєї новизни це явище, як вже зазначалося вище, залишається майже не дослідженим. До того ж виникає закономірне запитання: якщо фундаменталізм налаштований на повернення до джерел певної релігії, то до яких першоджерел навітаються фундаменталістськи налаштовані предста-

вники неорелігійних рухів? Це ті фундаментальні засновки, на яких базується релігія, що стала донором для неорелігійного вчення, послідовниками якого вони є? Скажімо, для неопротестантських рухів таким джерелом є християнство загалом чи класичний протестантизм, або ж такий фундамент закладається пізніше? Виникає цілий ряд подібних запитань. Наприклад, чи можна вважати тих мормонів, які наполягають на поверненні до вчення одного із засновників цієї релігії Бригама Янга фундаменталістами, як це роблять деякі дослідники? Очевидно, що відповіді на ці питання можливо лише розглянувши ті риси релігійного фундаменталізму, що визначають його сутність. Насамперед акцентую увагу на виокремлених і досліджених науковцями негативних рисах релігійного фундаменталізму.

Отже, до негативних рис релігійного фундаменталізму зазвичай відносять: контрмодернізм, жорстке протистояння всьому новому; активність та жорстокість у захисті своїх поглядів; нетолерантність по відношенню до іновірців і незгодних з позицією носія фундаменталістських ідей. Часто це супроводжується уявленнями про таємні заговори і формуванням образу ворога, в якому уява фундаменталіста акумулює усе сатанинське зло, з яким йому необхідно боротися [33, с. 181]. Наприклад, провідники РПЦ переконані, що саме на їхню церкву покладена місія протистояти сатанинському злу і його торжеству у цьому світі. Як вже зазначалося вище, православні фундаменталісти вважають себе обраними, вірять, що на них покладена Богом особлива місія. Не є виключенням і представники ортодоксального російського православ'я, які вважають, що РПЦ втілює ідею катехону. Нагадаю, що катехонічна концепція своїм корінням сягає християнської есхатології. За версією російських православних фундаменталістів саме РПЦ утримує світ у бутті, не даючи йому загинути у боротьбі з Антихристом. Ідея катехону, що свого часу виникла у емігрантському середовищі представників російського православно-богослів'я і була підтримана представниками монархічних кіл білоемігрантів, нині стала складовою ідеології «руського мира» і піднесена на прапор загарбницької війни росії проти України.

До недоліків релігійного фундаменталізму науковці зазвичай відносять і ексклюзивізм, сутність якого виявляється у тому, що послідовники кожної конкретної релігії лише свою віру вважають єдино правильною і відкидають навіть думку про легітимність існування інших релігійних переконань. Це призводить до нетолерантного, часто агресивного ставлення до представників інших релігій і недопущення навіть випадкової думки про можливість будь-яких незначних трансформацій усталених догматів чи культових відправ. Фундаменталісти живуть, відчуваючи постійну загрозу своїм ідеалам і цінностям із боку ворожого оточення і вважають, що існує лише одна істинна релігія і лише один правильний спосіб життя – їхній, і він потребує постійного захисту від впливів із боку інших віросповідань та секуляризму.

Зрозуміло, що така позиція провокує конфлікти у міжрелігійній і міжкультурній взаємодії.

Фундаменталісти переконані в безпомилковості лише тих священних текстів, які функціонують у межах їх віросповідання. Для них авторитетом є лише один істинний пророк чи харизматичний лідер, якому слід довіряти і підпорядковувати своє життя. Зазвичай закон і владу такі люди сприймають як дані Богом, а, отже, їм треба сліпо коритися. Зрозуміло, що така рабська ідеологія влаштовує правлячу владну верхівку авторитарних і тоталітарних держав. Відтак, проповідники фундаменталістських релігійних ідей у тоталітарних державах завжди знайдуть щедру матеріальну «подаюню» з боку влади, що ми нині й спостерігаємо в росії.

Сталість інтерпретацій священних текстів і віроповчальних настанов, притаманна релігійному фундаменталізму, заважає процесу адаптації вірян до вимог сучасного світу і часто стає непереборною перепорою на шляху адекватного сприйняття наукових відкриттів і технологічних досягнень цивілізації. Це призводить до формування в середовищі профундаменталістськи налаштованих вірян суперечливого відношення до наукового прогресу та несприйняття наукових відкриттів, які йдуть у розріз із усталеними, загально прийнятими релігійними уявленнями і переконаннями.

На факті несприйняття традиціоналістськи орієнтованими віруючими наукових здобутків акцентував увагу Карл Саган у книзі «Світ, повний демонів. Наука як свічка у п'ятні». Науковець зауважував, що ослаблений державний контроль та занепад наукової освіти призводять до процвітання псевдонауки у сучасних суспільствах. Дослідник підкреслював, що для того, щоб зрозуміти походження і функціонування релігій, треба звернути увагу на сучасні секти, які демонструють, що між наукою і релігією дуже тонка межа [16, с. 27–28]. Дослідник дав оцінку одній із неорелігійних течій, а саме індуїстській доктрині під назвою Трансцендентальна медитація, визначаючи її як найуспішнішу нову псевдонауку, підкреслюючи, що за багатьма критеріями ТМ можна називати релігією. Магаріші Магеш Йогі – засновник цього квазірелігійного вчення, вразив американців своєю загадковістю і харизматичністю. Вчений застерігав від поблажливого і легковажного відношення до псевдонаукового світогляду [16, с. 27–28]. Із засторогами науковця важко не погодитись!

До суттєвих і загрозливих недоліків досліджуваного феномена належать також фанатизм і екстремізм. Дослідники підкреслюють, що у наш час фанатизм майже автоматично породжує екстремізм. Екстремізм як поняття має надзвичайно широке значення. Зокрема, А. Браїло пише, що це явище сприймається як «стійка релігійна установка або як тип сучасної релігійної свідомості, який характерний для ісламу, християнства та іудаїзму» [5, с. 98]. Фанатизм і екстремізм виявляють себе у спробах насаджувати певні переконання шляхом жорсткого тиску на представників інших віросповідань і застосування

різних форм насильства по відношенню до них. Однією з таких форм є тероризм.

На мій погляд, Ю.Н. Харарі слушно зауважує, що найефективніше тероризму протистоїть хороша розвідка й обмеження доступу для радикалів-терористів до фінансування. Відтак, уряди мають «зосередитися на таємних операціях проти терористичних мереж», одночасно, ЗМІ рекомендовано уникати нагнітання страху й істерії, а кожен громадянин повинен контролювати свою увагу [28, с. 213].

Нетолерантне ставлення до представників різних націй і культур, притаманне фундаменталістам, виражається також у тому, що вони завжди надають перевагу «своїм» і підозріло, а часто й надто вороже, ставляться до носіїв «чужих» культурних цінностей. Якщо поцікавитись, чому фундаменталісти вважають себе наділеними особливим правом бути суддями іншим людям і хто надав їм таке право, то зазвичай почуєш, що всі відповіді вони отримали завдяки «божественному одкровенню» і це наділяє їх «особливими повноваженнями» при вирішенні долі пересічних громадян. Походження різного роду «божественних одкровень» і видінь, візіонерство цікаво пояснював вищезгаданий Карл Саган галюцинаторною діяльністю скроневої ділянки мозку, обумовленою певними особливостями хімічних процесів, що відбуваються у наших мозкових півкулях [16, с. 121].

До основних проявів фундаменталістського світогляду належать і почуття зверхності та самобутності, що часто виражається у схильності до широкомасштабних публічних заходів. Особлива потреба у суспільному визнанні величі фундаменталістської діяльності є невід'ємною рисою переважної більшості сучасних фундаменталістів.

Сексизм і дискримінаційні практики також знайшли свій вираз у фундаменталістському світогляді, ставши постійним супроводом досліджуваного феномена. Предметом особливих занепокоєнь фундаменталістів є жіноча сексуальність і сексуальні вподобання співгромадян. Фундаменталісти вважають, що жіночу сексуальність слід суворо контролювати. Їхні сексистські переконання спонукають до встановлення чітких та непорушних кордонів між чоловіками та жінками. Також фундаменталісти надто переймаються проблемою нетрадиційних сексуальних практик. Гомофобія – це одна з головних проблем для фундаменталістів. Зауважу, що на жорсткість їх реакції на прояви жіночої чи нетрадиційної сексуальності суттєво впливають усталені стереотипні уявлення, що функціонують у культурах патріархального типу. Про вплив культурного середовища на прояви сексизму і нетолерантності з боку фундаменталістів пише Ю.Н. Харарі. Він зауважує: «Якщо так трапилося, що ви гей чи лесбійка, це може бути питанням життя і смерті залежно від того, де ви мешкаєте – в Ізраїлі чи Саудівській Аравії. В Ізраїлі представники ЛГБТ перебувають під захистом закону, і є навіть рабини, які благословляють шлюб двох жінок. В Ірані геїв і лесбійок систематично переслідують і час від часу навіть карають смертю» [28, с. 176].

Українська дослідниця Г. Ярманова відзначала, що починаючи з 2000-х суттєво поглибився процес клерикалізації української держави, і у зв'язку з цим посилюється тиск релігії на репродуктивні права жінок, а також розгорнувся так званий «рух за життя», який має антифеміністичне спрямування. Представники античойс-руху, тобто руху, що спрямований проти права жінок приймати самостійні рішення щодо свого життя і бути соціально активними, вважають, що зростання ролі жінки в суспільстві є загрозою для традиційних сімейних цінностей і підважує «природний порядок» розподілу ролей між чоловіками і жінками. До традиціоналістськи налаштованих організацій, що розгорнули свою античойс-діяльність в Україні, відносяться Всеукраїнський благодійний фонд «За гідність людини», Міжнародний благодійний фонд «Дар життя», громадська організація «Збережи життя», ініціатива Рух «За життя!» та православний рух «Спаси і сохрани». Для представників цих рухів однією з улюблених є антиабортна тематика та розповіді про природні методи планування сім'ї та відповідальне батьківство й материнство. Зазвичай учасники подібних рухів виступають проти штучного запліднення, «оскільки воно передбачає утворення певної кількості ембріонів, які не будуть підживлені та виношені» [32, с. 100].

Всі подібні організації на теренах України зазвичай тісно пов'язані з християнською церквою. Наприклад, фонд «Дар життя», діяльність якого останніми роками була спрямована проти абортів, тісно співпрацював з Українською Лютеранською Церквою, фінансувався місієним товариством «Думки про віру» Євангельського Лютеранського Синоду штату Вісконсін і приватними особами з української діаспори США [32, с. 101].

Г. Ярманова аналізувала зміст «про-сімейних» ініціатив релігійних правих, зазначивши, що вони виступають проти впровадження ювенальної юстиції і наполягають на забороні на законодавчому рівні так званої «гомосексуальної пропаганди». Дослідниця підкреслювала, що веб-сайти релігійних правих наповнені «перепостами з гомофобних інтернет-ресурсів, перш за все з сайтів ГО «Любов проти гомосексуалізму» та «Всі разом!» із вимогою криміналізувати «пропаганду гомосексуалізму»» [32, с. 102]. Зауважу, що І. Грабовська і Т. Талько досліджували гендерні аспекти неорелігійних вчень, акцентуючи увагу на притаманних багатьом із них традиційних есенціалістських підходів до вирішення проблем шлюбу та сім'ї [8].

Виокремлення і характеристика основних рис релігійного фундаменталізму спонукає до роздумів про те, чи притаманні зазначені вище риси неорелігійним утворенням? І взагалі, що слід вважати фундаментом неорелігії: чи це давнє вчення тієї релігії, на основі якої виникло нове вчення, чи відпочаткові ідеї лідерів нових рухів? І чи маємо ми право вживати такий термін, як неорелігійний фундаменталізм?

На користь адекватності застосування такої термінології свідчать конкретні факти. Наприклад, у

2014 р. на території ДНР була створена Російська православна армія. Створена ця організація на основі квазірелігійних рідновірських російських угруповань пронацистського штибу. Члени цього екстремістського угруповання – це бойовики, які у складі організації «Оплот», а саме 1-го батальону 5-ої бригади приймали участь у захопленні Маріуполя під час так званої «руської весни», пізніше вбивали українців у боях за Слов'янськ. До керівного складу цього квазірелігійного утворення входили М. Верін, І. Гіркин-Стрелков, Дм. Бойцов. Рідновірство, або неоязичництво як спроба повернення до витоків національної релігійності вже є певним виразом фундаменталістського світобачення, а на цьому прикладі ще й бачимо агресивну, терористичну діяльність, яку можна охарактеризувати як рашистський фундаменталізм. І це є варварським, диким проявом всіх найгірших рис фундаменталізму.

В Україні нетрадиційна релігійність на основі язичництва активно заявила про себе у 70-90-х рр. минулого століття. Представники цієї течії називають себе рідновірами. До найвпливовіших рідновірських рухів відносяться РУНВіра (Рідна Українська Національна Віра), створена Левом Силенком; Громада Українських Язичників «Православ'я», керівницею якої є антропологиня Галина Лозко; Рідна Православна Віра; Родове Вогнище Рідної Православної Віри; Віче Українських Рідновірів; Всеукраїнське громадське об'єднання рідновірів України (ВГОРУ); Трійця. Організація «Характерне Козацтво», яка ідентифікується з «Родовим Вогнищем Рідної Православної Віри» суттєво впливає не лише на відродження неопоганства, але й пропагує культ козаччини з ідеологією відродження традицій Гетьманщини. Принагідно згадаю про компанію «Січеславський полк характерного козацтва, Дніпропетровську обласну молодіжну ГО», яка у квітні минулого року поновила свою реєстрацію. До речі, її члени є активними учасниками боротьби з рашизмом. Всі ці організації активно борються з російським православ'ям, вважаючи його «однією з причин денационалізації і занепаду національної самоідентифікації України» [10].

Серед представників українських рідновірів, які прагнуть поновити традиційні для українців національні вірування та обряди, фундаменталістські прояви знаходять свій вираз у архаїзмі. Коли окремі рідновірські групи акцентують увагу на буквальному тлумаченні священних текстів та відродженні і збереженні стародавніх вірувань, обрядів і традицій, намагаються відкидати сучасні технології, чи гендерні зміни у суспільному бутті, то можна стверджувати, що йдеться про прояви фундаменталістських настроїв. Захищаючи національну ідентичність українців деякі з рідновірів демонструють крайнощі нетолерантного ставлення до християнства, наполягаючи на тому, що це чужа українцям релігія, яка сприяла перетворенню їх на рабів на власній землі. Таким чином рідновіри спонукають співвітчизників відмовлятися від «чужих» вірувань і повертатися до національних традицій та вірувань. Свою культурно-

просвітницьку місію рідновіри сприймають як божественне призначення. Аналітики часто називають цей український феномен «вірою патріотів». Іноді переконання у особливій ролі власної нації в історії приводить рідновірів «до конструювання псевдоісторичних концепцій, які довільно інтерпретують походження та історію нації» [10]. Узагальнюючи, зауважу, що не боротьбу з християнством слід вважати показовою рисою фундаменталістських настроїв рідновірів. Саме налаштованість на архаїзацію культури є найяскравішою рисою їх фундаменталізму.

Свідки Єгови, які широко представлені в Україні, декілька разів у своїх публікаціях піднімали проблему фундаменталізму. Зокрема у декількох номерах журналу «Вартова башта» за 1997 р. розглядалося питання про сутність цього феномена. Серед іншого зазначалося, що наприкінці 19 століття «ліберальні теологи стали пристосовувати свої вчення до наукової критики Біблії» та еволюційної теорії [29]. На противагу їм проповідники США на початку 20 ст. задекларували так звані «засади віри». Англійське слово «фундаменталізм» і означає саме «засади» [29]. У дописі наводяться факти, які розкривають реальну історію формування фундаменталізму. Зокрема, йдеться про судовий процес 1925 р. над вчителем Джоном Скопесом зі штату Тенессі, який викладав теорію еволюції всупереч закону цього штату. Також наводяться думки тогочасних аналітиків, викладені у журналі «Християнське століття», про недовговічність, зникомість цього феномена через його нещирість і штучність. Зауважується помилковість цього висновку. Автори задаються закономірним питанням, чому фундаменталізм не лише витримав серйозну критику по відношенню до себе, зберігся, але й так активно поширюється останнім часом? Відповідаючи на це слушне запитання теоретики єговісти зазначають, що перевага фундаменталістів у тому, що вони намагалися і намагаються у нестабільному світі зі зрушеними, релятивізованими моральними і релігійними принципами, відновити стабільність віри і усталених моральних норм. А це, у непевні з точки зору моралі і релігії часи, коли у людській ментальності панує вседозволеність, а «світ переживає занепад моральних цінностей на всіх рівнях суспільства», є одним із можливих варіантів більш-менш адекватної відповіді на виклики, які стоять перед людством [27].

Читачам «Вартової башти» докладно роз'яснюють, як розпізнати фундаменталіста. Зауважується, що фундаменталісти є активними борцями проти секуляризації суспільства. Також підкреслюється рішучість, з якою деякі фундаменталісти намагаються не лише зберегти у незмінності традиційний уклад життя, але й структуру усталеної релігійної доктрини. Наводиться приклад католицького фундаменталіста, який не обмежився особистою відмовою від абортів, а «буде тиснути на законодавців своєї країни, щоб вони прийняли закон про заборону абортів», як це робила у Польщі католицька церква чи протестантська християнська коаліція у Сполучених Штатах Аме-

рики [27]. «Домагаючись ухвали закону про заборону абортів, вони використовували всю свою силу і вплив», – зазначає автор допису. Він підкреслює, що навіть саме слово «фундаменталізм» в уяві людей пов'язується з непоміркованим фанатизмом, а поширення фундаменталізму викликає тривогу серед широких верств населення, особливо поширеною вона є серед тих, хто не є прибічником цієї течії. «Як окремі особи, ми можемо не погоджуватися з фундаменталістами та жахатися їхніх політичних інтриг і учинків, деколи насильницьких учинків. Більше того, фундаменталісти однієї релігії можуть бути налякані вчинками фундаменталістів іншої релігії!» – читаємо у роз'ясненнях єговістів, спрямованих на висвітлення проблеми поширення релігійного фундаменталізму у глобалізованому світі [27].

Демонстрація провідниками Свідків Єгови поміркованого, виваженого відношення до вирішення проблеми фундаменталізму не заважає формуванню фундаменталістських настроїв серед послідовників цього віросповідання. До проявів фундаменталізму у середовищі єговістів дослідники зазвичай відносять строгість у дотриманні визначеного керівними органами характеру інтерпретації віровчення і порядку виконання релігійних практик, буквалізм у інтерпретації Біблії, а також певні особливості у економічному функціонуванні регіональних організацій із жорсткою системою контролю за «пожертвою» коштів на потреби організації. Заборона будь-яких контактів із вірянами, які покинули общину, незважаючи на причини, що стали спонукою до такого рішення, теж може розглядатися як прояв фундаменталістської нетерпимості по відношенню до «віровідступників». Ютуб розповідає про безліч особистих трагедій людей, які вийшли з організації і вимушено, за вказівкою провідника і під строгим контролем з боку інших вірян, були позбавлені права спілкуватися з рідними. Зафіксовано випадки, коли батьки, чи то під тиском одновірців, чи відповідно до своїх особистих переконань, через надмірну відданість вірі, виганяли дітей із дому, припиняючи з ними спілкування і підтримку своїх нащадків [19]. До цього слід додати ще й загрозу для фізичного існування людини через відмову єговістів від усталених у сучасних суспільствах медичних практик, прикладом чого є заборона на переливання крові [17].

Іноді для позначення відношення Свідків Єгови до біблійного тексту вживається термін літералізм. Зазначу, що термін літералізм (лат. *littera* – літера) зазвичай вживається у сфері перекладацької літературної діяльності для позначення принципу буквальності перекладу текстів [9, с. 58]. Тут же цей термін вживається для визначення суті позиції вірян, які у разі виникнення протиріччя між положеннями Біблії і науковими фактами завжди надають перевагу «кістині», проголошеній у біблійному тексті. Це також є ознакою фундаменталізму єговістів.

Апокаліптичні настрої, які посилились серед українських Свідків у зв'язку з війною, спонукають багатьох з них інтерпретувати сучасні події як здійс-

нення пророцтва про кінець світу з книги Одкровення. Це також може бути визначено як фундаменталістські настрої в середовищі українських єговістів.

До фундаменталістських проявів Свідків Єгови також відносять їх переконаність у непомильності своєї віри й усталених поглядів, що часто призводить до спроб уникати контактів з «невірними». Парадоксально, як цей світоглядний ізоляціонізм уживається з активним місіонерством, активною проповідницькою діяльністю заради сповіщення істини про «Царство Боже» та активним поширенням єговістських ідей за допомогою проповідницької діяльності чи розповсюдження таких журнальних видань, як «Вартова башта», «Свідки Єгови» чи «Пробудіться!».

Зазначу, що на окремих українських інтернет-платформах останнім часом з'являються публікації, які висвітлюють непривабливі факти, що свідчать про колаборантські настрої серед єговістів та існування негласної заборони донатити на ЗСУ [18]. Як бачимо, суспільний ізоляціонізм дає свої гіркі плоди.

Серед діючих в Україні неофіційних неорелігійних Церков, які мають значну кількість прихильників і симпатиків, особливе місце належить Церкві Ісуса Христа Святих останніх днів, у народі названої Мормонською. До проявів фундаменталістських настроїв серед послідовників Джозефа Сміта, засновника мормонського руху, слід віднести налаштованість на повернення до основ християнської віри. От тільки ці основи мормони переважно віднаходять у доктринах засновника цього неохристиянського руху, які викладені у текстах під назвою «Книга Мормона» та «Дорогоцінна перлина». У цих текстах дуже своєрідно тлумачиться історія виникнення християнства. Зокрема, йдеться про те, що Джозеф Сміт вважав себе обраним Богом для «відновлення християнства», яке втратило авторитет через відступництво від вихідних принципів, а також для заснування нової церкви [13]. Як відомо, Джозеф Сміт переконував своїх прибічників в існуванні золотих листів, на яких були записи, що стосувалися давньої американської історії. Джозеф Сміт розповідав своїм прибічникам, що після воскресіння Ісус Христос відвідував Американський континент, у результаті чого й зародилося християнство.

У плані проявів мормонського фундаменталізму зокрема йдеться про відновлення sacramentів хрещення і причастя. Сміт вважав, що їхня істинна сутність була втрачена в усіх інших християнських конфесіях. На українському сайті Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів зустрічаємо судження про ієрархічне співвідношення Мелхиседекового священства, яке на думку мормонів, є часточкою царства Божого на землі, й Ааронового священства. Стверджується, що Господь, побачивши неспроможність ізраїльтян жити у відповідності до завітів Мелхиседекового священства, дав їм менше Ааронове священство і менший Мойсеев закон. Ісус, після приходу на землю, відновив для юдеїв Мелхиседекове священство і почав розбудовувати Церкву. Але священство і Церкву було втрачено через відступництво. Завдяки

Джозефу Сміту все це було відновлено. Старійшина, первосвященник, патріарх, сімдесятник і апостол є чинами у Мелхиседековому священстві [12]. У статті підкреслюється наступне: «Президент Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів є президентом вищого, або Мелхиседекового, священства, і володіє всіма ключами, які стосуються царства Божого на землі. Покликання Президента завжди може мати тільки один чоловік, і він є єдиною особою на землі, яка має повноваження використовувати всі ключі священства» [12]. Виглядає так, що маємо справу з авторитарною системою влади у ЦІХСОД. Суворе дотримання доктрин і настанов лідерів Церкви, відмова від компромісів у відношенні до принципів віри, послідовне виконання внутрішніх правил життя, запроваджених у спільноті віруючих є виразом фундаменталістських настроїв серед мормонів. Відтак, навряд чи можна погодитись із твердженнями Людмили Филипович, яка у статтях, присвячених аналізу мормонського руху, зазначала, що мормони запровадили цінності демократії і толерантності у свою практику і прагнуть зробити принципи релігійної свободи та толерантності нормами діяльності усіх релігійних організацій [23]. На мою думку, є не виправданим перебільшенням висловлена дослідницею надто висока оцінка впливу віроповчальних положень та релігійних практик мормонів на життя української спільноти.

Прояви фундаменталізму є характерними і для харизматичних та неохаризматичних рухів в Україні, які з'явилися на початку 90-х рр. минулого століття. Їх головними учасниками стала молодь, яка у минулому належала до баптистських і п'ятидесятницьких церков. Суттєвим був вплив американських місіонерів на процес формування харизматичного руху на наших землях. Відпочатково особливістю вітчизняного харизматичного руху стала відсутність єдиного управлінського центру. Лише у 1995 р. було зареєстровано Центр харизматичних християнських Церков України (Повного Євангелія). Неохаризматичні рухи мають безпосередню спадкову єдність із всесвітнім харизматичним рухом. Серед діючих нині слід назвати Духовне управління Церков євангельських християн Української християнської церкви «Нове покоління»; Духовне управління Церков євангельських християн України; Собор незалежних євангельських Церков України; Об'єднану християнську євангельську Церкву Живого Бога. На теренах Дніпра виникла одіозна неохаризматична Церква «Відродження», засновником і керівником якої є Володимир Мунтян. Діяльність цього пастора носить яскраво виражений кримінальний характер.

Фундаменталізм неохаризматів проявляється у суворому дотриманні усіх настанов священних текстів, які вони тлумачать буквально. Як і іншим фундаменталістськи налаштованим вірянам, деяким неохаризматам притаманні апокаліптичні настрої, засновані на інтерпретації пророчих книг Біблії. Зокрема, на них віряни засновують своє розуміння трагічних подій війни.

Жорстко ієрархізована структура та лідерство є ознакою багатьох неохаризматичних рухів, керівники яких вважають, що вони володіють Божими дарами, зокрема, пророчим даром. Консервативне віровчення і фундаменталістські практики притаманні церкві «Слово Життя», яка має мережу філій в Україні. Консервативне віровчення і безумовне визнання авторитету Біблії характерно для членів і прихильників церкви «Благодать». Нова парадигма політичної теології харизматів із церкви «Нове покоління» свідчить про прагнення лідерів до влади і їх політичні амбіції. Дослідники зазначають, що теократична трансформація ідеології новопокоління починалася з культивування вірності своєму лідеру і заборони його критики [22]. Слушно підкреслюється, що лідери українських громад «Нового покоління» усвідомлюють всю утопічність ідеї засновника руху Ледаєва про створення теократичних держав, зокрема про можливість виникнення і існування такої держави на теренах сучасної України [22].

Узагальнюючи, зазначу, що до фундаменталістських рис, притаманних неорелігійним рухам та віровченням, належить жорстка централізація управління, неухильне підлягання великій кількості дисциплінарних визисків, активне місіонерство, відмова від особистої свободи і значні майнові пожертвування на потреби організації. Агресивні методи вербовки, вимога безумовного прийняття вчення та виконання всіх культурних відправ, розрив усіх соціальних зв'язків, відданість лідеру і групі, уніфікація особистості, набуття нею рис фанатика, містичний характер віровчення – ось перелік тих рис, які зближують неорелігійні і сектантські утворення та свідчать про поширеність фундаменталістського світогляду серед послідовників окремих неорелігійних рухів, поширених в Україні. Підкреслюю, що найважливішим для будь-якого християнина є визнання авторитету і непомильності Біблії. Але вірянин, що розмірковує про зміст біблійних оповідок, цілком може допустити можливість і навіть необхідність сумніву в окремих її положеннях. Зокрема, про значимість Священного писання для культури багатьох народів нагадують сповідники Церкви Адвентистів сьомого дня. У дописі на їхньому українському сайті читаємо: «Кожен християнський народ, який прагнув розвиватись, вважав, що потрібно мати Біблію на своїй рідній мові. ... Є така думка, що тільки та мова може вважатись мовою, якою було перекладене Святе Письмо. Біблійний переклад мовою народу ставав важливим для розвитку не тільки лінгвістики, але й духовного, національного та культурного становлення народу» [21]. Натомість, для налаштованого фундаменталістськи вірянина навіть сама думка про можливість сумніву у правоті чи достовірності біблійних розповідей видається неприпустимою.

Щоб зрозуміти, яку роль відіграє релігійний фундаменталізм у суспільному бутті, задамося питаннями: чи сприяє релігійний фундаменталізм розвитку країни та виходу її зі стану війни, бідності і відсталості? Чи допоможе фундаменталізація релігії

чи неорелігії звернути увагу нашої людності на загрози війни, технологічні небезпеки і зміни клімату? Чи сприятиме фундаменталізм поглибленим науковим розвідкам, метою яких є встановлення достеменної істини про походження українського народу і вирішенню світоглядного питання: хто ми і звідки, яке наше місце у світі? Чи сприяє фундаменталізм демократичним суспільним практикам і усталенню гуманістичних цінностей в нашій культурі? Зокрема, це стосується гендерної політики, яка наполягає на встановленні цінностей паритетної демократії. Чи здатен релігійний фундаменталізм навчити нас не визнавати переваг і привілеїв однієї релігійної системи над іншою? Чи викриє носій ідей релігійного фундаменталізму харизматичного лідера, якщо той «зарвався» у відчутті своєї влади над вірянами? Відповідь напрошується сама собою. Ні! Релігійний фундаменталізм хибує на те, що сприймає тих, хто не є вірянами фундаменталістського угруповання як інших, чужих. Він схильний до дискримінації і дегуманізації представників інших спільнот і культур, толерує неприязнь і нерівність через «неправильні» релігійні переконання. Із цього витікає його схильність до обмеження прав і свобод тих людей, які, на думку фундаменталістів, не відповідають встановленим ними критеріям «правильного віросповідника». Фундаменталістів часто можна ідентифікувати за параноїдальним стилем мислення, оприямиванням у проповідях кліриків різного штибу.

Слушним видається кепкування Ю.Н. Харарі з кінцевого результату реалізації проєктів світового устрою, запропонованих релігійними мислителями. Дослідник пише: «Протягом XIX-XX століть мусульманські, юдейські, індуїстські й християнські мислителі виступали проти сучасного матеріалізму, бездушного капіталізму й надмірностей бюрократичної держави. Вони обіцяли, що коли отримають можливість, то вирішать усі проблеми сучасності й установлять цілковито відмінну соціально-економічну систему на основі вічних духовних цінностей свого віровчення. Ну, їм і давали іноді такий шанс, і єдиною помітною зміною, яку вони внесли до системи сучасної економіки, стало повторне фарбування величезного розп'яття, хреста, зірки Давида чи аум на даху» [28, с.171].

Майбутнє за нашою молоддю. Відтак, наведу думки студентів ДНУ ім. Олесея Гончара, яким було запропоновано в межах вибіркового курсу «Нетрадиційні релігії і культури» у формі есе викласти свої міркування щодо сутності релігійного фундаменталізму. Ось приклади характерних тверджень, якими рясніють студентські роботи: «Релігійний фундаменталізм виступає проти плюралізму думок, який із його погляду неминуче веде до релятивізму, тобто до припущення рівноправності багатьох істин навіть у межах однієї релігійної традиції. Наслідком такої релігійної орієнтації зазвичай є політична позиція, яка характеризується підтримкою вкрай правих політичних сил. Сенс історії з т. зр. релігійного фундаменталізму полягає у протиборстві сил Бога і диявола, Христа та

антихриста. Подібна історіософія означає заперечення ідей історичної еволюції та розвитку та породжує посилені апокаліптичні очікування.

Особливість релігійного фундаменталізму полягає в тому, що, закликаючи повернутися до традиції, історично зжитого способу домінування релігії в житті суспільства, він є на відміну від консерватизму у звичайному розумінні сучасним проєктом побудови «нового світового порядку», заснованого на запереченні принципів гуманізму та демократії та утвердженні тоталітарної релігійної ідеології з використанням технічних засобів сучасної цивілізації. Виходячи з релігійної аксіоми гріховності людини, її нездатності адекватно сприйняти божественний заклик і дотримуватися законів, посланих згори, релігійні фундаменталісти пропонують відновити у світі порядок, що спирається на абсолютний авторитет діючої від імені Бога релігійної влади, позбавляючи суспільство завойованого в останні століття. Релігійний фундаменталізм є радикальним неприйняттям характерного для сучасної епохи поділу світського та релігійного і спробою інтерпретувати релігію виключно в термінах влади над людиною як у духовному, так і в політичному відношенні» (з архіву Т. Талько).

У **висновках** зазначу, що Україна, не зважаючи на розв'язану росією війну, все активніше втягується у світові глобалізаційні процеси. У зв'язку з цим західний досвід взаємодії з фундаменталістськими рухами і проявами фундаменталізму у різних релігійних і нерелігійних системах є надзвичайно показовим і корисним для адекватного розуміння сутності світових релігійних процесів, він також сприятиме вирішенню багатьох проблем, які виникають у сфері як релігійного, так і світського життя під впливом постколоніальних трансформацій в українській культурі.

Дослідження феномена релігійного фундаменталізму і його глибоке розуміння може надати певну гарантію подальшому розвитку національної культури в якості інтерпретатора світового релігійного процесу і поглибить здатність української культури опанувати та засвоювати кращі набутки світової культури, відкидаючи негативні впливи та крайнощі релігійного фундаменталізму, спростовуючи переконливість і привабливість хибних світоглядних уявлень й ідеологічних переконань.

Дослідження має не лише теоретичне, але й практичне значення. Останнє полягає у формуванні світоглядного неприйняття і викорінення серед вірян та широкого загалу таких негативних рис фундаменталізму, як радикалізм, екстремізм, тероризм, а також буквалізм в інтерпретації священних текстів, а також догматичність, ексклюзивізм, ретроградність.

1. Арістова А. Природа мусульманського фундаменталізму. URL: <https://uars.info/prints/uri/65/44.pdf>
2. Бахтєєв Б. Про тероризм і тоталітаризм. *Сучасність*. 2003. № 10. С. 61–69.
3. Білозор Д.В. Ідейно-політичні основи ваххабізму. *Вісник Київського національного університету*

- ім. Т. Шевченка: Серія: Філософія. Політологія. К.: Київський університет, 2007. С. 6–9.
4. Богомолів О. Політичний іслам: [Екстремізм, фундаменталізм, тероризм]. *Політика і час*. 2003. № 12. С. 52–60.
5. Браїло А. Ідеологічні основи ісламського фундаменталізму та екстремізму: історія та можливі наслідки. *European political and law discourse*. Volume 5, issue 3. 2018. С. 95–100.
6. Гончаренко В. Мусульманський фундаменталізм – новий фактор світової політики. *Людина і світ*. 2002. №3. С. 55–58.
7. Горевой Дм. «Не вірю в коронавірус». Як релігійний фундаменталізм сприяє поширенню захворювання на COVID-19? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30582431.html>
8. Грабовська І., Талько Т. Психологічні інтерпретації неохристиянських вчень про шлюб і сім'ю. *Від гендерних ідеологій до дискусій про сучасну сім'ю. Монографія*. Дн-вськ: Вид-во Маковецький. 2015. С. 61–72.
9. Загнітко Анатолій. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк: ДонНУ, 2012. С. 158. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/249/1/D2B.pdf>
10. Замбжицька М. На українському кристалічному щиті. *Український журнал*. 7/2009. Варшава. URL: <https://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/666/>
11. Лук'янюк С.В. Релігійний фундаменталізм як одна із причин тероризму. *Юридичний науковий електронний журнал*. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/53>
12. Мелхиседекове священство. URL: <https://www.churchofjesuschrist.org/study/scriptures/gs/melchizedek-priesthood?lang=ukr>
13. Мормони. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-69498>
14. Пророченко Н.О. Ісламський фундаменталізм в мусульманському світі: релігійний світогляд, ідейно-політична течія, політична практика (70-90 рр. XX ст.): Автореф. дис. к. істор.н. Київ. 1997. 18 с.
15. Релігійний фундаменталізм. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/релігійний_фундаменталізм
16. Саган К. Світ, повний демонів. Наука як свічка у пільмі /пер.з англ. М. Климчука. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 2023. 384 с.
17. Свідки Єгови: 7 найбільших обманів – сайт CREDO. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ONTcxTk-md4>
18. Свідки Єгови теж колаборанти? Священник проти "єговістів". Що насправді відбувається? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RLvkALcw5KE>
19. Свідки Єгови: як маніпулюють людьми в секті. *Інтерв'ю екс Єгови, та занурення "під прикриттям"*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gZft9HBI21w>
20. Сціборський М. Націократія. Тернопіль: ТОВ Видавництво «Крила». 2022. 168 с.

21. Табарча В. Історія перекладів Біблії українською мовою. *Церква Адевантистів сьомого дня*. URL: <https://adventist.ua/news/analytics/istoriya-perevodov-biblii-na-ukrainskom-yazyke/>
22. Тищенко А.Г. Формування нової парадигми політичної теології харизматичних церков (на прикладі «Нового покоління»). *Релігія та соціум: Міжнародний часопис*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2019. № 1–2 (33–34). С. 184–191.
23. Филипович Л.О. Релігійна свобода і Церква Ісуса Христа Святих останніх днів: історія і логіка взаємин. *Людмила Филипович, Анатолій Колодний. Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур: науковий щорічник*. 2016. № 19. С. 157–164. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11809>
24. Филипович Л. Релігійний фундаменталізм в його християнсько-конфесійних виявах. URL: <https://www.readcube.com/articles/10.32420%2F2013.65.234>
25. Филипович Л. Фундаменталізація християнства як тенденція сучасного релігійного життя. *Релігія та Соціум*. 2013. №3–4 (11–12). С. 18–25.
26. Фоменко А.В. Фундаменталістський поворот у сучасному російському православ'ї. *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України*. Київ. 2019. 255 с. URL: https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.21/FomenkoDis1.pdf
27. Фундаменталізм. Що це таке? Вартова башта оголошує Царство Єгови. 1997. W97. 1.3. с.5. *Онлайн-бібліотека товариства Вартова башта*. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/s/r15/lp-k?q=що+таке+фундаменталізм&fc5B5D=w&p=par&r=occ&st=e>
28. Харарі Ю.Н. 21 урок для 21 століття /пер.з англ. О. Дем'янчука. К.: Форс Україна. 2018. 416 с.
29. Швед З.В. Витоки релігійного фундаменталізму у конструктивістській моделі Шмуеля Ейзенштадта. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*. 2015. № 11. С. 9–16.
30. Шинкарук В. Розмірковуючи про ситуацію... *Філософські діалоги'2017. Традиції та інновації в наукових розвідках Інституту філософії*. Зб. наук. праць. К., 2017. С. 248–253.
31. Юраш А. Релігійний фундаменталізм у сучасному світі. *Людина і світ*. 1999. №5. С. 9–13. URL: https://risu.ua/religiyniy-fundamentalizm-u-suchasnomu-sviti_n39766
32. Ярманова Г. Право на вибір: вплив релігійних правих на репродуктивну політику в Україні. *Чермалих Н., Пауліч Л., Ярманова Г., Гриценко Г. Гендер, релігія і націоналізм в Україні*. Київ. 2012. С. 95–125.
33. Armstrong K. *The Battle for God: A History of Fundamentalism*. Ballantine Books. 1st edition. 2011.
34. Eisenstadt S.N. *Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: the Jacobin Dimension of Modernity*. Cambridge, Cambridge University Press. 1999. 280 p.
35. Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana. New religions as the postsecular epiphenomenon of globalization in the contemporary Ukrainian society. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*. № 1, 2020.
36. Grabovska I., Talko T., Kahamlyk Sv., Honcharenko M., Sierova Y. Political Ideas Presented by Leaders of the “New Generation” Charismatic Movement Regarding the Formation of Postsecular Trends in Ukraine. *Wisdom*. Vol. 17. No. 1 (2021): 1–2021. Pp. 96–110. URL: <https://www.wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/issue/current>
37. Grabovska Iryna, Talko Tatyana, Kahamlyk Svitlana. The phenomenon of Falun Gong in the context of development of anti-totalitarian tendencies in religious culture of Ukrainians. *Philosophy, Economics and Law Review*. №2, 2022. P. 24–36.
38. Hrabovska I.M., Talko T.M. The influence of religious fundamentalism on the formation of the image of the aggressor in the consciousness of modern Ukrainian students. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. С. 1350–1357.
39. Shved Z.V. The Essence of Religious Fundamentalism as a Subject in Religious Studies. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Частина 2. Філософські науки*. Вип. 138. К., 2018. С. 27–31.
40. *The Fundamentals: a testimony to the truth*. Vol. 1. URL: <https://digitalcommons.biola.edu/the-fundamentals/1/>
41. *The Fundamentals: A Testimony To The Truth*. URL: <https://digitalcommons.biola.edu/the-fundamentals/#:~:text=The/20Fundamentals/3A/20A/20Testimony/20To,under/20two/20covers/20in/202003>

References

1. Aristova A. *Pryroda musulmanskoj fundamentalizmu* [The Nature of Muslim Fundamentalism]. URL: <https://uars.info/prints/ur/65/44.pdf> (in Ukrainian).
2. Bakhtiev B. (2003). *Pro teroryzm i totalitaryzm* [About terrorism and totalitarianism]. *Suchasnist*. № 10. Pp. 61–69. (in Ukrainian).
3. Bilozor D.V. (2007). *Ideino-politychni osnovy vakhkhabizmu* [Ideological and political foundations of Wahhabism]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka: Seriya: Filosofija. Politolohija*. K.: Kyivskiy universytet. Pp. 6–9. (in Ukrainian).
4. Bohomolov O. (2003). *Politychnyi islam: [Ekstremizm, fundamentalizm, teroryzm]* [Political Islam: [Extremism, fundamentalism, terrorism]]

- lam: [Extremism, fundamentalism, terrorism]]. *Polityka i chas*. № 12. Pp. 52–60. (in Ukrainian).
5. Brailo A. (2018). *Ideolohichni osnovy islamskoho fundamentalizmu ta ekstremizmu: istoriia ta mozhyly naslidky* [Ideological foundations of Islamic fundamentalism and extremism: history and possible consequences]. *European political and law discourse*. Volume 5, issue 3. C. 95–100. (in Ukrainian).
  6. Honcharenko V. (2002). *Musulmanskyi fundamentalizm – novyi faktor svitovoi polityky* [Muslim fundamentalism is a new factor in world politics]. *Liudyna i svit*. №3. Pp. 55–58. (in Ukrainian).
  7. Horievoi Dm. «Ne viriu v koronavirus». Yak relihiinyi fundamentalizm spryiaie poshyrenniu zakhvoriuvannia na COVID-19? [“I don't believe in the coronavirus.” How does religious fundamentalism contribute to the spread of COVID-19?]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30582431.html> (in Ukrainian).
  8. Hrabovska I., Talko T. (2015). *Psykhoanaliticheski interpretatsii neokhrystianskykh vchen pro shliub i simiu* [Psychoanalytic interpretations of neo-Christian teachings about marriage and family]. *Vid hendernykh ideolohii do dyskusii pro suchasnu simiu. Monohrafiia*. Dn-vsk: Vyd-vo Makovetskyi. Pp. 61–72. (in Ukrainian).
  9. Zahnitko Anatolii. (2012). *Slovnyk suchasnoi linhvistyky: poniattia i termini* [Dictionary of modern linguistics: concepts and terms]. Donetsk: DonNU. Pp. 158. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/249/1/D2B.pdf> (in Ukrainian).
  10. Zambzhytska M. (2009). *Na ukrainskomu krystalichnomu shchytii* [On the Ukrainian crystal shield]. *Ukrainskyi zhurnal*. #7. Varshava. URL: <https://ukrzhurnal.eu/ukr.archive.html/666/> (in Ukrainian).
  11. Lukianiuk S.V. *Relihiinyi fundamentalizm yak odna iz prychn teroryzmu* [Religious fundamentalism as one of the causes of terrorism]. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal*. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/53> (in Ukrainian).
  12. *Melkhisedekove sviashchenstvo* [Melchizedek Priesthood]. URL: <https://www.churchofjesuschrist.org/study/scriptures/gs/melchizedek-priesthood?lang=ukr> (in Ukrainian).
  13. *Mormony* [Mormons]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. URL: <https://esu.com.ua/article-69498> (in Ukrainian).
  14. Prorochenko N.O. (1997). *Islamskyi fundamentalizm v musulmanskomu sviti: relihiinyi svitohliad, ideinopolitychna techiia, politychna praktyka (70-90 rr. KhKh st.): Avtoref. dys. k. istor.n.* [Islamic fundamentalism in the Muslim world: religious outlook, ideological and political trend, political practice (70-90s of the 20th century): Author's abstract. thesis Doctor of History]. Kyiv. 18 p. (in Ukrainian).
  15. *Relihiinyi fundamentalizm* [Religious fundamentalism]. *Vikipediia*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/relihiinyi_fundamentalizm (in Ukrainian).
  16. Sahan K. (2023). *Svit, povnyi demoniv. Nauka yak svichka u pitmi /per.z anhl. M. Klymchuka* [A world full of demons. Science as a candle in the dark / translated from English. M. Klymchuk]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 384 p. (in Ukrainian).
  17. *Svidky Yehovy: 7 naibilshykh obmaniv – sait CREDO* [Jehovah's Witnesses: The 7 Biggest Deceptions – CREDO website]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ONTCxTk-md4> (in Ukrainian).
  18. *Svidky Yehovy tezh kolaboranty? Sviashchennyi proty "iehovistiv". Shcho naspravdi vidbuvaetsia?* [Are Jehovah's Witnesses also collaborators? Priest against "Jehovaists". What is really going on?]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RLvkALcw5KE> (in Ukrainian).
  19. *Svidky Yehovy: yak manipuliuiut liudmy v sekty* [Jehovah's Witnesses: how they manipulate people in the sect]. *Interviu eks Yehovy, ta zanurennia "pid prykryttiam"*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gZfT9HBI21w> (in Ukrainian).
  20. Stsiborskyi M. (2022). *Natsiokratiia* [Nationocracy]. Ternopil: TOV Vydavnytstvo «Kryla». 168 p. (in Ukrainian).
  21. Tabarcha V. *Istoriia perekladiv Biblii ukrainskoiu movoiu* [History of translations of the Bible into the Ukrainian language]. *Tserkva Adventystiv somoho dnia*. URL: <https://adventist.ua/news/analytics/istoriya-perevodov-biblii-na-ukrainskom-yazyke/> (in Ukrainian).
  22. Tyshchenko A.H. (2019). *Formuvannia novoi paradyhmy politychnoi teolohii kharyzmatychnykh tserkov (na prykladi «Novoho pokolinnia»)* [A.G. Tyshchenko Formation of a new paradigm of political theology of charismatic churches (on the example of "New generation")]. *Relihiia ta sotsium: Mizhnarodnyi chasopys*. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t. № 1–2 (33–34). Pp. 184–191. (in Ukrainian).
  23. Fylypovych L.O. (2016). *Relihiina svoboda i Tserkva Isusa Khrysta Sviatykh ostannikh dniv: istoriia i lohika vzaïemyn* [Religious freedom and the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints: history and logic of relations]. *Liudmyla Fylypovych, Anatolii Kolodnyi. Relihiina svoboda na perekhrestii epokh, krain i kultur: naukovi shchorichnyk*. № 19. Pp. 157–164. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11809> (in Ukrainian).
  24. Fylypovych L. *Relihiinyi fundamentaplizm v yoho khrystiansko-konfesiinykh vyjavakh* [Religious fundamentalism in its Christian and confessional images]. URL: <https://www.readcube.com/articles/10.32420%2F2013.65.234> (in Ukrainian).

25. Fylypovych L. (2013). *Fundamentalizatsiia khrystianstva yak tendentsiia suchasnoho relihiinoho zhyttia* [Fundamentalization of Christianity as a trend of modern religious life]. *Relihiia ta Sotsium*. №3–4 (11–12). Pp. 18–25. (in Ukrainian).
26. Fomenko A.V. (2019). *Fundamentalistskyi povorot u suchasnomu rosiiskomu pravoslavi* [The fundamentalist turn in modern Russian Orthodoxy]. *Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filosofskykh nauk zi spetsialnosti 09.00.11 – relihiieznavstvo. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M.P. Drahomanova Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*. Kyiv. 2019. 255 s. URL: https://old.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.21/FomenkoDis1.pdf (in Ukrainian).
27. *Fundamentalizm. Shcho tse take? Vartova bashta oholoshuie Tsarstvo Yehovy* [Fundamentalism. What is it? The Watchtower proclaims Jehovah's Kingdom]. (1997). W97. 1.3. p. 5. *Onlain-biblioteka tovarystva Vartova bashta*. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/s/r15/lp-k?q=shcho+take+fundamentalizm&fc5B5D=w&p=par&r=occ&st=e> (in Ukrainian).
28. Kharari Yu.N. (2018). *21 urok dlia 21 stolittia /per.z anhl. O. Demianchuka* [21 lessons for the 21st century / translated from English. O. Demyanchuk]. K.: Fors Ukraina. 416 p. (in Ukrainian).
29. Shved Z.V. (2015). *Vytoky relihiinoho fundamentalizmu u konstruktyvistkii modeli Shmuelia Eizenshtadta* [The origins of religious fundamentalism in Shmuel Eisenstadt's constructivist model]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Filosofiia*. № 11. Pp. 9–16. (in Ukrainian).
30. Shynkaruk V. (2017). *Rozmirkovuiuchy pro sytuatsiiu...* [Reflecting on the situation...]. *Filosofski dialohy2017. Tradytii ta inovatsii v naukovykh rozvidkakh Instytutu filosofii. Zb. nauk. prats. K.* Pp. 248–253. (in Ukrainian).
31. Iurash A. (1999). *Relihiinyi fundamentalizm u suchasnomu sviti* [Religious fundamentalism in the modern world]. *Liudyna i svit*. №5. Pp. 9–13. URL: https://risu.ua/religiyniy-fundamentalizm-u-suchasnomu-sviti_n39766 (in Ukrainian).
32. Iarmanova H. (2012). *Pravo na vybir: vplyv relihiinykh pravokh na reproduktyvnu polityku v Ukraini* [The right to choose: the influence of the religious right on reproductive policy in Ukraine]. *Chermalykh N., Pahulich L., Yarmanova H., Hrytsenko H. Hender, relihiia i natsionalizm v Ukraini*. Kyiv. Pp. 95–125. (in Ukrainian).
33. Armstrong K. (2011). *The Battle for God: A History of Fundamentalism*. *Ballantine Books*. 1st edition.
34. Eisenstadt S.N. (1999). *Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: the Jacobin Dimension of Modernity*. Cambridge, Cambridge University Press. 280 p.
35. Grabovska Irina, Talko Tetiana, Vlasova Tetiana. (2020). *New religions as the postsecular epiphenomenon of globalization in the contemporary Ukrainian society*. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*. № 1.
36. Grabovska I., Talko T., Kahamlyk Sv., Honcharenko M., Sierova Y. (2021). *Political Ideas Presented by Leaders of the "New Generation" Charismatic Movement Regarding the Formation of Postsecular Trends in Ukraine*. *Wisdom*. Vol. 17. No. 1. Pp. 96–110. URL: <https://www.wisdomperiodical.com/index.php/wisdom/issue/current>
37. Grabovska Iryna, Talko Tatyana, Kahamlyk Svitlana. (2022). *The phenomenon of Falun Gong in the context of development of anti-totalitarian tendencies in religious culture of Ukrainians*. *Philosophy, Economics and Law Review*. №2. Pp. 24–36.
38. Grabovska I.M., Talko T.M. (2022). *The influence of religious fundamentalism on the formation of the image of the aggressor in the consciousness of modern Ukrainian students*. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: Baltija Publishing. Pp. 1350–1357.
39. Shved Z.V. (2018). *The Essence of Religious Fundamentalism as a Subject in Religious Studies*. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. Chastyna 2. Filosofski nauky. Vyp. 138. K.* Pp. 27–31.
40. *The Fundamentals: a testimony to the truth*. Vol. 1. URL: <https://digitalcommons.biola.edu/the-fundamentals/1/>
41. *The Fundamentals: A Testimony To The Truth*. URL: <https://digitalcommons.biola.edu/the-fundamentals/#:~:text=The/20Fundamentals/3A/20A/20Testimony/20To,under/20two/20covers/20in/202003>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.14>
УДК 101.172:316.82:930.2

Тетяна ЦИМБАЛ

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри професійної та соціально-гуманітарної освіти,
Криворізький національний університет

ORCID: 0000-0001-8077-3238

E-mail: ttsymbal07@gmail.com

АВТОФІКШН ЯК СПОСІБ МЕМОРИЗАЦІЇ ПОДІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті представлено результати дослідження проблеми меморизації подій російсько-української війни, починаючи з 2014 р. і до сьогоднішнього дня. Аналізуються усталені, дієві способи збереження пам'яті про війну, серед яких – створення цифрових архівів та онлайн платформ, меморіалів, монументів та муралів, документального та художнього кіно, проведення громадських та релігійних ритуалів, фіксування спогадів у блогах та щоденниках, у прозі та поетичних творах тощо. Підкреслюється, що широкі можливості меморизації подій війни відкриває й використання жанру автофікшн в літературі. Відзначається, що він є достатньо популярним у європейській та світовій літературі, однак вітчизняні письменники тільки розпочинають працювати у даному жанрі, як наслідок – літературна критика, загальний гуманітарний дискурс автофікшну в Україні на стадії формування.

Стверджується, що твори, написані у жанрі автофікшн, мають як свої переваги, сильні сторони, так і певні проблеми трактування. Наголошуються перспективи, які відкриває досліджуваний жанр як спосіб меморизації подій війни, а саме: можливість презентувати не лише сутність подій, але й передавати глибокі внутрішні переживання героя, бачити війну не лише як зовнішній конфлікт, але і як внутрішній; можливість висвітлювати емоції з високим рівнем автентичності, описуючи траємі та осмислюючи їх. Останнє може сприяти подоланню наслідків війни, які на перший погляд можуть здаватися прихованими, позаяк автофікшн є важливим способом трансформації особистого болю в мистецьку форму, що дозволяє не тільки автору, але й читачу знайти шлях до зцілення. З іншого боку зауважується, що автофікшн має й певні обмеження та проблеми у застосуванні, які можуть негативно впливати на ефективність збереження пам'яті, адже породжує ризики втрати історичної точності через вибірковість висвітлення подій та певні етичні колізії. Підкреслюється необхідність подальшого розвитку жанру, що став важливою практикою, яка дозволяє досліджувати тонкі межі літератури та історичної правди, вигадки та особистого досвіду.

Ключові слова: російська агресія проти України, збереження пам'яті, наратив, рефлексія, автобіографія та художня література.

Tetiana TSYMBAL

PhD hab. (Philosophy), Professor
Professor of Department of Vocational and Socio-Humanitarian Education
Kryvyi Rih National University

AUTOFICTION AS A WAY OF MEMORIZING EVENTS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. The article presents the results of a study of the problem of memorialization of the events of the Russian-Ukrainian war, starting in 2014 and continuing to the present day. The author analyzes the established, effective ways of preserving the memory of the war, namely: the creation of digital archives and online platforms, memorials, monuments and murals, documentaries and feature films, public and religious rituals, recording memories in blogs and diaries, prose and poetry, etc. It is emphasized that the use of the method of auto-fiction in literature opens up wide opportunities for memorializing the events of the war. It is noted that this genre is quite popular in European and world literature, but domestic writers are just beginning to work in this genre, and as a result, literary criticism and general humanitarian discourse on the genre of auto-fiction are only just being formed.

It is argued that works written in the genre of autofiction have both their advantages, strengths, and certain problems of interpretation. The author emphasizes the perspectives offered by the genre, namely: the ability to pre-

sent not only the essence of events, but also to convey the deep inner experiences of the hero, to see the war not only as an external conflict, but also as an internal one; the ability to highlight emotions with a high level of authenticity, not only describing traumas, but also comprehending them. The latter can help to overcome the consequences of war, which at first glance may seem hidden, as auto-fiction is an important way to transform personal pain into an artistic form that allows not only the author but also the reader to find a way to healing. On the other hand, it is noted that autofiction also has certain limitations and problems in its application, which can negatively affect the effectiveness of memory preservation, as it creates risks of losing historical accuracy due to selective coverage of events and certain ethical conflicts. The author emphasizes the need for further development of the genre, which has become an important practice that allows exploring the subtle boundaries of literature and historical truth, fiction and personal experience.

Keywords: *Russian aggression against Ukraine, preservation of memory, narrative, reflection, autobiography and fiction.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, що триває з 2014 р., потребує глибокого осмислення як у контексті історії України загалом, так і в екзистенційному вимірі, та формування нових стратегій збереження національної пам'яті. Меморизація подій війни є, на нашу думку, життєво важливим завданням, адже пам'ять про війну та її трагічні наслідки, про злочини московитів та героїчний опір українських воїнів, про стійкість наших громадян на окупованих територіях та в тилу, під обстрілами шахедів і ракет, не повинна залишатися виключно у межах сучасності, у свідомості безпосередніх учасників та свідків подій, натомість має стати частиною національного та світового історичного нарративу. Для цього напрацьовані різні способи, кожен з яких відрізняється певними особливостями та мірою впливу на особистість і суспільство, певними можливостями зміцнення національної ідентичності та формування стійкості на тлі викликів сучасності.

Серед найбільш дієвих способів меморизації виділимо створення цифрових архівів та онлайн платформ, меморіалів, монументів та муралів, документального та художнього кіно, проведення громадських та релігійних ритуалів, фіксування спогадів у блогах та щоденниках, у прозі та поетичних творах тощо. Так цифрові архіви та онлайн-платформи стали невід'ємною частиною збереження історії з 2014 р., коли Українським інститутом національної пам'яті були започатковані та реалізовані численні проєкти, присвячені документуванню подій Революції Гідності та російсько-української війни, збору свідчень очевидців у різних форматах. Створені архіви є не тільки способом збереження інформації, але й матеріалом для досліджень науковців, журналістів, усіх свідомих громадян та можуть служити доказовою базою для міжнародних розслідувань воєнних злочинів ворога на території України. Інший спосіб меморизації пам'яті про війну пов'язаний зі створенням фізичних символів: меморіалів, монументів, муралів, картин, художніх фотографій тощо, які є одними з найбільш очевидних та відчутних способів увічнення подій, нагадуванням про ціну незалежності та виявленням потреби пам'ятати про тих, хто віддав своє життя за свободу. Відносно новий вид мистецтва – мурали – в українських містах став своєрідним літописом війни, позаяк не тільки прикрашає вулиці, але й дає інтелектуальний та емоційний посыл глядачам. У свою чергу фотографії, зроблені професійними

документалістами та аматорами, створюють неоціненний архів, що фіксує у певному моменті обличчя війни без прикрас і цензури. У цьому контексті незаперечною є і роль кінематографу. З одного боку, документальні фільми є потужним засобом створення історичного нарративу, адже надають глядачам можливість відчувати ефект присутності у розгортанні військових подій, побачити їх безпосередньо очима учасників і свідків. З іншого – художні фільми яскраво представляють особистісні трагедії, екзистенційні пошуки та дилеми в умовах війни. Ще одним надважливим способом меморизації подій російсько-української війни, як і будь-якої іншої, є література – один із найдавніших і найбільш ефективних засобів збереження пам'яті. Українські письменники активно реагують на події війни, створюючи художні та документальні твори, що фіксують безпосередньо досвід військових, мирного населення та тих, хто вимушено залишив свої домівки. У поезії та прозі, у тому числі, в дитячій літературі, війна постає як особистісний та колективний досвід. Швидше й активніше у ситуації війни з'являються невеликі поетичні твори, породжені безпосередніми емоційними посилами. Для появи ж великих прозових творів необхідний час для рефлексії. Так після завершення першої світової війни пройшло десять років, поки були видані романи Е. Гемінґвея та Е.М. Ремарка. Крім того, особливим жанром літератури і способом збереження пам'яті про війну є блоги й щоденники військових та цивільних, що відображають емоції, страхи, надії людей, які переживають трагедію. Автентичність і неприхований особистісний характер таких документів уможливають глибоке розуміння досвіду війни зсередини.

Найменше представлений у сучасній українській літературі жанр автофікшн, що недостатньо досліджений українською гуманітаристикою, однак який, на нашу думку, може відігравати важливу роль у пам'ятуванні, адже дозволяє через особисті історії передати глибину травматичних подій, осмислити їх вплив на людей і націю. Саме вивченню можливостей та проблем використання цього жанру як способу меморизації подій російсько-української війни присвячено дану статтю.

Аналіз існуючих джерел та літератури. Вихідною точкою нашої розвідки стали праці теоретиків, засновників жанру автофікшн С. Дубровського, В. Колонни, П. Лежена, Р. Барта [14; 13; 15; 16], художні твори українських авторів, а саме: В. Амеліної,

О. Забужко, С. Жадана, Є. Кононенко, О. Михеда, Є. Положія, А. Чеха, які з певною мірою умовності можна віднести до даного жанру [1; 4; 3; 6; 7; 10; 11], а також доробки українських науковців О. Оздемір, Я. Поліщука, в яких представлена спроба дослідження автофікшн на вітчизняних теренах [8; 9].

Метою представленої статті є визначення особливостей та вивчення можливостей і проблем, які породжує використання жанру автофікшн як способу меморизації пам'яті про події російсько-української війни.

Основна частина. Зауважимо, що автофікшн (від фр. autofiction – самовигадування) – це літературний жанр, що складається з елементів автобіографії та художньої вигадки, надаючи авторам можливість вільно використовувати факти власного життя для створення багатшарових та саморефлексивних текстів. Започаткування цього жанру пов'язують із творчістю французького письменника С. Дубровського, який у 1977 р. вперше використав термін «автофікшн» для опису свого роману «Син» [14]. Цей твір став своєрідним маніфестом нового літературного підходу, де власний досвід автора стає вихідною точкою, але не обмежує його фантазію та художню творчість. Одним із попередників С. Дубровського у створенні жанру автофікшн вважається Р. Барт, який випустив у 1975 р. книгу філософсько-белетристичної саморефлексії «Roland Barthes par Roland Barthes» [16]. Коріння ж автофікшну сягають достатньо глибоко в історію літератури. Наприклад, такі твори, як «Сповідь» Святого Августина або навіть деякі повісті Т. Шевченка можна віднести до даного жанру. Більш пізніми попередниками творців автофікшну можна вважати М. Пруста, Дж. Джойса, В. Вульф, які на початку ХХ ст. експериментували з межами реальності та вигадки, досліджували суб'єктивність пам'яті, звертаючись до внутрішнього світу людини як до джерела літературної творчості, уникаючи при цьому міцної прив'язки до документальної точності автобіографій і відкриваючи тим самим простір для своєрідної гри з реальністю. Сучасна література також демонструє великий інтерес до автофікшну. Яскравими представниками жанру є такі автори, як С. Платт, яка у романі «Під скляним ковпаком» відображає свою біографію, прикрашену літературними знахідками, а також лауреатка Нобелівської премії з літератури 2022 р. А. Ерно, яка активно використовує автофікшн, звертаючись до власного досвіду для осмислення історичних подій. Тож «смерть автора», проголошена Р. Бартом у 1968 р. і підтримана філософами його покоління, заперечується практиками автофікшн. Адже для останнього важливий саме автор, його життя, особистість.

Першу спробу дати чітке визначення даного жанру, відмежовуючи його від автобіографії, здійснив культуролог П. Лежен, який укладає так званий автобіографічний пакт, проголошуючи, що, по-перше, автор автобіографії є водночас оповідачем і головним героєм, по-друге, події, які викладаються в тексті, є достовірними і відтворюють життєвий шлях автора.

Натомість романний пакт (або пакт автофікшн) полягає в тому, що реальна особистість автора не збігається з постатями оповідача і героя вигаданих подій. П. Лежен сформував теоретичні норми та параметри автобіографії, забезпечив її суворого системою правил і відмежував автобіографічне від усього вигаданого, документальне від художнього [15].

Проте, починаючи з 70-80-х рр. минулого століття, автофікшн по суті став відповіддю на виклики постмодернізму, із його відмовою від універсальних істин та сумнівами у великих наративах, і створив ґрунт для літератури, де межі правди та вигадки стають все більш розмитими. Саме автофікшн дав можливість авторам досліджувати проблеми ідентичності, пам'яті, правди і суб'єктивності, при цьому не обов'язково відповідаючи автобіографічним вимогам. І автофікшн, і автобіографія є прозою про себе, що може містити не тільки факти, але й вигадки, навмисні або ненавмисні, адже людині властиво забувати певні події, деталі, персонажі. Разом із тим автобіографія, порівняно з автофікшн, більш чітка і близька до реальних подій, не виключаючи при цьому певних ознак наративності, з дотриманням законів композиції: зав'язка, розгортання подій, кульмінація та розв'язка. Автофікшн же по суті можна визначити як художню автобіографію, що за визначенням передбачає вигадку, втім не для маніпулювання свідомістю читача, а з тим, щоб продемонструвати, відобразити ставлення автора до подій. Вигадка при цьому – спосіб самовираження суб'єкта і белетризації досвіду, інструмент для глибшого розкриття власних внутрішніх переживань і рефлексій. Ця своєрідна ігрова динаміка між реальним та уявним створює металітературний ефект, де читач постійно ставить під сумнів, що є правдою, а що – художньою інтерпретацією.

Значущість автофікшну, на нашу думку, полягає у демонстрації того, що правда не завжди є абсолютною категорією, а суб'єктивність і особистісний досвід можуть бути настільки ж вагомими для розуміння дійсності, як і історичні факти. Тож автофікшн – це своєрідна недокументальна меморизація подій, що тримається саме на емоціях автора, і відрізняється від автобіографії яскравою, метафоричною, літературною мовою. Саме тому використання жанру автофікшн дозволяє зафіксувати травматичний досвід, що надважливо під час війни. У той же час художність тексту слугує для автора захистом від різкої критики. Недаремно С. Дубровський характеризує автофікшн як «вигадку абсолютно достовірних подій і фактів».

Явно полемізує з цим визначенням літературознавець В. Колонна, стверджуючи, що автофікшн не є способом, за допомогою якого автор винаходить собі абсолютно вигадане життя, проте жанр дозволяє знову створити в тексті набутий досвід, своє власне життя, запобігаючи фотографічності [13].

Тобто серед дослідників автофікшну є ті, хто, наслідуючи С. Дубровського, розуміє жанр як літературну переробку або «романізування» достовірного автобіографічного матеріалу, трактуючи автофікшн

як явище історично конкретне, специфічне, породжене нашим часом і відповідає потребам постмодерністської епохи, і на тих, хто слідом за В. Колонною бачить в автофікшн спосіб, за допомогою якого письменник винаходить свою персональність, екзистенцію, зберігаючи при цьому свою реальну особистість і своє справжнє ім'я. Можна стверджувати, що автофікшн функціонує між цими точками зору у безперервних змінах, у просторі розгортання тексту. Однак у визначенні автофікшн є певні точки дотику, і дослідники солідарні у розумінні гібридності жанру та літературності форми, при цьому різко розходяться у питанні міри вигаданого у тексті.

На відміну від Франції – батьківщини сучасного автофікшн як жанру і як рефлексії щодо нього, в Україні він набирає оберти через трагічні події, через втрати та біль, які ми змушені пережити. За допомогою автофікшн автори намагаються не тільки зафіксувати події, а й вирішити екзистенційні, психологічні проблеми, прописавши їх, переживши їх на папері, виправляючи певні ситуації, вирішуючи реальні життєві потреби за допомогою літературної влади. До власного досвіду приєднується і колективна пам'ять, коли суб'єкт оповіді вже чітко не може провести демаркаційну лінію між особистими спогадами та історіями, розказаними іншими.

У сучасній українській літературі можна назвати імена кількох авторів, які використовують жанр автофікшн, або принаймні його елементи, з метою висвітлення та меморизації подій російсько-української війни.

Так О. Забужко як свідок подій у творі «І знову я влізаю в танк» використовує особистісні спостереження, щоб осмислити колективний травматичний досвід [4]. Книга жанрово пов'язана з публіцистикою, мемуарами і есеїстикою, але має й елементи автофікшну, через суб'єктивний погляд автора, що стає основою для осмислення загальних подій.

Твір колишнього військового А. Чеха «Точка нуль» містить автобіографічні моменти разом із художніми елементами [11]. Автор описує свій досвід перебування на фронті, рефлексує про війну та про її вплив на людську психіку, що робить цей твір ближчим до автофікшну, адже акцентує увагу на внутрішньому світі героя, де реальні події збагачуються емоційними та рефлексивними шарами.

Більш художнім твором є «Інтернат» С. Жадана, в якому автор використовує низку елементів власного досвіду і спостережень, інтерпретуючи війну як екзистенційний виклик для персонажів [3].

Лише деякі елементи жанру автофікшн містить роман В. Амеліної «Дім для Дома», що включає спогади й досвід, зображуючи внутрішній конфлікт героїв на тлі російсько-української війни [1]. Особливості роздумів авторки, яка згодом загинула під ворожими обстрілами, її відчуття війни перетворилися на частину художньої оповіді, додаючи тексту інтимного і глибоко людського виміру.

Прикладом використання особливостей автофікшну є і твір О. Михеда «Я змішаю твою кров із

вугіллям», у якому автор, використовуючи автобіографічний досвід, презентує роздуми про сучасні події в Україні, про ідентичність, національну пам'ять і травми через особистий досвід, що робить його твір цінним для читачів [7].

Це один твір – роман Є. Положія «Іловайськ» – базується на реальних свідченнях учасників боїв, але також включає елементи художньої вигадки [10]. Автор використовує інтерв'ю з військовими, що дозволяє зберегти документальність, але водночас додає вигадані сюжети і показує переживання людей, створюючи унікальне поєднання фактів і фікції.

До автофікшн-творів можемо віднести і книгу «Той божевільний рік» Є. Кононенко, в якому задокументовано ситуацію подвійної біди: війни і невиліковної хвороби доньки [6]. Цей рік зображено без надриву, без зайвих емоцій, проте з яскравим зображенням трьох сюжетних ліній: боротьби з хворобою доньки, стосунки з родичами з московії, та власне війни, яка, не дивлячись на досвід сина авторки, учасника війни, все ж не є центральною.

Усі ці твори, які мають ознаки автофікціональності, є певним внеском у мистецьке осмислення війни, адже автори презентують власний досвід та емоційно насичені свідчення інших осіб, поєднуючи їх із художньою інтерпретацією, щоб краще передати соціальні та екзистенційні наслідки війни. Звісно, жанр набуває популярності у складні часи, а під час війни автофікшн стає й терапевтичним письмом. Саме тому сьогодні фахівці проводять курси автофікшн для військових і не тільки. Так письменниця І. Карпа по завершенню такого курсу видала однойменну збірку творів учасників «Я не знаю, як про це писати» [12], і продемонструвала, що автофікшн дозволяє записати власні думки, власну історію на тлі епохи. Це надзвичайно важливо, позаяк нерозказані історії зникають, втрачаються для загалу і самої особистості. Авторки, які описують війну, відчують, «що лише спроба писати історію крізь призму особистого життя може допомогти врятувати щось цінне, якусь частину правди, подій та користі з розбитої на друзки юності» [5, с. 24].

Автофікшн під час важких випробувань, під час війни дозволяє пережити травму, пояснити для самого автора власний стан, пояснити себе, дати відповіді на важкі запитання про ситуацію, про свої емоції, свій стан. Автофікшн дозволяє завдяки власним зусиллям автора поєднати переживання трагічних ситуацій з волею до життя, прописати те, що неможливо або не вдається проговорити, і тим самим вийти на новий рівень життя. Крім того, автофікшн дозволяє не тільки пережити актуальні трагічні події, але й минулий травматичний досвід, трансформуючи колективні травми, історичні події у власний досвід, тим самим не витісняючи, а привласнюючи і перетворюючи його літературно-психологічними засобами, творчим письмом і саморефлексією.

Та все ж автофікшн не є психоаналітичною практикою, а скоріше сторітеллінгом, що виконує психотерапевтичні функції, будучи літературою вті-

шання, а іноді й втечі від реальності. З іншого боку, автофікшн є способом меморизації подій в авторському баченні. Причому, згадуючи слова Арістотеля про поезію та історію, ми вкотре впевнюємося у важливості художніх текстів: «...Відрізняє їх (історика і поета – Т.Ц.) те, що один говорить про події, які справді відбулися, а другий – про те, що могло б статися. Тим-то поезія і філософські глибша, і серйозніша за історію – поезія говорить більш про загальне, а історія – про окреме» [2, с. 54]. Саме тому автофікшн, який може переводити особистісний досвід у загальний, викликає співчуття та розуміння подій читачами.

Таким чином, жанр автофікшн має низку особливостей, які уможливають його використання як способу меморизації подій російсько-української війни, а саме: 1) поєднання реального і вигаданого дозволяє автору презентувати і сутність подій, і глибокі внутрішні переживання – страхи, тривоги, моральні дилеми, травматичні спогади, які важко висловити у межах документалістики; 2) жанр створює простір для творчої інтерпретації подій, що можуть бути зображені символічно або метафорично, а це дозволяє побачити війну не лише як зовнішній конфлікт, але і як внутрішній; 3) автофікшн фокусується на суб'єктивному досвіді автора, що робить цей жанр особливо потужним для розуміння війни на індивідуальному рівні, адже військові дії та їхні наслідки через призму особистого сприйняття дозволяють читачеві краще зрозуміти емоції автора, що передаються з високим рівнем автентичності, переконливо, викликаючи резонанс у читачів, які не були безпосередніми учасниками подій; 4) саме автофікшн дозволяє автору та читачам осмислювати травми, занурюватися у переживання та сприяти подоланню наслідків війни, які на перший погляд можуть здаватися прихованими; 5) автофікшн розмиває межу між фактом і фікцією, що дозволяє автору мати більшу свободу у виборі способу подачі подій війни, змінювати імена, локації, деталі, але зберігати при цьому суть реальних подій та особистого досвіду, уникаючи цензури, можливих негативних політичних наслідків, звинувачень у «некоректності» чи «неповноті» інформації; 6) не дивлячись на те, що автофікшн базується на особистому досвіді автора, створюється у точці болю, вигадані елементи можуть зробити текст більш універсальним. Це особливо важливо у меморизації подій російсько-української війни, коли індивідуальні трагедії та переживання відображають широкі соціальні процеси і колективний досвід, а індивідуальний біль постає як частина загального травматичного контексту; 7) автофікшн є потужним інструментом впливу на суспільне осмислення війни, адже, залучаючи читача до внутрішнього світу автора, він сприяє формуванню глибшого розуміння війни як на особистісному, так і на колективному рівнях, дозволяє співчувати і розуміти досвід військових або цивільних, які стали жертвами війни, що і робить даний жанр ефективним засобом збереження пам'яті про травмуючі події.

Усвідомлення сильних сторін автофікшну дозволяє стверджувати, що він є ефективним способом меморизації подій російсько-української війни, адже дозволяє автору передавати особисті та колективні переживання війни через суб'єктивний досвід, а розмивання межі між фактом і вигадкою дає автору більшу свободу для осмислення травматичних подій, у свою чергу емоційна автентичність особливо впливова для збереження пам'яті про війну.

Однак жанр автофікшн має й певні обмеження, які необхідно враховувати, оцінюючи його як спосіб збереження пам'яті про війну. До основних можна віднести такі: 1) невизначеність вододілу між правдою і вигадкою може створити труднощі для читачів у розумінні, що є реальними свідченнями, а що – авторською інтерпретацією або вигадкою, як наслідок може викривитися загальне осмислення війни, її документальна та історична значимість; 2) автофікшн фокусується на персональному досвіді автора, що може обмежити здатність охоплювати ширший контекст війни, а особиста історія, хоча і важлива, може не відображати загальну картину конфлікту, соціальні чи політичні аспекти війни; 3) оскільки автофікшн дозволяє автору змінювати або навіть вигадувати події, є ризик, що це може призвести до спотворення історичної правди, а у контексті війни необхідно зберігати точність подій, фактів і свідчень, оскільки вони мають політичне та соціальне значення; 4) автофікшн як правило вимагає від автора глибокого занурення у власні травматичні спогади, що може бути психологічно виснажливим, особливо для авторів, які пережили бойові дії або втратили близьких, а під час роботи над текстом може відбуватися повторна травматизація, тому автори можуть свідомо або підсвідомо уникати певних тем; 5) автор самостійно вирішує, які епізоди зафіксувати, тому важливі аспекти війни можуть залишитися поза текстом, а така вибірковість ставить під питання здатність жанру автофікшн представляти складний і багатогранний досвід війни; 6) використання певних подій війни у якості художнього матеріалу може призвести до того, що людські трагедії або втрати будуть перетворені на художні образи, а це може зачепити почуття реальних людей і сприйматися як неетичне використання чужого болю; 8) автофікшн, як правило, має обмежений вплив на міжнародну аудиторію через глибоку прив'язаність до національного або особистого виміру, у той же час документи, свідчення та історичні дослідження зрозумілі широкій аудиторії незалежно від культурного контексту, а значить саме автофікшн вимагає від читача певного рівня залученості в контекст війни.

Таким чином, не дивлячись на те, що автофікшн є цінним, емоційно насиченим жанром, який дозволяє передати індивідуальні переживання війни, він має і певні обмеження, що можуть стати перешкодами для його використання як основного способу запам'ятовування подій. Проте у поєднанні з іншими формами меморизації – документальними матеріалами, науковими дослідженнями – автофікшн може суттєво доповнити загальне розуміння війни.

Висновки. Проблема меморизації подій російсько-української війни – це багатогранний процес, що охоплює різні форми та способи, які дозволяють не лише зафіксувати історичні факти, а й підтримувати спільну пам'ять нації, зміцнюючи ідентичність та стійкість на тлі сучасних викликів. У даному контексті автофікшн є не лише особливим способом писати про себе, але й новим способом бачити та інтерпретувати реальність, де кожен автор стає одночасно творцем власної історії та дослідником її глибини, відкриваючи для читача багатогранність світу. Крім того, твори, написані військовими, ветеранами та членами їх сімей є і способом меморизації подій, і терапевтичним письмом, що дозволяє авторам вирішити екзистенційні, психологічні проблеми, прописавши їх, уявно виправляючи певні ситуації, вирішуючи реальні життєві проблеми за допомогою літературної влади. Саме тому автофікшн як самопояснення і самотворення потребує філософської рефлексії та осмислення у полідисциплінарному гуманітарному дискурсі.

1. Амеліна В. Дім для Дома. Львів: Видавництво Старого Лева, 2023. 384 с.
2. Арістотель. Поетика. Київ: Мистецтво, 1967. 136 с.
3. Жадан С. Інтернат. Чернівці: Видавництво «Meridian Czernowitz», 2017. 336 с.
4. Забужко О. «І знову я влізаю в танк...». Київ: Комора, 2022. 416 с.
5. Кеппс Р. Як писати про війну. Київ: Смолоскип, 2022. 160 с.
6. Кононенко Є., Той божевільний рік. Львів: Вид-во Анетти Антоненко, 2023. 192 с.
7. Михед О. «Я змішаю твою кров із вугіллям». Зрозуміти український Схід. Київ: Наш Формат, 2020. 368 с.
8. Оздемір О. Вітчизняна жіноча література початку ХХІ ст. Автофікшн – теоретичні положення. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2020. Вип. 10(78). С. 34–37.
9. Поліщук Я. Досвід війни Євгенії Кононенко у вимірі автофікшн. *Studia ukrainica posnaniensia*, vol. XI/2: 2023, pp. 157–172.
10. Положий Є. Іловайськ: розповіді про справжніх людей. Харків: Фоліо, 2015. 377 с.
11. Чех А. Точка нуль. Чернівці: Видавництво «Meridian Czernowitz», 2023. 216 с.
12. Я (не) знаю, як про це писати: збірка оповідань та есеїв / Кураторка Ірена Карпа. Київ: Книголав, 2024. 488 с.
13. Colonna V. *Autofiction et autres mythomanies littéraires*. Paris: Tristam, 2004. 252 p.
14. Doubrovsky S. *Fils*. Paris: Editions «Galilée», 1977. 469 p.
15. Lejeune Ph. *Le pacte autobiographique*. Paris: Seuil, 1975. 364 p.
16. Roland Barthes par Roland Barthes. Paris: Seuil, 1975. 191 p.

References

1. Amelina V. (2023). *Dim dlia Doma* [Home for Dom]. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. 384 p. (in Ukrainian).
2. Aristotel (1967). *Poetyka* [Poetics]. Kyiv: Mystetstvo. 136 p. (in Ukrainian).
3. Zhadan S. (2017). *Internat* [Boarding school]. Chernivtsi: Vydavnytstvo «Meridian Czernowitz». 336 p. (in Ukrainian).
4. Zabuzhko O. (2022). «*I znovu ya vlizaiu v tank...*» [«And again I get into the tank...»]. Kyiv: Komora. 416 p. (in Ukrainian).
5. Kepps R. (2022). *Yak pysaty pro viinu* [How to write about war]. Kyiv: Smoloskyp. 160 p. (in Ukrainian).
6. Kononenko Ye. (2023). *Toi bozhevilnyi rik* [That crazy year]. Lviv: Vyd-vo Anetty Antonenko. 192 p. (in Ukrainian).
7. Mykhed O. (2020). «*Ya zmishaiu tvoiu krov iz vuhilliam*». *Zrozumity ukraïnskyi Skhid* [«I will mix your blood with coal.» To understand the Ukrainian East]. Kyiv: Nash Format. 368 p. (in Ukrainian).
8. Ozdemir O. (2020). *Vitchyzniana zhinocha literatura pochatku khkhi st. Avtofikhshn – teoretychni polozhenni*. [Domestic women's literature of the beginning of the 20th century. Autofiction – theoretical propositions]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: seriia «Filolohiia»*. Ostroh: Vyd-vo NaUOA. Vyp. 10(78). Pp. 34–37. (in Ukrainian).
9. Polishchuk Ya. (2023). *Dosvid viiny Yevhenii Kononenko u vymiri avtofikhshn* [The war experience of Yevgeny Kononenko in terms of auto-fixed rifles]. *Studia ukrainica posnaniensia*, vol. XI/2. pp. 157–172. (in Ukrainian).
10. Polozhii Ye. (2015). *Ilovaïsk: rozpovidi pro spravzhnikh liudei* [Ilovaïsk: stories about real people.]. Kharkiv: Folio. 377 p. (in Ukrainian).
11. Chekh A. (2023). *Tochka nul* [Point zero]. Chernivtsi: Vydavnytstvo «Meridian Czernowitz». 216 p. (in Ukrainian).
12. *Ya (ne) znaiu, yak pro tse pysaty: zbirka opovidan ta eseiv* [I (don't) know how to write about it: a collection of short stories and essays]. (2024) / Kuratorka Irena Karpa. Kyiv: Knyholav. 488 p. (in Ukrainian).
13. Colonna V. (2004). *Autofiction et autres mythomanies littéraires* [Autofiction and other literary mythomanias]. Paris: Tristam. 252 p. (in French).
14. Doubrovsky S. (1977). *Fils* [Son]. Paris: Editions «Galilée». 469 p. (in French).
15. Lejeune Ph. (1975). *Le pacte autobiographique* [The autobiographical pact]. Paris: Seuil. 364 p. (in French).
16. *Roland Barthes par Roland Barthes* [Roland Barthes by Roland Barthes]. (1975). Paris: Seuil. 191 p. (in French).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.15>
УДК 355/359(477)

Михайло ЦЮРУПА

доктор філософських наук, професор, професор
кафедри філософії та соціології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-0464-7939

Email: mvz999@ukr.net

Віра КРЕЧЕТОВА

кандидат соціологічних наук,
старший викладач кафедри соціології та філософії,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-1665-4976

Email: 2002verak@gmail.com

Олексій ДВОРСЬКИЙ

здобувач III курсу спеціальності Соціологія

Email: casperdvor@gmail.com

ДЕСЯТЬ РОКІВ РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ: ЕВОЛЮЦІЯ «ГІБРИДНОЇ ЗАГРОЗИ» ДО МАСШТАБНОЇ ВІЙНИ «НОВОГО ПОКОЛІННЯ»

Анотація. Стаття присвячена соціально-філософському та воєнно-політологічному аналізу небезпечної еволюції російського вторгнення в Україну у широкому контексті глобальної безпеки. Експліковано закономірний шлях від малопомітних, прикритих наративами «нас тут немає» дій підтримки озброєних сепаратистів ДНР-ЛНР, до відкритого агресивного нападу на Україну «силами вторгнення» для швидкого проведення «спеціальної військової операції», а після її провалу, переходу до масштабних бойових дій півмільйонною мобілізованою армією у війні на знищення українства.

Десятки років росіянами проводиться політика підкорення України спочатку «м'якою» силою енергетичної прив'язки до «газового спрута», фальсифікацією української історії, гуманітарним туманом «єдності народів», далі переходом до «конфлікту нижче збройного» при спробі захопити острів Тузла (2003 р.) (що можна розцінити як пролог війни), розв'язанням «гібридної» війни, надалі – повномасштабної та кроками по демонстрації переваги у повітряно-космічному просторі, зрештою ядерним шантажем.

Визнання переростання війни у майбутньому на «катастрофічне зіткнення» світових держав, або на «зіткнення світових лідерів за межами України», за термінологією американських аналітиків (Томас Ф. Лінч), не є достатнім для глибокого наукового аналізу еволюції російських планів та дій, у яких проглядається агресивна закономірність, притаманна мілітарній суті неоімперіалізму.

У сучасній російсько-українській війні ціллю стає знищення збройного опору України, подальша неокolonізація незалежної держави, відновлення імперських російських амбіцій на євро-азійському просторі. За цих умов важливим є теоретичне та праксеологічне завдання визначити форму (модель) воєнної безпеки нашої країни у ситуації довготривалого протистояння з Московією з огляду на невтішну динаміку безпекової ситуації в Європі та перспектив «озброєного миру». Якщо західні аналітики вважають, що майбутнє «оповите туманом неясності», а європейські армії начебто мають запас у 4-5 років на підготовку до війни з Московією, то невідкладне завдання українських вчених полягає у науковому передбаченні тенденції до погіршення глобальної безпекової ситуації, у якій Україна вже показала приклад незламності та боротьби. Запропоновано огляд 4-х моделей воєнної безпеки для неї: синергетичний, євроатлантичний, ізраїльський варіант та синтетичний, вибір якого буде надано політикам та стратегам.

Ключові слова: класичні теорії війни, філософія війни нового покоління, науковий дискурс безпекових перспектив, моделі воєнної безпеки України

Mikhailo TSIURUPA

PhD in Philosophy, professor,
Professor of the Chair of Philosophy and Sociology,
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Vira KRECHETOVA

Candidate of Sociological Sciences (PhD),
Department of Philosophy and Sociology,
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Oleksii DVORSKYI

third-year student speciality Sociology

TEN YEARS OF THE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE: EVOLUTION OF THE «HYBRID THREAT» TO A LARGE-SCALE «NEW GENERATION» WAR

Abstract. The article is devoted to the socio-philosophical, military-political analysis of the dangerous evolution of the Russian invasion of Ukraine in the broader context of global security. The author explicates a natural path from subtle actions of support for armed separatists of the DPR-LPR, covered by the narrative 'we are not here', to an open aggressive attack on Ukraine by 'invasion forces' for a quick 'special military operation', and after its failure, to large-scale hostilities with a half-million-strong mobilised army in a war to destroy Ukrainians.

For decades, the Russians have been pursuing a policy of subjugating Ukraine, first by the 'soft' power of energy ties to the 'gas octopus', falsification of Ukrainian history, humanitarian fog of 'unity of peoples', then by the transition to a 'conflict below armed conflict' in an attempt to seize the island of Tuzla (2003) (which can be seen as a) (which can be regarded as a prologue to war), the unleashing of a 'hybrid' war, then a full-scale war, and steps to demonstrate superiority in airspace, and finally nuclear blackmail.

Recognition of the war's escalation into a 'catastrophic clash' of world powers, or a 'clash of world leaders outside Ukraine', in the terminology of American analysts (Thomas F. Lynch), is not sufficient for a deep scientific analysis of the evolution of Russian plans and actions, in the current Russian-Ukrainian war, the goal is the destruction of Ukraine's armed resistance, further neocolonisation of the independent state, and the restoration of Russia's imperial ambitions in the Euro-Asian space. Under these circumstances, it is important to determine the form (model) of our country's military security in a situation of long-term confrontation with Muscovy, given the disappointing dynamics of the security situation in Europe and the prospects for an 'armed peace'. While Western analysts believe that the future is 'shrouded in a fog of uncertainty' and European armies seem to have a margin of 4-5 years to prepare for a war with Muscovy, the urgent task of Ukrainian scholars is to scientifically predict the deteriorating trend in the global security situation, in which Ukraine has already shown an example of resilience and struggle. The author offers an overview of 4 models of military security for it: synergistic, Euro-Atlantic, Israeli and synthetic, the choice of which will be given to politicians and strategists.

Keywords: classical theories of war, philosophy of war of the new generation, scientific discourse of security perspectives, models of military security of Ukraine

Постановка проблеми. У довоєнних розвідках вітчизняного безпекового середовища України вважалось, що ми жили, працювали і вчилися у світі без можливості спалаху збройного насильства. Але, як передбачив німецький офіцер, герой оповідання «Дойче реквієм» письменника-філософа Х.-Л. Борхеса, «тепер у світ приходиться доба, яка не знає пощади, ми її викували...» [2, с. 348]. Це літературне застереження підтверджено стратегами США (Томас Ф. Лінч, Майкл Кіммідж [15; 17]), що попередні два десятиріччя кооперації та колаборації 3-х центрів сили – Китаю, США, Московії – змінились недекларованим змаганням за світове лідерство, а Стратегія безпеки США 2017 р. оголосила завершення 25 років мирних ініціатив.

Керівництво держави впродовж трьох десятиріч років нехтувало низьким рівнем стану воєнної безпеки молодій Україні, знекровлювало Збройні Сили продажем нового озброєння та «надлишкового» майна, сприяло падінню іміджу військової служби, покладаючись на сумнівні угоди-гарантії з російською державою. Не викликало тривоги попередження колишнього спікера парламенту перед початком нового століття про те, що Україна знаходиться на 184 місці у світі за рівнем оборонних витрат на душу населення.

Натомість дослідники наших союзників небезпідставно стверджували, що потрібно було жити з «відчуттям терміновості небезпечних змін безпекового середовища», діяти рішуче для зміцнення військо-

вої потуги країни. А у вітчизняних розвідках хвалькуваті опуси штабу «Як нам перемогти Росію у війні майбутнього» (2021) [5] закликали воювати «асиметричним арсеналом» з приватними військовими компаніями. Ці міркування були відірвані від реалій війни, коли Україна терміново потребувала сучасних засобів ПВО, дронів, ракет середньої дальності, танків, снарядів, патронів, медичного, саперного інструментарію, а головне – патріотично налаштованих людей [4; 6; 7; 8; 9; 10].

Наш сусід із Московії підступний, аморальний, без жодних гуманітарно-правових обмежень своїх нищих дій: розправи із політичними опонентами (Б. Немцов, О. Навальний); утиски прав громадян на вільне висловлювання думки щодо війни; агресії у всіх її виявах; безцільного руйнування лікарень та церков України; вбивств невинних дітей, медиків, спортсменів, діячів культури. Ці злочини не можуть бути виправдані. Вони розпочали «безжальний період» російських дій у новому столітті і тисячолітті.

У попередні 20 років війни «антитероризму з тероризмом» життя планети теж було під загрозою. Арабо-ізраїльський збройний конфлікт, який переріс у 300 денну війну, інші кризи, які мали певні обґрунтовані політично-правові засади, сучасна російська агресія окрім ненависті до українства та путінських амбіцій на світове лідерство нічим розумним не обґрунтовані. Через несподівано тривалий для агресора та навіть наших союзників плін російсько-української війни прогноуються «катастрофічні зміни» безпекового середовища Європи та Азії. Головний редактор одного воєнного журналу США генерал Марк Міллі вказав, що це лише «загальні контури небезпек, деталі вкриті туманом», бо глобальна конкуренція та швидкий розвиток технологій війни підсилюють старі та сприяють появі нових викликів мирному життю [18, с. 3].

Майкл Кіммідж, колишній співробітник держдепартаменту США, професор кафедри стратегічних досліджень Католицького університету, у книзі «Зіткнення: війна в Україні та витоки нової глобальної нестабільності» визнав теперішню війну «великою, обширною, небезпечною динамічною. Вона радикально змінила сам шлях глобалізації» [16]. Термін «зіткнення» (англ. «collision») наголошує на багатьох викликах та ризиках глобального світу.

Відомий автор Дуайт Філліпс здійснив спробу визначити вплив російської агресії на міжнародні відносини у загальнопланетарному масштабі у книзі «Поza межами України», на безпеку у всій Європі, взаємини Китаю та США тощо. Зрозуміло, що наші актуальні проблеми збереження мирного життя і євроінтеграційної перспективи вже не на першому місці [14, р. 166–168].

Логічно-історична методологія дослідження російського повномасштабного вторгнення в Україну та відсічі потрібна для розробки рекомендацій по вибору моделі «безпеки миру» в Україні. **Метою** також є аналіз безпекових діючих моделей. Потрібна не тільки фіксація фактів, важлива для правового та морального засудження російської агресії, небезпеч-

ної форми зіткнення – боротьби демократичного та тоталітарного світів у Європі після Другої світової війни (Д. Філліпс), а й з'ясування напрямку «соціальної динаміки» станів нинішньої війни та збройних конфліктів, на чому наполягали американський соціолог Пітерім Сорокін та французький дослідник Гастон Бутуль ще у 20 столітті.

Аналіз джерел та літератури. Проблема наукового дискурсу еволюції російського вторгнення в Україну недостатньо розроблена через багато причин, зокрема, внаслідок розбіжностей між різними напрямками розвідок в публічному інформаційному просторі. З іншого боку, складність проблеми вивчення реалій російсько-української війни від прихованих форм «гібридної війни» до анексії Криму кадровими військовими, лицемірно названими «ввічливими», військовою підтримкою Першого та Другого армійських корпусів сепаратистів на Сході країни, до переходу до «остаточного» вирішення української проблеми з путінським гаслом «я їх знищу», не дозволяє створити цілісну наукову картину дійсності.

Перший напрямок сформовано щоденниками, записами учасників бойових дій (їх нарахували вже більше 1500) та академічними вітчизняними розвідками високого ступеня абстракції. Цей обшир літератури має в основному не наукову, а здебільшого морально-аксіологічну цінність. Ставлення до війни за вказаними джерелами нагадує ремінісценцію книги Ернста Юнгера, учасника двох світових воєн, «Війна як внутрішнє переживання», де талановито передані переживання воїна на рівні містичного та глибинно-психологічного сприйняття людиною смертельних небезпек [13].

Ми високо оцінюємо емоційний та патріотичний запал українських вояків-літераторів, які загинули в розквіті сил на «нашій війні». Серед них: спогади про бої з російським агресором українського вояка Максима Петренка «Смерть поета», поета Максима Кривцова, автора збірки поезій «Любов і війна», «Поміж сирен. Нові вірші війни», які творчу частину життя 2014-2023 р. провели на війні [3]. Вони висловили слушну думку, що вояки повоюють повернутись у новий світ, і взагалі: чи можна до нього повернутись? Максим Кривцов писав роман з примітною назвою «Радіо «Забуття»».

Ми не можемо погодитись із необґрунтованою заявою знаного німецького філософа Отфріда Гюффе, винесеною до назви його статті «Чому мир все ж таки превалює?», адже авторитетний Центр конфліктології SIPRI (Стокгольм) доводить протилежне: кількість збройних конфліктів у світі постійно збільшується [10].

Зарубіжний автор Петер Енглунд, автор книги «Полтава, Розповідь про загибель однієї армії», пише «по гарячих слідах» нову роботу про війну в Україні. Кореспондент «Гардіан» Люк Гардінг у роботі «Вторгнення: кривава війна росії та боротьба України за виживання», що вийшла вже у листопаді 2022 р., намагається об'єктивно висвітлити перебіг війни. Головна ідея цих робіт полягає у протидії російським

інсинуаціям «боротьби з нацизмом та київською хунтою».

Устремління знайти істину притаманне не тільки науковцям. На засіданні «Круглого столу» «Меморалізація російсько-української війни» в Укрінформі у квітні 2024 р. було відзначено, що й на третій рік війни існує «недостатнє наукове вивчення війни» в нашому суспільстві. Причому навіть новітні спроби пояснення війни далекі від наукових поглядів. «Основна природа війни та її принципи – зіткнення волі, сила, тертя, туман війни і центри тяжіння», – пише генерал Філіп Лавін, головнокомандувач Об'єднаних Збройних Сил НАТО (переклад з рос. тексту часопису JFQ # 111, р. 25-26.) [15].

Нові видання у США намагаються ставитись до розкриття природи та тенденцій російсько-української війни у широкому контексті небезпечних тенденцій руйнації світової безпеки з метою внести зміни у доктрини та стратегії використання об'єднаних сил.

У зв'язку із 25 річницею заняття керівних посад у правлячому класі Московії В. Путіна з'являються історично-аналітичні матеріали щодо його особистого вибору способів правління, однак вони не розкривають зв'язок особистих уподобань зі зростанням претензій всієї країни на відновлення «національної величі», що було характерним для Італії та Німеччини після поразок у Першій світовій війні. Гасло «піднятися із колін» мало приховане продовження: щоб знову панувати на пострадянському просторі та увійти у коло світових лідерів. У цьому також одна з причин низького рівня протестних настроїв в країні агресора.

Мета статті – обґрунтування необхідності на рівні наукового дискурсу розкриття різних аспектів сутності сучасних дій Московії: «некласичної» війни проти України, модусу початку неспровокованої агресії, спецоперацій, конфліктів різних ступенів інтенсивності, спроб ядерного шантажу та поширення бойових дій на європейський континент.

Виклад основного матеріалу. Відомий літератор царської Росії влучно зауважив, що кожна подія має свої передумови. Так і «гібридна війна» десять років тому розпочалась після спроб підкорення України спочатку «м'якою силою» – енергетичною залежністю, гуманітарними впливами з домінуванням російської псевдокультури, російського православ'я, продажем дешевої літератури із пропагандою «руського мира», відкриттям російських ЗВО в Криму, спробами створення привабливої моделі «єдності народів».

Револуція гідності 2013-2014 рр. рішуче обірвала майже всі прив'язки українців до росіян. Тоді агресором був здійснений перехід від загравання до тиску та загроз у формі «гібридної війни», у якій вже поєднувались м'яка та «жорстка сила» імперіалістичної країни із відновленим воєнним потенціалом.

Розуміння путінської політики уникнення оголошення війни мало би привернути увагу до завуальованих висловлювань політичних суперників сто-

совно України. На Мюнхенській конференції з безпеки 2008 р. кремлівський лідер заявив, що Україна – «країна, яка не відбулась», а начальник Генштабу Московії у грудні 2013 року за 2 місяці до анексії АР Крим у статті, оприлюдненій у «Воєнно-промисловому кур'єрі», пропагував ідею готовності дій із співвідношенням «мирних» силових засобів та збройних акцій 4:1 в його арсеналі сили, тобто фактично оголосив про початок «гібридної» війни.

На думку фахівців «Ренд корпорейшен» у сфері збройних змагань вагому частку почала займати інтелектуальна складова. З 2008 р. розроблялась концепція «гібридної війни». До слова, сьогодні термін став «заяленим» у словосполученнях «гібридний автомобіль», «гібридний генератор», що не відповідає основному семантичному смислу слова.

У біології гібрид означає «зрощення» різних та водночас близьких видів з метою отримання нового біологічного виду із визначальними ознаками першого та другого. У соціумі «гібрид» позначив новий феномен політичної боротьби, де «зрощені» мирні та воєнні засоби впливу на противника, що нагадує стан «ні війни, ні миру», але це один із можливих модусів війни «нового покоління». Застереження про їх появу зроблені у перші роки XXI століття: згідно результатів роботи «мозкових танків» (Tank Thinks) чисельністю біля 8 тисяч спеціалістів США в галузі стратегій війни було введено термін «гібридна війна», той позначив поєднання збройних та не збройних (не летальних) засобів. Міністр іноземних справ Норвегії у травні 2015 року характеризував бойові дії російсько-сепаратистських сил проти України з використанням цього нового терміну. Небезпеку «гібридної війни» ми вбачаємо у неможливості встановити правовий статус для регулювання, адже у міжнародному гуманітарному праві використовуються поняття «збройний конфлікт міжнародного та не міжнародного характеру», а така війна розчиняється у сукупності різних «гібридних загроз» національній безпеці держави. Як показала 8-ми річна гібридна війна Московії проти України, міжнародна спільнота не вважає її загрозою всій архітектоніці безпеки на європейському континенті.

Аналітики США почали поєднувати два різних поняття «гібридна війна» та «гібридні загрози», знов-таки відсуваючи думки та напрямки розвідок (тепер вже на науковому рівні) про реальну війну як безкомпромісну збройну боротьбу, але слід знати, що гібридна війна може не мати помітного кордону із «гібридним миром». Вона включає як звичайні сили, так і нетрадиційні засоби міждержавної боротьби, здійснюючись державними та недержавними суб'єктами, «у військових, економічних, дипломатичних, інформаційних вимірах ресурсів влади». Така позиція зрозуміла з точки зору страхів війни, краще вважати, що та «зрослась» з мирними конкурентними засобами, тому втратила гостроту зброї, яка завжди кидається у очі.

Попри визначені нами небезпеки «гібридної війни», та має суттєвий недолік: крізь призму військо-

вої стратегії ця сучасна форма «стратегії непрямих дій», визначена у основних рисах Сунь Цзи в роботі «Мистецтво війни», не приносить швидкого результату у досягненні розгрому противника. Така війна його знесилює, перевіряє стійкість суспільства та може тривати достатньо довго [12].

Хоча у тексті Воєнної доктрини України 2015 р., затвердженої Указом Президента України № 555, мовилось про сценарії розвитку боротьби у вигляді конфлікту на кордоні включно зі «спеціальною військовою операцією», повномасштабна тривала війна стала практично для всіх несподіванкою [4].

Важкість відбиття першого етапу збройного нападу, тягар руйнування цивільних об'єктів, коли щодня руйнується освітній або медичний заклад, нестача боєприпасів, боротьба з флотом противника без власного флоту, бойові вильоти на літаках, старших за наших героїчних пілотів, підтвердили унікальність війни, складності її осмислення та наукового осягнення, адже, як справедливо примітив начальник військової академії далекої Австралії Мік Раєн, «потяг звернення до війн минулого демонічною силою нависає над сучасними аналітиками» [17].

Нинішній етап російсько-української війни професор Майкл Кіммідж вдало охарактеризував множиною «зіткнень», які зрештою переросли у війну з росією на її території з серпня 2024 р., що може кваліфікуватись як політичний конфлікт між Європою та Московією, протистояння росії та США у сферах безпеки, космосу, демократій тощо.

Наявна фаза російського вторгнення в Україну виразно має тенденцію до поширення «зони небезпеки», починаючи від намірів Московії розмістити небезпечну зброю у космосі, можливо, навіть ядерну, претензії домінувати завдяки флоту в районі Північного полюсу, створення «поясу впливу» в Африці в районі Сахеля (Малі – Судан – Лівія), не задовольняючись підтримкою генерала-заколотника Хафтара у Лівії.

Зброя на полях російсько-української війни стає все більше небезпечною. Така актуальна новація як «дрони» відомим американським автором подана крізь призму потенційної загрози всьому: «війні, миру та майбутньому», адже відбувається «заміщення цілей», а не вибір противника.

Постає окреме питання щодо поширення впливу російської агресії на Близький Схід з побіжною метою створити і там «пояс нестабільності», втягнути союзників України у нове збройне протистояння, поки що розширюючи поле «зіткнення» демократії з тоталітаризмом.

Але головна небезпека українству залишається на стадії незавершеної фази «гарячої війни». Якщо руйнування та втрати суспільств у війнах зазвичай оцінювались у цифрах зруйнованих міст та сіл, мільйонних числах загиблих і поранених, то ми спробуємо показати у людиновимірному плані наші втрати, адже «людина зникає, коли до неї ставляться абстрактно» (Ален Бадью). Ніколи не будуть повернені до життя вбиті росіянами більше 500 дітей, 20

тисяч депортованих, 480 розстріляних спортсменів, а дитинка, яка була народжена у сховищі «Азовсталі» загинула, так ніколи й не побачивши сонця, був вбитий на Харківщині 94-річний в'язень концтабору. І це ще не кінець втрат у цій кривавій війні.

Навіть якщо до втрат вояків із часом у суспільстві ставляться напівбайдуже, як зазначав Річард Олдінгтон у книзі «Смерть героя», і самі вони звикають до загибелі та смертєй за відомою сентенцією Альбера Камю «хто бачив смерть тисяч, того не зворушить смерть одного», все одно нас жахають тортури полонених українських бійців, розчленування тіл, відрізання голів, видалення органів.

Із першого дня російського повномасштабного вторгнення в Україну ні в кого в країні, а також у наших друзів та союзників на всьому демократичному просторі не виникає сумніву, що це найбільша загроза існуванню незалежної держави, найвищий рівень воєнної небезпеки. Ми мали повне право охарактеризувати російську агресію як «війну на знищення українства без обмежень».

Але на нашому боці сила правди, права, мудрості українського народу щодо якого можна застосувати слова біблійного Соломона: «Війну проведь мудрими радами» [1]. Нам належить мудро-софієно та водночас войовничо-патріотично вибрати, сформувати модель воєнної безпеки.

На саміті 2023 року НАТО у Вільнюсі у тексті Резолюції п'ятого пункту йшлося про те, що російська федерація є найбільш значною і безпосередньою загрозою безпеці України, її союзників, а також миру і стабільності в євроатлантичному регіоні [11]. Напад на Ізраїль терористичних сил, інспірованих Московією, лише зміцнив впевненість у тому, що у глобалізованому світі безпека також стає глобальною та стає вразливою до агресій.

Перша, *внутрішня* модель безпеки, заснована на таких положеннях:

- синергії всіх оборонних зусиль українців, поєднання сил військових та цивільних структур, у результаті загальна міць України збільшується;

- всеохоплюючої оборони для превентивних протидій ворогові та стійкому опорі на суші, морі, у повітряному просторі, у кіберпросторі.

Це суто внутрішнє завдання підтримки обороноздатності країни, боєготовності військ та їх потужності на такому рівні, який не дозволить агресору сподіватись на перемогу. Його втрати будуть більшими («піррова перемога»), ніж очікувані вигоди. Зрозуміло, що витрати на сектор оборони, які були визначені Верховною Радою та Урядом України 2015-2020 рр., мали бути не 5% ВВП, а з них на потреби війська приходилась лише половина, тобто 2,5 %, а на порядок вищими. Бо коли прийшла війна, то тільки на забезпечення безпекового середовища Києва у 2023 р. було витрачено 1,1 мільярда гривень у порівнянні з 0,8 мільярдами 2022 року.

Серед *зовнішніх* (дорадчих) моделей на чільному місці найбільш прийнятна для нас, як вважається, «сильна» модель безпеки від системних воєнних

загроз російської агресії – вступ до Південно-Атлантичного Альянсу. Однак на саміті НАТО було заявлено, що безпекове середовище навколо України динамічне, питання дати вступу залишається відкритим. Більш відверто заявлено офіційними особами, що до завершення війни досягти одностайності щодо вступу України до НАТО серед 30 членів не вдасться.

Третя модель безпеки, так звана «ізраїльська», менш «сильна», дає можливість одній невеликій країні за рахунок значної фінансової допомоги на воєнні цілі мати значні воєнні ресурси для боротьби і стримування противника.

Модель передбачає потужний технологічний потенціал із перевагою над чисельнішим противником та може бути названа моделлю «обережних» гарантій, або дистанційного для союзників реагування на потреби зміцнення системи національної безпеки союзної країни. Звертаючись до дієвості даної моделі для Ізраїлю після майже 10-ти місячної війни з терористичними палестинськими та ліванськими угрупованнями, вкажемо, що у неї є сильні і слабкі місця. Але вона «дієва» та більш прийнятна для наших союзників.

Четверта модель, ми назвемо її «покращений варіант Будапештського меморандуму», передбачає надання «гарантій» безпеки Україні з боку G-7, всього ЄС. Особливості цієї моделі у довгостроковому характері, у інтеграції та продовженні сумісних зусиль ЄС та НАТО щодо допомоги військовою технікою та підготовкою військового персоналу для війни в Україні, хоча ЄС та Україна не бажають тривалої війни. Як прийнято у демократичних спільнотах, рішення приймаються шляхом дебатів, погодження інтересів сторін. Тому очікуються ускладнення прийняття та реалізації рішень допомоги.

Перед початком масштабного вторгнення подеколи обговорювалась не модель, а план «Фінського сценарію» відносин з Московією, однак він не був життєздатним і перспективним для України.

Головне полягає у розумінні важливості системи національної безпеки у цілому, воєнної безпеки для життя України та у виборі, обговоренні моделей на найвищому рівні керівництва нашої держави. Наукова та моральна складова цього вибору залежить і від усіх нас.

Висновки. Після майже річного повільного відступу на сході країни українці перенесли бойові дії на територію агресора, який «посіяв вітер, тепер буде пожинати бурю». Однак небезпека російського вторгнення має загрозливу тенденцію поширюватись майже на всі конфліктогенні регіони планети, втягує у орбіту глобального протистояння світові держави, активізує тоталітарні режими на 3-х континентах, використовує заборонену хімічну зброю, погрожує ядерною, відмовляється від столітніх традицій політичного, правового та морально-регулювання війни.

За цих умов актуальне завдання наукового та прагматичного плану після звернення даної фази війни перейти до обґрунтування та формування кон-

цепції-моделі воєнної безпеки, не обмежуючись політичними рішеннями форумів Миру.

1. Біблія. Книги Старого та Нового Заповіту. Видавництво біблійного Товариства.
2. Борхес Х. Л. *Deutsches Requiem*. Алеф: Прозові твори. Пер. з ісп. Харків: Фоліо, 2008. С. 219.
3. Вони вбивають наших митців. Ким був Максим Кривцов, який загинув на фронті. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cyj91p98xrno>
4. Воєнна доктрина України. Затверджена Указом Президента України 2015 р. № 555
5. Горбулін В. Як нам перемогти Росію у війні майбутнього. NY: Брайтс Бук, 2021. 248 с.
6. Грабовська І. Філософські витоки та сенс путінізму. *Вісник КНУТШ. Серія «Українознавство»*. 2016. №1. С. 14–18.
7. Грабовська І. Пошуки шляхів та методів протистояння путінізму: українські реалії. *Українознавчий альманах*. Випуск 26, 2020. С. 45–50.
8. Грабовська І.М. Суб'єктивація versus масовізація українського соціуму. *«Studia Orientalne»*. Польща. №4. 2022. С. 71–82. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/10-15804/studia-orientalne>
9. Грабовська І., Цюрупа М. Військова еліта України: шлях українського жіноцтва до лідерства. *Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми* / від. ред. Ігор Соляр, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Кн. 1. Львів, 2023. С. 528–535.
10. Гьоффе Отфрід. Чому мир все таки превалює? *Філософська думка*. 2022. С. 134–140.
11. Результати Вільнюського Саміту 11-12 липня. НАТО у Вільнюсі. 2023 рік. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-vilnyuskoho-samitu-nato-11-12-lypnya-2023-roku>
12. Сунь Цзи. *Мистецтво війни*. Львів, 2015. 158 с.
13. Юнгер Е. Війна як внутрішнє переживання. К.: Стилет і стилос, 2022. 136 с.
14. *Beyond Ukraine: Debating the Future of War* Edited by Tim Sweijts and Jeffrey H. Michaels. London: Hurst, Reviewed by Dwight “Buzz” Phillips. *Joint Forces Quarterly*. October. 2024. 2 –d Quarter # 113. Pp. 116–118.
15. Lavigne Ph. Embracing Change. A sense of Urgency. By Phillippe Lavigne. *Joint Forces Quarterly*. 2023. 4 –d Quarter # 111. Pp. 25–32.
16. Michael Kimmage. *The War in Ukraine and the Origins of the New Global Instability*. Oxford University Press, 2024. 279 p.
17. Mick Ryan. *The Intellectual Edge*. *Joint Forces Quarterly*. 2020. January # 96. Pp. 6–11.
18. Milley M. Executive Summary. *Joint Forces Quarterly*. 2023. # 109. URL: [chrome-](https://www.jointforcesquarterly.com/2023/10/109-executive-summary/)

extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-109/jfq-109.pdf

References

1. *Bibliia. Knyhy Staroho ta Novoho Zapovitu* [Bible. Books of the Old and New Testament]. Vydavnytstvo biblijného Tovarystva. (in Ukrainian).
2. Borkhes Kh.L. (2008). *Nimets'ka Requiem. Alef: Prozovi tvory* [German Recueil. Aleph: Prose works] / Per. s isp. Kharkiv. Folio. 219 p. (in Ukrainian).
3. *Vony vbyvaiut' nashykh myttsiv. Kym buv Maksym Kryvtsov, iakyj zahynuv na fronti* [They are killing our artists. Who was Maksym Kryvtsov, who died at the front?]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cyj91p98xrno> (in Ukrainian).
4. *Voienna doktryna Ukrainy* [Military doctrine of Ukraine]. Zatverdzhena Ukazam Prezydenta Ukrainy (2015). № 555 (in Ukrainian).
5. Horbulin V. (2021). *Yak nam peremohty Rosiiu u vijni majbutn'oho* [How to defeat Russia in the war of the future]. NY: Brajts Buk. 248 p. (in Ukrainian).
6. Grabovs'ka I. (2016). *Filosofski vytoky ta sens putinizmu* [Philosophical origins and meaning of Putinism]. *Visnyk KNUTSh. Seriiia «Ukrainoznavstvo»*. №1. Pp. 14–18 (in Ukrainian).
7. Grabovs'ka I. (2020). *Poshuky`shlyaxiv ta metodiv proty`stoyannya putinizmovi: ukrayins`ki realiyi* [The search for ways and methods of resisting Putinism: Ukrainian realities]. *Ukrayinoznavchy`j al`manax*. Vy`pusk 26. P. 45–50 (in Ukrainian).
8. Grabovska I.M. *Subiektivatsiia versus masovizatsiia ukrainskoho sotsiumu* [Subjectivization versus massification of Ukrainian society]. «*Studia Orientalne*». Polishcha. №4. 2022. Pp. 71–82. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/10-15804/studia-orientalne> (in Ukrainian).
9. Grabovs'ka I., Tsiurupa M. (2023). *Viiskova elita Ukrainy: shliakh ukrainskoho zhinotstva do liderstva* [The military elite of Ukraine: the path of Ukrainian women to leadership]. *Ukrainska elita u druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhKhl stolittia: osoblyvosti formuvannia, transformatsiia uiavlen, intelektualnyi potentsial. Zakhidni zemli. Vybrani problemy* / vid. red. Ihor Soliar, uporiad. Oleh Muravskiy, Mykhailo Romaniuk; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. Kn. 1. Lviv. Pp. 528–535. (in Ukrainian).
10. H'offe Otfrid. (2022). *Chomu myr vse j taky prevaliue?* [Why does peace still prevail?]. *Filosofs'ka dumka*. Pp. 134–140. (in Ukraine).
11. *Rezultaty Vil'nius'koho Samitu 11-12 Iypnia NATO u Vil'niusi* [Results of the Vilnius Summit on July 11-12. NATO in Vilnius]. (2023). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/rezultaty-vilnyuskoho-samitu-nato-11-12-lypnia-2023> (in Ukrainian)
12. Sun' Tszy. (2015). *Mystetstvo vijny* [The Art of War]. L'viv. 158 p. (in Ukrainian).
13. Yunher Ye. (2022). *Vijna iak vnutrishnie perezhyvannia* [Vijna iak vnutrishnie perezhyvannia]. K. Stilet i stylos. 136 p. (in Ukrainian).
14. *Beyond Ukraine: Debatisng the Future of War* Edited by Tim Sweijs and Jeffrey H. Michaels. London: Hurst, Reviewed by Dwight “Buzz” Phillips. *Joint Forces Quarterly*. October. 2024. 2 –d Quarter # 113. Pp. 116–118.
15. Lavigne Ph. *Embracing Change. A sense of Urgency*. By Phillippe Lavigne. *Joint Forces Quarterly*. 2023. 4 –d Quarter # 111. Pp. 25–32.
16. Michael Kimmage. *The War in Ukraine and the Origins of the New Global Instability*. Oxford University Press, 2024. 279 p.
17. Mick Ryan. *The Intellectual Edge*. *Joint Forces Quarterly*. 2020. January # 96. Pp. 6–11.
18. Milley M. *Executive Summary*. *Joint Forces Quarterly*. 2023. # 109. URL: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-109/jfq-109.pdf](https://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-109/jfq-109.pdf)

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.16>
УДК 327.5(477): 930

Леонід ЧУПРІЙ

доктор політичних наук, кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІУ
КНУ імені Тараса Шевченка,
професор кафедри педагогіки, психології та суспільних дисциплін ДПУ,
старший науковий співробітник НДЦ Інститут соціально-правових та політичних досліджень
імені О. Яременка, м. Київ

ORCID: 0000-0001-7221-5703

Email: chupriy2006@ukr.net

Олена ГОТРА

кандидат історичних наук,
доцент кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін
Державного податкового університету, м. Ірпінь

ORCID: 0000-0001-9050-7785

Email: dima_gotra@ukr.net

ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА ФЕДЕРАТИВНІ ІДЕЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА В КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ

Анотація. В статті висвітлюються ключові геополітичні ідеї М. Драгоманова. Зазначається, що український мислитель значну увагу приділяв питанням федералізації народів Східної Європи, вказуючи, що стабільність та мир у гетерогенній Східній Європі прийде тільки за умов національного та соціального визволення, що може здійснитися шляхом формування федеративного союзу народів, які живуть між російськими і німецькими етнічними блоками. Вказується, що підхід дослідника підкреслював значення взаємодії та об'єднання народів Східної Європи, а також поступового інтегрування їх до західноєвропейського співтовариства. Зазначається, що М. Драгоманов також закликав до федералізації Австро-Угорщини та Російської імперії. Щодо останньої, то він вказував, що Російська імперія повинна бути поділена за етнічним принципом, беручи до уваги досвід Швейцарії, де кантони мають свої сфери компетенції, на які не міг впливати федеральний уряд. Підкреслюється, що український мислитель акцентував увагу на тому, що федеративний устрій у Російській імперії буде мати ефективність лише у тому випадку, якщо суб'єкти федерації будуть мати реальні повноваження. Якщо ж вони будуть формальними, то це навпаки може призвести до посилення централізованої влади, яка буде лише прикриватися уявним федералізмом, що й спостерігається нині у сучасній Росії. Акцентується увага на тому, що особливе місце в концепції М. Драгоманова займала Галичина, яка була складовою імперії Габсбургів і Східної Європи. М. Драгоманов має значний вплив на розвиток галицько-русинської радикальної партії, яка повинна була втілювати у життя історичні національно-демократичні тенденції та здобутки українського національно-демократичного поступового руху. Підкреслюється, що М. Драгоманов значну роль приділяв українському народу, який зможе відіграти важливу роль у процесі федералізації вільних народів, хоча можливо не на тогочасному історичному етапі, оскільки в умовах деспотичної імперськості досить важко реалізувати масштабні геополітичні проекти.

Ключові слова: М. Драгоманов, Велика вільна спілка східноєвропейських народів, нація, федералізм, геополітика, місцеве самоврядування.

Leonid CHUPRII

Doctor of Political Sciences,
Candidate of Philosophical Sciences,
senior research fellow of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS
senior researcher of the NDC "Institute of Social, Legal and Political
Research named after O. Yaremenko, Kyiv

Olena GOTRA

candidate of historical sciences,
Associate Professor of the Department of Psychology, Pedagogy and Social Disciplines of the
State Tax University, Irpin

GEOPOLITICAL AND FEDERAL IDEAS OF MYKHAIL DRAGHOMANOV IN THE CONTEXT OF TODAY'S CHALLENGES

Abstract. The article highlights the key geopolitical ideas of M. Dragomanova. It is noted that the Ukrainian thinker paid considerable attention to the issue of federalization of the peoples of Eastern Europe, pointing out that stability and peace in heterogeneous Eastern Europe will come only under the conditions of national and social liberation, which can be realized through the formation of a federal union of peoples living between the Russian and German ethnic blocs. It is indicated that the researcher's approach emphasized the importance of interaction and unification of the peoples of Eastern Europe, as well as their gradual integration into the Western European community. It is noted that M. Dragomanov also called for the federalization of Austria-Hungary and the Russian Empire. Regarding the latter, he indicated that the Russian Empire should be divided along ethnic lines, taking into account the experience of Switzerland, where the cantons have their own spheres of competence, which the federal government could not influence. It is emphasized that the Ukrainian thinker emphasized the fact that the federal system in the Russian Empire will be effective only if the subjects of the federation have real powers. If they are formal, on the contrary, this can lead to the strengthening of centralized power, which will only be covered by imaginary federalism, which is currently observed in modern Russia. Attention is focused on the fact that a special place in the concept of M. Dragomanov occupied Galicia, which was part of the Habsburg Empire and Eastern Europe. M. Dragomanov had a significant influence on the development of the Galician-Rusyn radical party, which was supposed to implement the historical national-democratic tendencies and achievements of the Ukrainian national-democratic progressive movement. It is emphasized that M. Dragomanov attached a significant role to the Ukrainian people, who will be able to play an important role in the process of federalization of free nations, although perhaps not at the current historical stage, since it is quite difficult to implement large-scale geopolitical projects in the conditions of despotic imperialism.

Keywords: M. Dragomanov, Great Free Union of East European Nations, nation, federalism, geopolitics, local self-government.

Постановка проблеми. Михайло Петрович Драгоманов – видатний український політичний та культурний діяч, який вніс значний вклад у розвиток історії, філології, культурології, політології, соціології. Певну увагу український мислитель приділяв також геополітичній проблематиці, зокрема європейським орієнтаціям України та формуванню федерації східноєвропейських народів. Це є актуальним в умовах сьогодення, коли європейські та євроатлантичні прагнення прописані в нашій Конституції і саме вони є запорукою нашої безпеки та стабільності.

Слід згадати, що на той час була поширена теорія Г. Гегеля щодо історичних націй, до яких він відносив саме західноєвропейські народи, які, на його думку, виконували важливу історичну місію. Проте східноєвропейські народи Г. Гегель не відносив до історичних. М. Драгоманов не погодився з ним в цьому питанні і створив концепцію «Великої вільної спілки східноєвропейських народів», якою намагався забезпечити реалізацію права суверенітету для «неісторичних» націй Східної Європи. Його пропозиція федералізації Російської імперії та ідея «Вільної Спілки» відображали бажання створити систему, де національні та етнічні групи мали більшу автономію та права, сприяючи таким чином соціокультурній різноманітності та співіснуванню.

Ці ідеї М. Драгоманова можна було б розглядати як відповідь на виклики колоніального правління та прагнення до національного визволення в той час.

Цей підхід намагався зберегти права та ідентичність національних груп в умовах імперської держави. Важливим є усвідомлення того, як різні ідеї та концепції формували образ майбутнього для різних національних та етнічних груп у Східній Європі під час тогочасного періоду історії.

Мета статті: здійснити аналіз геополітичних та федеративних ідей М. Драгоманова.

Аналіз джерел та літератури. Діяльності М. Драгоманова присвячена ціла низка досліджень, які формують сучасну українську історіографію. Теоретичним підґрунтям аналізу геополітичних поглядів М. Драгоманова стали праці багатьох вітчизняних дослідників, зокрема Андрущенко В., Гай-Нижника П., Костенко Н., Климчика Л., Кістяківського Б., Лисяка-Рудницького І., Іванової Л., Довгича В., Горського В., Бачинського Ю., Поповича М., Сосюри Л., багатьох інших.

Основна частина. М. Драгоманов активно досліджував геополітичну тематику, зокрема політичне становище в країнах Східної Європи. Для характеристики останньої М. Драгоманов використовував географічні критерії, виділяючи її як окремий територіальний регіон [5, с. 170]. На той час цей регіон характеризувався соціально-економічною відсталістю. Український дослідник закликав до соціально-економічних перетворень в Східній Європі, що виступало б ефективним засобом наближення цих народів до рівня Заходу, який має високий потенціал економічного розвитку. Його підхід підкреслював значення

взаємодії та об'єднання народів Східної Європи, а також поступового інтегрування їх до західноєвропейського співтовариства. Федералізація, яку він пропонував, мала структурувати цей простір і виділяти центри впорядкування [15, с. 278].

Його концепція «Великої вільної спілки» була спрямована на створення мирного, стабільного, та справедливого правління у Східній Європі, що могло би забезпечити національну і соціальну рівність для всіх народів цього регіону. Його глибока аналітичність та прагнення до «вестернізації» цих ідей свідчать про бажання дослідника адаптувати західні концепції до умов східноєвропейського контексту, а також переконання М. Драгоманова в необхідності розвитку Східної Європи як частини «європейської цивілізації».

Український просвітителі вірив, що стабільність та мир у гетерогенній Східній Європі придуть тільки за умов національного та соціального визволення, що може здійснитися шляхом формування федеративного союзу народів, які живуть між росіянами і німецькими етнічними блоками. М. Драгоманов жорстко критикував і російський, і німецький імперіалізм, вважаючи, що вони підтримують один одного і не дають можливості поневоленим народам самостійно вирішувати свою долю.

Цю ідею в подальшому підтримував Іван Лисяк-Рудницький, який зазначав, що «врешті-решт, федерація народів, що живуть між двома цими блоками, принесла б користь не лише цим малим народам, але і самим німцям і росіянам» [16]. Щодо федералізації Австро-Угорщини, то М. Драгоманов не закликав до повного її руйнування, як цього хотіли російські революціонери. Він виступав за федералізацію Австро-Угорщини, де кожен народ мав би можливість розвивати свою мову та культуру. Він також підтримував своїх товаришів у Галичині і закликав їх боротися за свої національні права та за загальне виборче право, яке б дало їм можливість прийти до влади і захищати свої інтереси [18, с. 240]. Щодо польського питання, то Драгоманов пропонував застосовувати етнічний принцип і розрізнати етнічно польські території та території, де проживало більшість литовців, українців чи білорусів, відтак цим народам потрібно дати можливість самоуправління, або ці землі повинні відокремитися від Польщі, щоб не було в майбутньому конфліктів. Його пророчі ідеї справдилися в майбутнього, коли поляки з українцями нищили один одного в боротьбі за території. Мислитель писав: «Тепер для людей із здоровим глуздом може бути мова тільки про незалежність Польщі етнографічної» [12, с. 124]. Український мислитель розумів, що Польща має право на суверенітет і незалежність, але в своїх етнічних територіях, хоча він вірив, що співпраця з іншими народами Східної Європи для побудови федерації буде в інтересах самих поляків.

Значну увагу Драгоманов приділяв балканським слов'янам, зокрема болгарам, сербам, яких вва-

жав союзниками українців. Росія намагалася захопити Балкани та чорноморські області і конфліктувала з Туреччиною. Тому цим народам була вигідна співпраця з українцями, щоб позбутися імперського панування Росії. Він критикував болгарських та сербських друзів за надмірну довіру до Росії, оскільки, на його думку, рано чи пізно вона проявить своє імперіалістичне обличчя. Він говорив: «Деспотія не може бути визволителькою» [13, с. 88].

Щодо українського народу, то М. Драгоманов вірив, що він зможе відіграти важливу роль у процесі федералізації вільних народів, хоча, можливо, не на тогочасному етапі, оскільки в умовах деспотичної імперськості досить важко реалізувати масштабні геополітичні проєкти. М. Грушевський зазначав: «Драгоманов з усіх тодішніх зигзагів українського хуторянства й галицького рутенства набрався пересвідчення, наскільки кирило-мефодіївські ідеї зостаються життєвими і для його покоління, і для тих молодших, котрих він хотів справити на добру дорогу» [4, с. 2].

Детальніше проаналізуємо ідею федералізму, яка була ключовою для М. Драгоманова і яка повинна була сприяти демократизації Російської імперії. Дослідник Іванов Р.П. зазначав: «У Драгоманова федералізм має два суспільно-історичних аспекти, федерація вільних громадян (т.зв. громадянський соціалізм) і федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень» [14, с. 35].

Щодо федералізму, то М. Драгоманов вважав, що Російська імперія повинна бути поділена за етнічним принципом, беручи до уваги досвід Швейцарії, де кантони мають свої сфери компетенції, на які не міг впливати федеральний уряд. Слід також зазначити, що український мислитель запропонував створити нову територіальну одиницю – область, хоч і не потрібно його ідеї порівнювати з досвідом Радянського Союзу, де області формувалися централізовано. М. Драгоманов в основу побудови областей закладав етнічний принцип. Він вважав, що окремі області мали б латиші та естонці, етнічні групи на Кавказі тощо. Щодо України, то український дослідник вважав, що тут потрібно створити декілька областей: Харківську (Лівобережна Україна), Київську (Правобережна Україна), Одеську (Південна Україна) [7, с. 314]. Слід також відмітити, що М. Драгоманов акцентував увагу на тому, що штати (області) повинні мати широке самоврядування і виконувати функції, на які не впливав би федеральний уряд. Якщо б виникали суперечності, то їх би вирішував верховний суд. М. Драгоманов вважав, що українці разом з неросійськими націями імперії (фіни, кавказькі народи, північні народи, донські козаки, сибіряки, мешканці Поволжя та Уралу) мають сильні відчуття територіального патріотизму і могли б протидіяти централізові Москви й Санкт-Петербурга, відтак в сприятливих умовах вони б підтримали б ідеї федералізму. Слід зазначити, що під час революції 1917-1920 рр. більшість із цих регіонів прагнули б до відокремлення від Москви

і протистояли більшовицькій хвилі, що йшла з центральної Росії.

Щодо механізмів реалізації даної політичної реформи, то спочатку він вірив у еволюційний шлях, підтримуючи реформи Олександра II щодо скасування кріпосництва, земельної реформи. Трохи пізніше М. Драгоманов був переконаний, що тільки революційний шлях приведе до успіху. Ще пізніше український мислитель розкритикував терористичні методи російських революціонерів і почав закликати до просвітництва, яке підніме загальний рівень народу і створить можливості для реформування. Проте в умовах жорсткого деспотичного імперського правління, жорсткого порушення прав етнічних груп, які проживали на теренах імперії, будь-які реформи на той час були неможливими.

Український мислитель акцентував увагу на тому, що федеративний устрій буде мати ефективність лише у тоді, коли суб'єкти федерації матимуть реальні повноваження. Якщо ж їхні повноваження будуть формальними, то це навпаки може призвести до посилення централізованої влади, яка буде лише прикриватися уявним федералізмом, що ми й спостерігаємо в нинішній Російській Федерації, де всі суб'єкти федерації повністю і жорстко підпорядковані центру.

М. Драгоманов акцентував увагу на важливості побудови системи демократичної децентралізації, яка в корені відмінна від децентралізації бюрократичної, і базувалася на чіткому дотриманні демократичних процедур у всіх сферах життя. Окрім державного федералізму, М. Драгоманов велику увагу приділяв питанням місцевого самоврядування. Інший аспект федералістської концепції М. Драгоманова звернений до проблеми місцевого самоврядування (public administration). Він вважав, що місцеві, найбільш наближені до повсякденного життя людини органи влади (комунальна, муніципальна, окружна і земельна), повинні мати широкі повноваження та значний рівень самостійності від центральних органів, щоб ефективно задовольняти потреби місцевої громади. Він стверджував, що центр тяжіння адміністративної влади потрібно переносити зі столиці в країну, зокрема, в невеликі громади, які будуть колегіально вирішувати всі важливі питання забезпечення їх власної життєдіяльності. Слід зазначити, що сучасна реформа децентралізації в Україні також в деяких аспектах спиралась на пророчі ідеї М. Драгоманова. Головну увагу він приділяв громадянам, мешканцям даної громади чи общини, які повинні бути вільними, чітко знати свої права та обов'язки й уміло їх відстоювати. Мислитель писав: «І община повинна бути спілкою вільних людей. Дійти до того, щоб спілки людей, як великі, так і малі, складались із таких вільних людей, які добровільно зійшлись для загальної праці і взаємної допомоги, – це і є та мета, до якої линуть люди, і яка не має нічого спільного з сучасними державами, який би не був їх устрій чи є вони представительськими чи не представительськими» [8, с. 44].

Свої ідеї самоуправління М. Драгоманов обґрунтовував, посилаючись на зарубіжний досвід. Так український мислитель дуже любив згадувати Швейцарію, в якій він провів декілька років свого життя. У цій республіці йому імпонував її конституційний устрій, за якого кожному мешканцю країни гарантувалися невід'ємні права і свободи: «...рівність перед законом, вільність від арешту без суду, вільність належати до будь-якої віри, чи не належати до ніякої (вільність совісті), вільність слова, зборів, друку, товариств і т.д.» [11, с. 9]. Ці права і свободи захищені як федеральним, так і кантональним законодавством, тому їх порушення практично унеможливується. Великим здобутком Швейцарії М. Драгоманов також вважав демократичну децентралізацію влади, яка була на той час однією з найкращих форм організації політичного життя суспільства. Він відзначав, що найбільше повноважень тут мають кантони: «Найбільша частина державних справ у Швейцарії рішається не спілковим урядом, а кантональними. Кантональні уряди порядкують поліцією, звичайним судом і т. д. Федеральний уряд порядкує тими справами, що спільні всім кантонам, як військо, мита, залізниці, пошти...» [11, с. 9]. У цій країні також діє загальне, рівне і пряме виборче право, яке дає можливість кожному громадянину вільно обирати представників місцевої і федеральної влади. Український дослідник також відмічає, що в деяких кантонах відбувається загальне голосування членів всієї громади, на якому й приймаються закони, а урядові структури здійснюють тільки підготовку законопроектів до цих зборів. Одним із ключових інститутів народної демократії в Швейцарії є також референдум і законодавча ініціатива громадян. Ключові питання як державного, так і регіонального рівня приймаються на референдумах. Окрім того, будь-яка група громадян може висунути ініціативи щодо перегляду того чи іншого закону, і ця ініціатива буде розглянута й, якщо потрібно, винесена на референдум. Підсумовуючи, М. Драгоманов пише: «При таких порядках, можна сказати, що Швейцарія є дійсно республіка, річ суспільства, цебто така держава, в котрій народ сам порядкує своїми ділами» [11, с. 11]. Варто зазначити, що саме завдяки такому прогресивному політичному устрою Швейцарія на сьогодні є однією з найзаможніших і найкращих для життя громадян державою. І про переваги федеративного устрою в Швейцарії М. Драгоманов писав ще в позаминулому столітті.

Переваги федерації мислитель також обґрунтовував, звертаючись до багатой української історичної спадщини. «Козацькі республіки старої України, – пише він, – були тільки ближчими до ідеального політичного ладу, чим та російська імперія, в якій благоденствує Україна в нинішній час. Так Запоріжжя представляло цілком демократичну общину... все-таки в Гетьманщині сотня була, по крайній мірі в принципі, самоврядованою волостю, коли таким же повітом, а вся Гетьманщина – такою ж областю, в якій поступово вироблялись форми загальнонародного представництва» [7, с. 14].

Як ми бачимо, політичний устрій який пропонував Драгоманов був дуже прогресивним на той час. Хоча деякі українські дослідники, зокрема В. Яворський, звинувачували М. Драгоманова в тому, що він зраджував ідеї незалежної самостійної української держави, закликаючи до федералізму [19, с. 34]. Але М. Драгоманов враховував реалії того часу і вважав, що за тих умов здобути незалежність України не зможе, хоча він завжди говорив про те, що прийде час, коли український народ побудує свою державу. Все своє життя він присвятив захисту прав і свобод українського народу, популяризації української мови та культури, за що постраждав та змушений був емігрувати. М. Драгоманов вірив у те, що тільки цивілізаційний прогрес, розвиток громади, підтримка культури і найбільш цивілізованих форм політичної боротьби можуть сприяти поступу українського й інших народів та привести до його звільнення. М. Драгоманов писав, що він завжди прагнув до консолідації, до єднання [17, с. 22] українського народу: «Я ж справді завше хотів побачити об'єднання освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусідніх сторонах і народах коло праці для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей, і завше боровсь проти всякого роз'єднання, котре вносять між людей неволя, неuczтво і сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкривають одежами народолобства» [6, с. 464].

Та, на думку М. Драгоманова, федералізм це не завжди панацея. Він вважав, що в цілому для великої держави федералізм був би досить корисним, а для управління на місцях, у сфері освіти, судочинства цілком прийнятними є принципи централізму. Він писав: «Єсть речі, де треба централізації, є другі, децентралізації» [6, с. 72].

М. Драгоманов велику увагу приділяв саме українській нації, яка повинна сприяти модернізації та федералізації імперії Романових. Російська імперія протягом цього періоду працювала над формуванням ідеї єдиної політичної спільноти в межах імперії, яка включала різноманітні етнічні та культурні групи. Однак, ця спроба створення всеросійського проекту мала свої обмеження і суперечності, особливо з точки зору національних меншин.

Український національний проект у XIX столітті розглядався багатьма українськими інтелектуалами як частина більшої держави чи політії, що включала б інші етнічні групи. Михайло Драгоманов був одним із представників цього підходу, і його думки про створення «Великої вільної спілки» відображали бажання зберегти ідентичність та права українців в умовах імперського статусу.

Множинна ідентичність Михайла Драгоманова, яка віддзеркалювалася в його різних ідеях і концепціях, вказує на складність національного розвитку в умовах імперської держави. Він намагався вирішити конфлікт між всеросійським та великоросійським проектами та подолати національні суперечності, але шукав рішення, яке б враховувало інтереси та ідентичність українців. Це відображає складність процесу

національної ідентифікації та політичного розвитку в імперському контексті XIX століття [15, с. 276].

Особливе місце в концепції М. Драгоманова займала Галичина, яка була складовою імперії Габсбургів і Східної Європи. М. Драгоманов мав значний вплив на розвиток Галицько-Русинської радикальної партії, яка повинна була втілювати у життя історичні національно-демократичні тенденції та здобутки «нашого національно-демократичного поступового руху. Тільки тоді, коли ми покажемо свою силу хоч на частині своєї землі, зверне на нас увагу і Європа». Окрім того, українцям слід позбутися надії, що «вони можуть чогось досягнути без політичної й культурної праці» [5, с. 168].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що геополітичні ідеї М. Драгоманова були досить прогресивними і перспективними на той час та залишаються актуальними і понині. Український дослідник запропонував свої політичні заповіді всім в Україні сущим, а головне – нашій владі [9, с. 28]: «1) Без політичної освіти й національної свідомості не може бути держави. 2) Без високої моральності партій, рухів, товариств не існуватиме державність на демократичних засадах. 3) Фальшиві програми й обіцянки погублять найблагороднішу справу побудови демократичного суспільства. 4) Кожна нація повинна будувати державність перш за все своїми силами. 5) Національне мислення повинне бути невідримним від загальноєвропейського. 6) Культурна спадщина того чи іншого народу відіграє важливу роль в розвитку загальноісторичного процесу» [3, с. 2].

Відомий академік Української академії наук Сергій Єфремов говорив про М. Драгоманова, що він був «апостолом правди і науки», який ніс просвітительство і звання не тільки українцям, а й болгарам та іншим європейським народам [10].

М. Грушевський дуже високо оцінював діяльність М. Драгоманова. Український мислитель відзначав: «Закордонна «експозитура» М. Драгоманова і його гуртка витягала українців з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначних силах трьох його осередків: київського, львівського і жєневського. Тож і у цьому плані місія Драгоманова становила собою епоху в українськїм житті» [5, с. 16]. На думку М. Грушевського, теорія М. Драгоманова повністю відображає об'єктивні тенденції розвитку «неісторичних» народів на сході Європи: «М. Драгоманов виробляє свою «Вільну спілку» Східної Європи, яка спирається на принципи широкої автономії громадян, федерального ладу і націоналізації економічних засобів. Се було для того часу дійсно «словом на часі» для поступового громадянства всіх народів Східної Європи» [4, с. 8].

М. Драгоманов приділяв значну увагу національним інтересам українського народу, зазначаючи, що останній відіграє ключову роль у процесі федералізації вільних східнослов'янських народів [2, с. 49].

Зарубіжні дослідники також високо оцінили цей політичний проєкт. Так, Макс Вебер зазначав: «Велика сила М. Драгоманова полягає в синтезі економічних і національних ідеалів та в ясному усвідомленні того, що є можливим відповідно до етнографічних умов Росії й сучасних економічних обставин» [1, с. 173]. Федералізм за Драгомановим потрібно розуміти не стільки як протипагу централізму, скільки як протипагу деспотизму та імперіалізму, які асимілюють та нищать малі етнічні групи і обмежують чи знищують права і свободи людини.

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Перекл. з нім., післям. та комент. О. Погорілого. К.: Освіта, 1998. 534 с.
2. Гай-Нижник П.П., Чупрій Л.В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 84 (№5). С. 48–53.
3. Громада (Просвітянський листок, Угорщина). 1995, листопад. С. 2.
4. Грушевський М. Драгоманов в політичному і національному розвитку українства. Борітеся — поборете! Відень, 1920. № 5. С. 2–10.
5. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Відень, 1922. 211 с.
6. Драгоманов М.П. Вибране. К.: Либідь, 1991. 688 с.
7. Драгоманов М.П. Вольный союз — Вільна спілка. Опыт украинской политикосоциальной программы. *Свод и объяснения*. Женева, 1884. 109 с.
8. Драгоманов М.П. Передне слово до Громади. *Українська збірка Громада*. 1878. № 1. С. 5–101. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo
9. Драгоманов Михайло Петрович. Твори: бібліографічний покажчик. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. 168 с.
10. Драгоманов Михайло. Перший українець у Європі. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3267494-mihajlo-dragomanov-2-persij-ukraїnec-u-evropi.html>
11. Драгоманов М.П. Швейцарська спілка. Вид. 4-те. Київ: Ранок, 1907. 16 с.
12. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева: Типография «Работника» и «Громада», 1881. 520 с.
13. Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. Москва, 1908. Т. 2. 139 с.
14. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II пол. XIX ст.). Київ: Вид-во КДУ, 1971. 235 с.
15. Корольов Г. Східна Європа в уявленнях Михайла Драгоманова. *Український історичний збірник*. Вип. 15, 2012. С. 276–281.
16. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. URL: <http://www.ditext.com/rudnytsky/essays/theorist.html>
17. Молчанов М. Державницька думка Михайла Драгоманова. Київ. Інститут державного управління і самоврядування при Кабінеті міністрів України. 1994. С. 22.
18. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілом Окуневським. Львів: Видав. М. Павлик, 1905. С. 240–243.
19. Яворський В. Відлуння великої України. Сучасна концепція українського націоналізму. *Напрямок*. Випуск 8. Львів: 1992, С. 34.

References

1. Veber M. (1998). *Sotsiolohiia. Zahalnoistorychni analizi. Polityka. Perekl. z nim., pisljam. ta koment. O. Pohoriloho* [General historical analyses. Policy. Translation with German, after and comment O. Pogorily]. K.: Osvita. 534 p. (in Ukrainian).
2. Gai-Nizhnyk P.P., Chupriy L.V. (2014). *Natsionalni interecy, natsionalni tsinnosti ta natsionalni tsili yak strukturoformuiuchi chynnyky polityky natsionalnoi bezpeky* [National interests, national values and national goals as structuring factors of national security policy]. *Hileia: naukovyi visnyk*. Issue 84 (No. 5). Pp. 48–53. (in Ukrainian).
3. *Hromada*. (1995). [Community]. *Prosvitianskyi lystok, Uhorshchyna*. Lystopad. P. 2. (in Ukrainian).
4. Hrushevskiy M. (1920). *Drahomanov v politychnomu i natsionalnomu rozvytku ukrainstva. Boritesia — poborete!* [Drahomanov in the political and national development of Ukraine. Fight - win!]. Viden. № 5. Pp. 2–10. (in Ukrainian).
5. Hrushevskiy M. (1922). *Z pochyniv ukrainskoho sotsialistychnoho rukhu. Mykh. Drahomanov i zhenevskiy sotsialistychnyi hurtok* [From the beginnings of the Ukrainian socialist movement. Mich. Drahomanov and the Geneva Socialist Circle]. Viden. 211 p. (in Ukrainian).
6. Drahomanov M.P. (1991). *Vybrane*. [Selected]. K.: Lybid. 688 p. (in Ukrainian).
7. Drahomanov M.P. (1884). *Volnyi soiuz — Vilna spilka. Опыт ukraїnskoi polytykosotsyalnoi prohrammy* [Free Union — Free Union. Experience of the Ukrainian political and social program. Summary and explanations]. *Svod y ob'iasnenniya*. Zheneva. 109 p. (in Russian).
8. Drahomanov M.P. (1878). *Perednie slovo do Hromady* [Front word to Gromadi]. *Ukrainska zbirka Hromada*. № 1. Pp. 5–101. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo (in Ukrainian).
9. Drahomanov Mykhailo Petrovych (2012). *Tvory: bibliografichni pokazchky* [Proceedings: bibliographic index]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova. 168 p. (in Ukrainian).
10. *Drahomanov Mykhailo. Pershyi ukrainets u Yevropi* (2021). [Drahomanov Mykhailo. The first Ukrainian in Europe]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3267494-mihajlo-dragomanov-2-persij-ukraїnec-u-evropi.html>

- culture/3267494-mihajlo-dragomanov-2-persij-ukrainec-u-evropi.html (in Ukrainian).
11. Drahomanov M.P. (1907). *Shveitsarska spilka. Vyd. 4-te* [Swiss union. View. the 4th]. Kyiv: Ranok. 1907. 16 p. (in Ukrainian).
  12. Drahomanov M. (1881). *Ystorycheskaia Polsha y velykorusskaia demokratyia* [Historical Poland and Great Russian Democracy]. Zheneva: Typohrafiya «Rabotnyka» y «Hromada». 520 p. (in Russian).
  13. Drahomanov M. (1908). *Polytycheskye sochyneniya / pod red. Y. M. Hrevsa y. B. A. Kystiakovskoho* [Political works / edited by I. M. Grevs and B. A. Kistyakovsky]. Moskva. T. 2. 139 p. (in Russian).
  14. Ivanova R.P. (1971). *Mykhailo Drahomanov u suspilno-politychnomu rusi Rosii ta Ukrainy (II pol. KhIKh st.)* [Mykhailo Drahomanov in the social and political movement of Russia and Ukraine (second half of the 19th century)]. Kyiv: Vyd-vo KDU. 235 p. (in Ukrainian).
  15. Korolov H. (2012). *Skhidna Yevropa v uivlenniakh Mykhaila Drahomanova* [Eastern Europe in the imagination of Mykhailo Drahomanov]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Vyp. 15. Pp. 276–281. (in Ukrainian).
  16. Lysiak-Rudnytskyi I. (1994). *Drahomanov yak politychnyi teoretyk* [Drahomanov as a political theorist]. URL: <http://www.ditext.com/rudnytsky/essays/theorist.html> (in Ukrainian).
  17. Molchanov M. (1994). *Derzhavnytska dumka Mykhaila Drahomanova* [State opinion of Mykhailo Drahomanov]. Kyiv. Instytut derzhavnoho upravlinnia i samovriaduvannia pry Kabineti ministriv Ukrainy. Pp. 22. (in Ukrainian).
  18. *Perepyska Mykhaila Drahomanova z d-rom Teofilom Okunevskym*. (1905). [Correspondence of Mykhailo Drahomanov with Dr. Teofil Okunevsky]. Lviv: vydav M. Pavlyk. Pp. 240–243. (in Ukrainian).
  19. Iavorskyi V. (1992). *Vidlunnia velykoi Ukrainy. Suchasna kontseptsia ukrainskoho natsionalizmu* [An echo of the great Ukraine. The modern concept of Ukrainian nationalism]. *Napriam*. Vypusk 8. Lviv. Pp. 34. (in Ukrainian).

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.17>

УДК: 069.8 (477)

Ольга ЗАЙЧЕНКО

завідувачка відділу науково-освітньої роботи
Державного політехнічного музею імені Бориса Патона при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
магістр маркетингового менеджменту, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3662-466X

Email: olga_sai@ukr.net, olga_mkdu@i.ua

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ УЗГОДЖЕННЯ ФУНКЦІЙ МУЗЕЮ ТА ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ

(Рецензія на статтю Dr. Yun Shun Susie Chung «The Poetics and Geopolitics of Communication and Non-profit vs. Marketing in Museums»)

Анотація. Аналізується стаття-дослідження докторки Юнь Шунь Сюзі Чунг, присвячена сучасним міждисциплінарним практикам музейної роботи (комунікації музейних колекцій при відвідині музею та поза ним), в якій присутні поетика та геополітика. Привернула увагу стаття акцентом на поєднання маркетингових та поетичних засад в музейних комунікаціях із усвідомленням їх участі в творенні геополітичного контексту, а також застосуванням авторкою концепції Жана Бодріярра до теоретичного аналізу сучасних експозиційних практик як музейної комунікації та маркетингу назагал. Окремий інтерес викликає персоналія авторки статті, бо забезпечує крос-культурний кут зору – корейка, яка отримала освіту в Європі і викладає в США. Доктор Юнь Шунь Сюзі Чунг наразі є допоміжним викладачем програми випускників з історії/суспільної історії та керівником факультету вільних мистецтв Університету Південного Нью-Гемпшира. Має докторський ступінь у галузі археологічної спадщини та музеїв (2002), а також ступінь магістра в галузі музеології (1997). Була включеною до переліку «Хто є хто серед вчителів Америки», 10-е видання, 2005/2006 роки. Дослідження та проекти висвітлено в статтях у міжнародних журналах, серед яких *Journal of the History of Collections*, *International Journal of Heritage Studies*, *Collections: A Journal for Museums and Archives Professionals* та *International Committee for Museology's Study Series* Міжнародної ради музеїв. Детальніше про шановану фахівчиню можна прочитати на сайті Університету <https://www.snhu.edu/about-us/newsroom/liberal-arts/what-is-a-museum>

Ключові слова: музейні комунікації, поетика, геополітика, некомерційний маркетинг, функції музеїв, брендинг музейних колекцій, платні музейні послуги.

Olha ZAICHENKO

Head of the department of scientific and education of Boris Paton State Polytechnic Museum at the National Technical University of Ukraine "Ihor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute",
Master of Science in Marketing Management, Kyiv

PRACTICAL ASPECTS OF ADJUSTING MUSEUM FUNCTIONS TO TODAY'S CHALLENGES

(Review of the Dr. Yun Shun Susie Chung article «The Poetics and Geopolitics of Communication and Non-profit vs. Marketing in Museums»)

Abstract. The article-research of Dr. Yun Shun Suzi Chung, dedicated to modern interdisciplinary practices of museum work (communication of museum collections during visits to the museum and beyond), in which poetics

and geopolitics are present, is analyzed. The article attracted attention with its emphasis on the combination of marketing and poetic principles in museum communications with the awareness of their participation in the creation of the geopolitical context, as well as the author's application of Jean Baudrillard's concept to the theoretical analysis of modern exhibition practices like museum communication and marketing as well. The personality of the author of the article is of particular interest, because she translates a cross-cultural point of view - being a Korean woman who has been educated in Europe and teaching in the USA. Dr. Yun Shun Susie Chung is currently Adjunct Faculty in the History/Social History Graduate Program and Chair of the Liberal Arts Department at Southern New Hampshire University. She has a doctorate in the field of archaeological heritage and museums (2002), and a master's degree in museology (1997). listed on the Who's Who Among America's Teachers, 10th Edition Honoring Our Nations Most Respected Teachers 2005/2006. Research and projects have been manifested in articles published in international journals which include the Journal of the History of Collections, International Journal of Heritage Studies, Collections: A Journal for Museums and Archives Professionals and the International Council of Museums' International Committee for Museology's Study Series. You can read more about this respected specialist on the University website <https://www.snhu.edu/about-us/newsroom/liberal-arts/what-is-a-museum>

Keywords: museum communications, poetics, geopolitic, Non-profit marketing, museum functions, museum collections branding, income operations of museums.

Найперше питання, яке виникало до читання статті викладачки Університету Південного Нью-Гемпшира докторки Юн Шун Сюзі Чунг «Поетика та геополітика в комунікаціях і неприбутковість vs маркетинг в музеях» (в оригіналі англійською: «The Poetics and Geopolitics of Communication and Non-profit vs. Marketing in Museums»), було стосовно «поетики», чому саме цей термін застосовано до музейних комунікацій. Відповідь полягає у поєднанні артефактів, звуків, технологій для максимізації емоційного впливу на відвідувача, а також використанні метафоричної мови, піднесеного тону текстів на виставках, оповідь «від першої особи», звернення до історії походження, творення та побутування експонованих предметів. Поетика музейних комунікацій «розповсюджується через вираження ідей та почуттів» [9, с. 140]. Згадана в статті виставка «Таємне життя предметів» (2015-2018 рр., Чиказький історичний музей, куратор Джон Расік) є зразком поєднання останніх двох прийомів – показу прожитого предметами життя, включно зі зміною власників та оповіді «від першої особи» [9, с. 142]. Також на поетику музейної комунікації (тобто на силу її емоційного впливу), за спостереженнями докторки Чунг, працюють відкриті (риторичні) запитання в експозиції [9, с. 145]. Цей музейний феномен викликає у авторки рецензованої статті асоціацію з коментарем Бодрієра стосовно того, що колекціонування стає «прозою предметів», яка перетворюється потім на «поезії в триумфі неусвідомлюваного дискурсу» [9, с. 141].

Аналізуючи тему геополітичного впливу музейних комунікацій, докторка Чунг звертається до аргументів, висловлених Греєм: «Музеї не є ізольованими від міжнародних, національних та локальних обговорень подій публічної політики» [9, с. 145]. Особливо важливою ця думка є для сучасної України, яка виборює свою суб'єктність в глобалізованому світі, тобто має нарощувати усіма можливими засобами «міру своєї впливовості на розгортання та розвиток світових (глобальних) та регіональних процесів, здатність до самостояння як дієвця міжнародної політики» [3, с. 214].

Далі дослідниця розгортає цю думку, посиляючись на розділ «Системи речей» Ж. Бодрієра

(«Людина – дизайнер інтер'єру» [9, с. 145]) і наводить в якості прикладу інклюзивну виставку Чиказького історичного музею «Обличчям до свободи в Америці», яка опрацьовувала контраверсійні історичні теми та визначення свободи. Заслугує на увагу в даному ракурсі й акцентована в статті думка Ніколаса Томаса стосовно того, як розвиваються музеї, які на сьогодні є «історією групи або спільноти, маргіналізовано її чи ні ... поживою для громадянського суспільства» [9, с. 145]. У цьому зв'язку хотілося б нагадати ось таку думку Адама Селігмана стосовно механізму дії громадянського суспільства: «Суспільна арена обміну і взаємодії — сфера громадянського суспільства — не просто «нейтральний» простір ринкового обміну, де вже повністю сформовані індивідууми зустрічаються для обміну власністю й розвитку комерції, виробництва або ремесел. Вона є етичною ареною, на якій індивідуум «створюється» в своїй індивідуальності під час кожного акту обміну з іншими» [8, с. 36].

Звертаючись до питання відповідності між неприбутковим статусом музеїв та здійсненням ними платних послуг, маркетингу і брендингу, докторка Чунг знову апелює до Ж. Бодрієра водночас з розглядом сучасніших статей інших авторів, і цитує, зокрема, М. А. Уолеса стосовно брендингу музеїв: «Створення та розвиток програм та ставлення, які передають чітку обіцянку, надихають на знайомство, генерують безперервну підтримку» [9, с. 148]. Таке розуміння брендингу характерне для усіх видів послуг, не лише для музейних послуг, про що читаємо у Д. Барлоу: «Рорі Морган наголошує на трьох емоційних чинниках — авторитеті (традиція: гарна репутація впродовж тривалого часу; довіра: надійність; інновація: у брендї вбачають щось завансоване), ідентифікації-приналежності (зв'язок: емоційний комфорт; рівень турботи: розуміння потреб; ностальгія: згадки) і громадській думці, тобто суспільному схваленню (престиж: для споживачів з високим рівнем доходів, висока суб'єктивна цінність; прийнятність: схвалення споживачами тієї ж категорії; підтвердження: використовується поважними людьми)» [1, с. 25].

Також у статті «The Poetics and Geopolitics of Communication and Non-profit vs. Marketing in Museums»

наголошено, що «вплив на думки та поведінку» з боку музеїв засобами маркетингу обговорюється в західному світі вже дуже широким колом авторів, що дозволяє авторці статті зробити висновок стосовно того, що така всеосяжна дискусія є доказом критичної важливості цієї допоміжної функції для виконання музеями своїх основних функцій.

Справедливості заради зазначимо, що аспекти соціокультурного впливу (впливу на думки і поведінку) музеїв розглядають і українські фахівці. Зокрема присутня ця тематика в статтях «Маркетинг на службі музейного просвітництва» [4], «Усвідомлення нових смислів патріотизму, національної ідентичності та героїзму на прикладі музейних проектів» [5], «Клієнторієнтованість маркетингових комунікацій музею: типові помилки та вдалі приклади» [6] та методичному посібнику «Розвиток клієнторієнтованості музейної послуги» [7].

Далі в статті докторки Чунг читаємо: «Стосовно рекламних/промоційних повідомлень Бодріяра пояснює в «дискурс про предмети та дискурс як предмет», що дискурс є невідривним від предмета, проте значення є лише кодом в «системі предмета рекламою», яка є «складною і всеосяжною». Більше того, «процес споживання» Бодріяра у міркуваннях йде від нашого запиту на всеосяжність та предметні знаки в прагненні замістити реальність, що відсутнє в рекламі як такої... Багато з платних послуг, включно з мерчандайзингом чи музейними крамницями, ресторанами, кафе, кіосками мають відповідати неприбутковим потребам та цілям: потребам освіти, поверненню більшості монетизації музею, підтримці цілей та задач музейного маркетингу. Платні послуги мають включати музейні освітні цілі, лімітуючи продуктову лінійку мерчандайзингу» [9, с. 148].

Серед найцінніших для вітчизняних колег можна зазначити наступні спостереження за практиками колег у США та Європі:

1. Привернення уваги до «закулісся» музейної діяльності – перетворення реставраторів на своєрідних «акторів» перед аудиторією в рамках виставок-лабораторій.
2. Розгляд функцій музейного маркетингу дозволяє стверджувати, що він тією ж мірою, що і виставкова діяльність, бере участь в геополітичному та поетичному дискурсах, в світлі концепції поетики внутрішнього простору за Бодріяром (концепції знаків як означувача та означуваного, значення предметів для внутрішнього простору, збереження старожитностей, їх реставрації, реклами та брендингу).
3. Тристороння модель «інтегрованого музею» Петера ван Менша [9, с. 140], яка наголошує на «зберіганні наукової колекції (закриті від публіки фонди)», «відкритого зберігання значущої (референтної) колекції (відкриті для публіки фонди)» та «постійно діючі виставки». У статті зазначено, що застосування цієї моделі природничими музеями є свосереднім «вікном» для широкої публіки, у яке бачать «практику молекулярної біології на відкритій

тій виставці, яка демонструє взаємодію науковців з різних країн» [9, с. 140].

4. Відвідувачі – активні дієвці у просторі музею. Йдеться про діалоги, розширення прав і можливостей відвідувачів, зокрема творення ними сенсів. Цей напрямок поетизованих музейних комунікацій розглянуто в статті на прикладі діяльності в межах виставки «Свобода в Америках», організованої куратором Петером Альтером, який визначив цільовою аудиторією учнів середньої і старшої школи і запрошував малими групами (7-8 випускників, які вивчають Світову історію), ставлячи питання «Що ви хотіли б дізнатися?». У статті також зазначено, що переважали відповіді про «небажання «зацукрованих» виставок, що нагадують підручники, а натомість бажання дізнатися про історію, якою вона є, без прикрас» [9, с. 145]. Далі йдеться, що «виставка була сфокусована довкола восьми різних історій, що не мали щасливого завершення, і є рушіями історії Сполучених штатів: конфлікти довкола свободи, довкола організації, перспектив профспілок, рабства, японське інтернування, самовизначення, права корінних американців. Різні підходи застосовані до кожної із секцій виставки, дві програми створені та представлені на Інтернет сайті, розроблено шкільні семінари в класі на 20-25 осіб. На цих семінарах учні обирали артефакти (репліки) з коробки і створювали етикетки до них в стилі, названому в статті як «інтерпретація вільного вибору». У тимчасових вітринах, розміщених ліворуч від входу, учні бачать обрані та підписані ними артефакти (репліки)... це запрошує студентів бути активними дієвцями, формувати свої власні висновки, підписуючи артефакти, а через обмірковування відкритих питань, поданих в експозиції, – і стосовно всієї виставки» [9, с. 147]. Інший цікавий приклад виставки, описаний у статті, – «Відкритий стіл» (фізична частина одного із Смітсонівських проєктів). Відвідувачам було запропоновано присідати за стіл довжиною 22 фути (це майже 7 метрів), з вмонтованою в нього на спеціальних пристроях тематичною інформацією про зміни американського досвіду та історії харчування, спілкуватися один з одним.
5. Доповнення експонатів природознавчого музею мистецькими творами та мультимедійними засобами (щоправда ми дану практику можемо спостерігати тривалий час в Національному науково-природничому музеї НАН України). В цьому аспекті важливим є наведений в статті діалог між коментарем Сюзани Пірс стосовно того, що природничі зразки «створюють їх власний контекст, який впливає на значення, яке їм приписують», та подальшою рефлексією докторки Чунг стосовно того, що «технології та колекції мистецьких творів інтегровані [з природничою експозицією – від авторки рецензії] з метою досягнення кращого розуміння птахів та посилення поетичної передачі в експозиції» [9, с. 142].

6. Теорія розрізнення (і експонування) різних стадій життя артефактів – концептуальна, фактична, актуальна. У статті подано її тлумачення тим же Петером ван Меншем: «Перша стадія – це ідея (задум) творця. Ця ідея зумовлена контекстом (культурою) автора/ки. За фактом, це потенційний предмет. Наступна стадія – реалізований предмет. Фактична стадія стосується об'єкта, яким він був задуманий виробником, одразу після завершення процесу виробництва. Актуальна стадія триває із подальшим життям предмета...вміст інформації може зростати на цій стадії, а може також відбуватися ерозія інформації. акумулювання усіх стадій складає поточну ідентичність предмету таким, яким він являє себе нам у цей момент» [9, с. 142]. Згадувана виставка «Тасмне життя предметів» розкриває і суть «поетики» застосовно музейних комунікацій, і суть теорії розрізнення, бо на ній техніки інтерпретації «оживили» предмети, дозволили їм поділитися «автобіографічним» досвідом стосовно того, хто і навіщо їх створив, як їх використовували, чим це завершилося, і що їх привело до музейної колекції.
7. Застосування поетичної інтерпретації (із застосуванням різних технологій) в історичних музеях для удосконалення досвіду відвідувачів. На прикладі інклюзивної виставки Чиказького історичного музею «Обличчям до свободи в Америці», яка пропонує відкриті (риторичні) запитання стосовно конфліктів та визначення свободи в США, чіткою візуалізацією заголовків (тем) та ключових слів. Докторка Чунг вважає цю виставку зразком Бодріярівської дискусії стосовно «цілісно поетичної та метафоричної символічної системи, що її супроводжує», яка пориває із застарілими виставками тієї ж тематики, що відбулися пізніх 1980х та 1990х років («Ми люди» та «Розділений Дім») [9, с. 145].

Висновок. Стаття докторки Юн Шун Сюзі Чунг «Поетика та геополітика в комунікаціях і неприбутковість vs маркетинг в музеях», на нашу думку, вирізняється оригінальністю авторського бачення досліджуваного предмету та може бути цікавою науковцям-музеєзнавцям та практикуючим музейникам, кураторам виставок при підготовці концепцій та тематико-експозиційних планів виставок (чи оновленні постійної експозиції) і висвітленні їх, а також при запровадженні платних музейних послуг та застосуванні інструментів маркетингу, для брендингу колекцій зокрема. Останнє є важливим елементом адвокації культури України в світі, актуальність чого важко переоцінити в часі війни рф з Україною [Див., напр.: 2]. Сподіваємося, що детальне ознайомлення з рецензованою статтею сприятиме активнішій участі українських музеїв в геополітиці та застосуванню поетизації у музейних комунікаціях з цією метою.

1. Барлоу Д. Сервіс, орієнтований на бренд. Нова конкурентна перевага / Джанелл Барлоу, Пол Стюарт; пер. з англ. К. Сисоевої. Київ: Видавництво

во Олексія Капусти (підрозділ «Агенції «Стандарт»»), 2007. 266 с.

2. Грабовська І. Пошуки шляхів та методів протистояння путінізму: українські реалії. *Українознавчий альманах*. Випуск 26, 2020. С. 45–50.
3. Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. №1 (86) (2023). С. 212–225.
4. Зайченко О. Маркетинг на службі музейного просвітництва. *Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Матеріали Десятої науково-практичної конференції*. Київ, 27-28 вересня 2023 р. Київ. Національний заповідник «Киево-Печерська Лавра», 2023. С. 33–36.
5. Зайченко О. Коцар Л. Усвідомлення нових смислів патріотизму, національної ідентичності та героїзму на прикладі музейних проектів. *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення»*. Маріуполь, 15 червня 2018. м. Маріуполь: ДонДУУ, 2018. С. 62–69.
6. Зайченко О. Клієнторієнтованість маркетингових комунікацій музею: типові помилки та вдалі приклади. *Матеріали V науково-практичної конференції "Музейна педагогіка-проблеми, сьогодення, перспективи"*. Київ, Вересень 2017. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 38–42.
7. Зайченко О. Розвиток клієнторієнтованості музейної послуги. Методичний посібник. Київ: Логос, 2018. 55 с.
8. Селігман Адам Б. Ідея громадянського суспільства / Пер. з англ. О. Камінського. К., 2000. — 248 с. URL: <http://litopys.org.ua/selig/sei03.htm>
9. Yun Shun Susie Chung. The Poetics and Geopolitics of Communication and Non-profit vs. Marketing in Museums. DOI:10.21638/11701/spbu27.2018.201. URL: https://www.researchgate.net/publication/338815831_The_Poetics_and_Geopolitics_of_Communication_and_Nonprofit_vs_Marketing_in_Museums

References

1. Barlow D. (2007). *Servis, orijentovanyi na brend. Nova konkurentna perevaha* [Brand-focused service. A new competitive advantage]/ Dzhanel Barlou, Pol Stiuart ; per. z anhl. K. Sysoievoi. K. : Vydavnytstvo Oleksii Kapusty (pidrozdil «Ahentsii «Standart»»). 266 p. (in Ukrainian).
2. Grabovs'ka I. (2020). *Poshuky` shlyaxiv ta metodiv proty`stoyannya putinizmovi: ukrayins'ki realiyi* [The search for ways and methods of resisting Putinism: Ukrainian realities]. *Ukrayinoznachy'j al'manax*. Vy'pusk 26. P. 45–50 (in Ukrainian).
3. Grabovska I., Hrabovskyi S. (2023). *Khvyli hlobalizatsii, dekolonizatsiia ta heopolitychna subiektnist* [Waves of globalization, decolonization and geopolitical subjectivity]. *Ukrainoznavstvo*. №1. Pp. 212–225 (in Ukrainian).

4. Zaichenko O. (2023). *Marketynh na sluzhbi muzeinoho prosvitnytstva* [Marketing at the service of museum education]. *Museum pedagogy - problems, present, prospects. Materials of the Tenth Scientific and Practical Conference*. Kyiv, 27-28th September 2023. Kyiv: National Reserve "Kyiv-Pechersk Lavra". Pp. 33–36 (in Ukrainian).
  5. Zaichenko O., Kotzar L. (2018). *Usvidomlennia novykh smysliv patriotyzmu, natsionalnoi identychnosti ta heroizmu na prykladi muzeinykh proektiv* [Awareness of new meanings of patriotism, national identity and heroism on the example of museum projects]. *Materials of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "Ukrainian Society in the Conditions of War: Today's Challenges and Prospects for Peacemaking"*. Mariupol, 15th May, 2018. Mariupol: DonDUU. Pp. 62–69 (in Ukrainian).
  6. Zaichenko O. (2017). *Kliientorientovanist marketyn-hovykh komunikatsii muzeiu: typovi pomylky ta vdali pryklady* [Customer orientation of museum marketing communications: typical mistakes and successful examples]. *Materials of the 5th scientific and practical conference "Museum pedagogy-problems, present, perspectives"*. Kyiv, September 2017. Kyiv: National Reserve "Kyiv-Pechersk Lavra". Pp. 38–42 (in Ukrainian).
  7. Zaichenko O. (2018). *Rozvytok kliientorientovanosti muzeinoi posluhy. Metodychnyi posibnyk* [Development of client orientation of museum services. Methodical manual]. Kyiv: Logos. 55 p. (in Ukrainian).
  8. Seligman Adam B. (2000). *Ideia hromadianskoho suspilstva* [The Idea of Civil Society] / Adam. B. Seligman; per. z. anhl. O. Kamisko. K. 248 p. URL: <http://litopys.org.ua/selig/sel03.htm> (in Ukrainian).
- Yun Shun Susie Chung. The Poetics and Geopolitics of Communication and Non-profit vs. Marketing in Museums. DOI:10.21638/11701/spbu27.2018.201. URL: https://www.researchgate.net/publication/338815831_The_Poetics_and_Geopolitics_of_Communication_and_Nonprofit_vs_Marketing_in_Museums

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.18>
УДК: 304(477)

Галина ЛОЗКО

доктор філос. наук, професор
провідний науковий співробітник НДІУ КНУ імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0001-5865-7556

E-mail: svaroh_7@ukr.net

«БОГ НЕ ОДИН» – КОНЦЕПЦІЯ АМЕРИКАНСЬКОГО РЕЛІГІЄЗНАВЦЯ СТІВЕНА ПРОТЕРО

(Рецензія на книжку Стівена Протеро «Вісім релігій, що панують у світі». К.: Bookchef, 2024. 464 с. В оригіналі: Stephen Prothero. *God is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World – and Why Their Differences Matter*)

Анотація: Книжка Стівена Протеро «Вісім релігій, що панують у світі» («Бог не один») у перекладі українською мовою вийшла в 2024 р., становить певний науковий інтерес, оскільки містить достовірні факти релігійного життя, розкриває особливості конфесійного розмаїття, знайомить з віровченням і релігійними практиками найчисельніших релігій, подає статистичні дані стосовно кількості вірян різних конфесій, висвітлює деякі маловідомі в Україні реалії, що стосуються як окремих релігійних течій, так і міжрелігійної культури, пропонує «зрозуміти відмінності», а «не заперечити їх». Розглянуто вісім релігій: іслам, християнство, конфуціанство, індуїзм, буддизм, релігія йоруба, даосизм, а також атеїзм (у порівнянні з релігією). Автор переконує читачів, що релігія в нашому світі є значною рушійною силою, а тому ігнорувати її було б великою помилкою. Книга може бути рекомендованою викладачам, аспірантам, студентам, а також усім, хто цікавиться релігієзнавством, психологією чи соціологією релігій.

Ключові слова: Стівен Протеро, «God is Not One», світова релігія, етнічна релігія, класифікація релігій.

Halyna LOZKO

Doctor of Philosophical Science, Professor,
Leading Researcher of the Research Institute of Ukrainian Studies
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

«GOD IS NOT ONE» – THE CONCEPT BY AMERICAN RELIGIOUS SCHOLAR STEPHEN PROTHERO

(A review of Stephen Prothero's book "God Is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World". K.: Bookchef, 2024. 464 p. In original: Stephen Prothero. God is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World – and Why Their Differences Matter)

Abstract: Stephen Prothero's book "God Is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World", translated into Ukrainian in 2024. This book is of considerable scientific interest as it presents reliable facts about religious life, explores the features of confessional diversity, introduces the beliefs and practices of the world's largest religions, and provides statistical data on the number of believers across different faiths. It also highlights some little-known realities in Ukraine concerning both specific religious movements and interfaith culture, and suggests "understanding differences" rather than "denying them.". The book examines eight religions: Islam, Christianity, Confucianism, Hinduism, Buddhism, Yoruba religion, Taoism, and atheism (in comparison to religion). The author convinces readers that religion is a significant driving force in today's world, and therefore it would be a big mistake to ignore it. This book is recommended for teachers, postgraduates, students, and anyone interested in religious studies, the psychology of religion, or the sociology of religion.

Keywords: Stephen Prothero, "God Is Not One", world religion, ethnic religion, classification of religions, interfaith dialogue.

Постановка проблеми. На одностайну думку релігієзнавців, релігії простежуються в історії людства вже 50 тисяч років. Тим не менше, досі релігійність людей ще залишається актуальною, затребуваною і такою, що потребує не лише філософського осмислення, а й інституційного і правового забезпечення. Релігієзнавство як світська навчальна дисципліна вивчається у вищій школі майже всіх країн світу. Через природну різноманітність релігійних учень і традицій у різних країнах складаються і власні філософські й наукові школи та різноманітні пріоритетні погляди на ті чи інші релігії, свої, часто відмінні оцінки одних і тих самих явищ. Тому знайомство з працями наших іноземних колег завжди викликає інтерес як серед науковців, так і серед інших громадян України. В тому й полягає цінність перекладів іншомовних праць, що ми завдяки роботі перекладача маємо змогу професійних комунікацій з колегами «по цеху». Однією з таких книжок є й робота відомого американського релігієзнавця Стівена Протеро, який усе життя вивчає й викладає цю дисципліну в Бостонському університеті, є автором кількох бестселерів New York Times та ін., здійснив чимало подорожей до найзначніших релігійних центрів світу, спілкувався безпосередньо з визнавцями різних релігій, зокрема й своїми студентами, які є представниками різних країн і культур. Під час війни релігійні проблеми в Україні загострені та перебувають у стані невирішеного конфлікту, що містить не лише релігійну складову, а й значною мірою політичну та правову [3, с. 7–24]. Отже знайомство з цією працею, хоч і не вирішить наших проблем, та безумовно поглибить наші знання як про самі релігії, так і про амбіції різних церков та маніпуляції релігійними почуттями вірян.

Ступінь розробленості проблеми. Книжка вперше вийшла в США в 2010 р. та поширилася завдяки шістьом перевиданням, отримавши чимало позитивних відгуків. Так, засновник і президент провідної міжконфесійної організації США Interfaith America Ебу Пател

(Eboo Patel), доктор соціології релігії в Оксфордському університеті, відгук якого вміщено на звороті обкладинки, визначив цінність твору так: «Як різниця в релігіях може стати містком для співпраці, а не руйнівною бомбою? Це одна з найважливіших проблем нашої епохи, і в цьому Протеро найліпший з усіх можливих провідників» [7]. С. Протеро подає як світоглядні, теологічні, так і звичаєві особливості кожної з релігій, про які читачі не завжди дізнаються навіть з Інтернету чи якихось спеціальних енциклопедій. Релігієзнавець показує, що релігія – не завжди благо, бо це водночас і небезпеки, і він доводить це на конкретних фактах, розкриваючи, «чому їхні відмінності мають значення».

Свою методологію сам автор подає як аналіз неопосередкованих відомостей, зібраних з «першоджерел», якими є не стільки «святе письмо», як самé релігійне середовище, в якому воно побутує та стає для вірян «керівництвом до дії». Справді використання інсайдерської інформації вже стало не лише американською, а й європейською тенденцією у релігієзнавстві, тому й методологія релігієзнавчих досліджень все частіше спирається на інформацію від адептів тієї чи іншої релігії, традиції чи групи. Це ті нові підходи, яких в Україні ще недостатньо. Хоча значну наукову базу в галузі «міжконфесійного і міжрелігійного діалогу» напрацьовано Відділенням релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди [1, с. 470–473, с. 599–614], у галузях теоретичного та історичного релігієзнавства, філософії та психології релігій – кафедрою релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка [6; 9]. Проте проблема співпраці релігій та церков у поліконфесійній країні не може бути вирішена самими лише «діалогами», особливо там, де бракує законодавчого регулювання правових відносин церков з державою. Це недостатньо в Україні досліджені сутнісні відмінності між релігіями, обмаль також і ґрунтовних публікацій щодо релігійних (світоглядних, звичаєвих, теологічних) розбіжностей, які, по суті, виявляються чи не головними причинами міжрелігій-

них протистоянь, звичайно, крім майнових та політичних. Перші спроби таких досліджень зроблені авторкою цієї рецензії [4, с. 29–36; 5, с.13–21, с. 53–66, с. 143–182]. Тому нашу увагу й привернула праця С. Протеро, що релігієзнавець спростовує розхожу в масмедіа думку про «тотожність» усіх релігій чи їхню однозначно «позитивну» роль у житті суспільства [7, с. 7]. Такий критично-релігієзнавчий підхід є новим як для США, так і для України.

Метою цієї статті є ознайомлення української наукової спільноти, зокрема українознавців та філософів, з працею американського релігієзнавця Стівена Протеро «Вісім релігій, що панують у світі» (Київ, Bookchef, 2024. 464 с.), порівняння його концепцій з українськими релігієзнавчими підходами до релігійних явищ та рецензування цієї праці.

Виклад основного матеріалу. Книга написана толерантно до всіх релігій, проте автор не уникає й критично важливих проблем, що існують у сучасних релігіях та можуть негативно впливати на суспільно-історичні процеси. Хоча мету книги сам автор визначає доволі розпливчато: «У цій книзі досліджуються різні відповіді, які пропонує кожна зі світових релігій на запитання, котрі хвилюють її вірян..., показати, як віряни тієї чи тієї релігії власним життям відповідають на найважливіші з цих запитань... і водночас надзвичайно складне питання: як стати людиною» [7, с. 39].

Цікаво, як С. Протеро відкриває читачу причину, чому він став релігієзнавцем: «...дівнався про релігієзнавство саме в той час, коли втрачав християнську віру, й ця наука дала мені змогу вивчати релігійні питання» [7, с. 38]. Справді, тут підтверджується відома думка Макса Мюллера, яка вже стала афоризмом: «Якщо ти знаєш одну релігію, ти не знаєш жодної». С. Протеро вважає: «Ця книга є спробою освітнього курсу із релігієзнавства» [7, с. 459]. Автор демонструє широку обізнаність з усіма релігіями, про які він пише, вдається до цікавих логічних міркувань про Бога та різноманітні традиції поклоніння й шанування, про небезпеки релігійного фанатизму, подає докладний опис головних відгалужень кожної з релігій, створюючи реальну картину всезростаючого *різноманіття* течій і толків. На нашу думку, це явище свідчить про природну ентропію, боротися з якою марна справа, бо це процеси закономірні – *розгортання різноманіття*. Так, природно, суспільство чинить спротив глобальному універсалізму, і це добре! Це переконує, що за такої тенденції земляни ще не скоро досягнуть захмарної мрії всіх глобалістів – універсальної «єдиної всеземної» релігії. І це таки радує, що залишиться місце для етнічних, народних релігій, які й зберігають цю природну різноманітність. Треба просто її визнати.

Справді, Бог не один. Та перше, що звертає на себе увагу, неправильний переклад назви книги, і, ймовірно, провина в цьому не перекладача Вячеслава Пунька, який загалом переклав англійський текст гарною українською мовою, а швидше – це хибний маркетинговий хід самого видавництва. Бо насправді зміна авторської назви «Бог не один» на

доволі популістське «Вісім релігій, що панують у світі» швидше знижує інтерес до книжки, ніж посилює його, це уподібнює її до топових «100 видатних...» чи «Сто великих історичних...», що одразу переводить книжку з розряду наукових до жанру популярних. Тому акцентуємо увагу, що оригінальний авторський заголовок англійською мовою «God is Not One» – «Бог не один». Це насамперед, авторська концепція – і саме автором вона була винесена в заголовок книжки, яка має ще два підзаголовки, за нашим дослівним перекладом: «Вісім конкуруючих релігій, які керують світом: чому їхні відмінності мають значення» (позначення курсивом – Г.Л.) [7, с. 2–3]. Як бачимо, «панують у світі» чи «конкурують» та «керують світом» – це різні акценти, які видавництво прагнуло «злагіднити».

Яка користь з такого вуалювання проблем – стає зрозумілим у контексті величезної кількості перекладів і різночитань Біблії, яку С. Протеро називає «світовим бестселером» (і це справді так). Можемо лише уявити, скільки таких замаскованих (пом'якшених) перекладів поширено в світі. Варто нагадати, як український культуролог і біблієзнавець І. Огієнко перекладав біблійне «заклання» (заколення вістрям меча, страта) українським словом «закляття» з тією ж самою метою, наприклад: «не позоставиш при житті жодної душі, бо киче вчиниш їх *закляттям*» (курсив – Г.Л.) [2, 5М: 20.16–17] та ін. Біблійний Бог сотні разів закликає до знищення людей і тварин, цілих народів, які не послуhalися його заповідей, проте назагал прийнято вважати, що він «добрий», «милосердний». Юдаїзм і християнство, за словами Протеро, переповнені «текстами жаху»: «Біблія закликає до винищення цілих народів (Другозаконня 20:16–18) і вимагає жорстоких покарань неслухняних дітей (Другозаконня 21: 18–21), родичів, які вмовляють служити іншим богам (Другозаконня 13:6–10)...» [7, с. 70].

Переосмислення віровчення стається в людини, у першу чергу, під час читання «святого письма» і пошуку відповідей на його суперечності. До честі С. Протеро треба сказати, що він не приховує, що «Християнство – місіонерська релігія. На відміну від юдеїв та індістів, які зазвичай не прагнуть повернути когось у свою віру, християни одразу почули Велике доручення Ісуса «йдіть і навчіть усі народи» (від Матвія 28:19). Християнство починалося як рух юдейських реформаторів. Ісус був юдеєм, як і його апостоли, які стверджували, що він і є той Месія, на якого давно чекали євреї» [7, с. 120]. Саме до них і приходив Ісус. Проте апостол Савл (він же Павло) вирішив поширити його доволі спрощене вчення не лише юдеям, а й еллінам: «Християнам не потрібно виконувати обрізання, християнським сім'ям дозволено їсти свинину» [7, с. 120] та ін. Для багатьох пересічних християн ці факти виявляються несподіванкою, від якої вони намагатимуться відмахнутися, відгородитися, в кращому випадку – вдавати, що не почули, не побачили чи просто пропустили.

Інші несподіванки, які спіткають українського читача цієї книжки, це різниця в термінології, якщо

порівнювати її з вітчизняною релігієзнавчою традицією. І тут ми не ставимо за мету і не намагатимемось спонукати чи агітувати українських науковців до прийняття американських стандартів мислення, а лише покажемо основні різниці, причому авторка цієї рецензії віддає перевагу таки українській герменевтичній традиції (до прикладу, біблієзнавчі твори Г. Сковороди, В. Шаяна) [11; 12] та ін.

С. Протеро називає «світовими релігіями» всі вісім розглянутих ним релігій: іслам, християнство, конфуціанство, індуїзм, буддизм, релігія йоруба, юдаїзм, даосизм; окремих розділ, присвячений атеїзму (подано в такому порядку, як у книжці). Він пояснює це так: «Світові релігії подано тут не в хронологічному порядку їх заснування, а за ступенем впливу, від найвпливовіших до найменш впливових» [7, с. 28]. Як бачимо, іслам С. Протеро вважає впливовішим від християнства (хоча християнство кількісно більше). Але українське академічне релігієзнавство світовими релігіями вважає три: буддизм, християнство, іслам (у хронологічному порядку їх виникнення). Професор А. Колодний констатує: «Світовими є релігії, які долають етнонаціональні обмеженості й постають доступними для сприйняття будь-якої людини. До них прийнято відносити буддизм, християнство й іслам... Характерною ознакою світових релігій є їх міжетнічний, космополітичний характер, оскільки вони гарантують спасіння² незалежно від того, до якого етносу належать їх послідовники» [1, с. 366]. Те саме стверджує і Всеукраїнська Енциклопедія в статті «Релігії світові»: «...релігії, які з бігом історичного розвитку подолали етнонаціональні й державні кордони і поширилися серед різних народів і культур – буддизм, християнство, іслам» [8].

З точки зору наукової точності треба було б ці релігії називати «інтернаціональними», до речі, в США їх іноді ще називають «неетнічними» [13], хоча для нарративу С. Протеро ця проблема не існує взагалі – їй не приділено жодної уваги. Як бачимо, що до «світових» він зараховує навіть такі *етнічні релігії* як: юдаїзм, конфуціанство, даосизм, індуїзм, йоруба (негритянські магичні практики, поширені переважно в Латинській Америці та на Кубі). Важко сказати, чи автор вбачає принципи відмінності між власне етнічними та інтернаціональними релігіями, чи ні, принаймні в його книжці цього не простежується, що загалом дуже дивує. Адже найбільше суперечностей між релігіями виникає саме в цій площині: інтернаціональне – національне, всесвітнє – локальне, монотеїзм – політеїзм, трансцендентність – іманентність, Ex Nihilo – Ex Deo та ін., про що ми неодноразово писали в багатьох своїх монографіях та підручниках, зок-

рема, «Боги і народи», «Етнологія релігії» [4, с. 33–34; 5, с. 56–58, 167–168] та ін.

Іслам, як стверджує С. Протеро, як і християнство, перевантажені «карами» та «геєннами огненними» («джахан» – у Корані пекло), які обіцяє Аллах кожному непокірному: «залякує вогнем, сіркою та іншими пекельними муками», про що автор каже: «я переконався, що ця релігія призначена для упокоєння гордині» [7, с. 68]; сура «Жінки» дозволяє чоловікам бити своїх дружин (4:34), низка аятів, «у яких передбачається, що читач – чоловічої статі, ніби все писання адресоване не людству загалом, а лише чоловікам» [7, с. 71]. Заклики «знищуйте невірних, де не знайдете їх!» [7, с. 68] та подібне.

Понад мільярд людей на земній кулі – мусульмани, та з них лише 20% здатні читати Коран арабською мовою. Переклади Корану на інші мови вважаються неістинними. Важливим спостереженням автора є такий факт, що іслам «з'являється в світі як звукова хвиля, й нерідко діти вже до десяти років запам'ятовують послідовності цих звуків від початку й до кінця» [7, с. 62]. Мусульманський *азан* звучить п'ять разів щоденно у один і той же час доби на всіх континентах, і віряни їх чують звідусюди – це єдне вірних Аллаха, скрізь «можна побачити, як мусульмани розстеляють молитовні килимки» [7, с. 51]. Тож за прогнозами Протеро, ХХІ ст. буде століттям ісламу [7, с. 92].

Юдаїзм чомусь автор подає як «найменшу і найбільшу зі світових релігій» [7, с. 337], що, м'яко кажучи, викликає подив чи сум'яття. Бо, насамперед, юдаїзм не є «світовою» (інтернаціональною) релігією, він є замкнутою суто етнічною релігією, з тією лише відмінністю від інших етнічних, що він не політеїстичний. Можемо погодитися з автором хіба що в тому, що юдаїзм здійснив «монотеїстичну революцію, що змінила західний світ» [7, с. 337]. Та чи це дає право вважати її «найбільшою»?

Статистика свідчить про інше: кількість юдеїв за релігією (станом на 2020 р.) складає всього 0,18% від усіх інших релігій у світі. За даними Дослідницького центру «П'ю» (Pew Research Center), що знаходиться у Вашингтоні, найчисельнішою релігією у світі є християнство – 31,11%, на другому місці – іслам 24,9%. Індуїзм, що увібрав у себе різноманітні язичницькі вірування Індії та розселився по всьому світу, складає 15,16% – мав би бути на третьому місці, але за дивною американською логікою виявився на четвертому, бо статистика подала «світськість / нерелігійність / агностицизм / атеїзм – 1,193 млрд» [10] після християнства (прирівнявши атеїзм до релігій?). Етнічна релігія індуїзм все ж має тенденцію до збільшення прихильників, сягаючи нині до 1,161 млрд.

Світові релігії по суті є штучними витворами людської думки, відходом від природних віровчень та практик, відомих людству кілька тисячоліть, отже можемо вважати їх явищами *ентропії*, знецінення витокового смислу релігії як такої. Як слушно зазначає Протеро, «мусульмани докладають зусиль, щоб не змішувати Творця з творінням» [7, с. 49], назива-

² Тут варто було б прокоментувати й саме поняття «спасіння», яке в трьох світових релігіях трактують абсолютно протилежно, проте зазначимо лише, що, крім світових, це поняття навряд чи притаманне всім іншим релігіям, особливо для етнічних релігій воно цілком чуже (а в індуїзм привнесене буддизмом).

ють себе «рабами» Всемогутнього Аллаха. Те саме роблять і християни, вважаючи себе «рабами Божими». Отже Творця виносять за рамки реального світу у світ *трансцендентний* (недосяжний для простих вірян, непізнаваний, потойбічний). Буддисти ж взагалі не визнають Бога, зосереджуючись лише на духовних практиках. Варто порівняти: класичний ведизм (нині заміщений індуїзмом) навчає, що людська душа (Атман) є часточкою Всесвітньої Душі Бога (Брахмана) – це дає можливість пізнання людиною божественного в собі та розвитку найкращих рис особистості. Саме таку концепцію Бога знаходимо й у філософському вченні Г. Сковороди [12, с. 68–70].

Ми звернули увагу на поняття «богомислення», яке Протеро сприймає лише в негативному сенсі, надаючи йому якихось атеїстичних чи то ньюейджерських значень [7, с. 458]. Але в європейській релігійній і релігієзнавчій традиції *богомислення* (теонеза, теонезис) означає благочестя, спосіб життя й мислення людини, згідно з Богом, що притаманне саме витоковим етнічним релігіям. Латиський етнолог і релігієзнавець Ph.D. Удіс Настевич пояснює: «Латиська *теонеза*, виникла з народженням народу й розвивалася разом з його зростанням, спрямовуючи й формуючи його розвиток, залишається суттєвою складовою Духа нації протягом усього її існування... плекає духовний стрижень латвійства» [14]. Як і слов'янський Сварог, латиський Дієвс (гр. Зевс, римс. Юпітер) *іманентний*, всевишній і всюди-сущий, він охоплює собою увесь Всесвіт і містить всіх у собі. Ця концепція Бога сягає спільної індоєвропейської духовної спадщини.

Вочевидь, американський релігієзнавець не обізнаний з цими богословськими поняттями етнорелігій. Хоча він відкритий до діалогу і вважає: «Діалог – це завжди провокація», яку розглядає в позитивному сенсі, як колективний пошук істини. Щоправда, на нашу думку, навряд чи це стосується всіляких «міжконфесійних і міжрелігійних діалогів», на які нині витрачається не менше коштів, ніж на релігійні місії чи побудову помпезних культових споруд (як напр., у бахаїв, мормонів тощо). Потрібне радше справедливе законодавство і неухильне його дотримання.

До позитивних моментів книжки С. Протеро треба віднести те, що він спростовує банальну й вже доволі заяжену формулу «усі шляхи ведуть до Бога», бо усі релігії «сходять на абсолютно різні гори, намагаються досягти різних вершин» [7, с. 21]. Отже гір багато, як і Богів. Той факт, що в глобально заангажованому США став можливим вихід такої праці, вже є великим позитивом, також радує й те, що в Бостонському університеті так глибоко й докладно вивчаються релігієзнавчі дисципліни. В Україні, на жаль, у більшості університетів ліквідовано кафедри філософії та скасовано релігієзнавство як навчальну дисципліну – залишається лише сподіватися, що після війни гуманітарна складова національної освіти буде відновлена.

Висновок. Книжка Стівена Протеро «Вісім релігій, що панують у світі» («Бог не один»), хоча і не є

науковою монографією, все ж становить певний науковий інтерес, оскільки містить доволі правдиві факти релігійного життя, конфесійного розмаїття, висвітлює деякі маловідомі в Україні реалії, що стосуються міжрелігійної культури, закликає «зрозуміти відмінності», а «не заперечити їх». Автор переконує читачів, що релігія в нашому світі є значною рушійною силою, а тому ігнорувати її було б великою помилкою.

1. Академічне релігієзнавство. *Підручник* / За ред. А. М. Колодного. К.: Світ знань, 2000. С. 366.
2. Біблія або Книги святого письма Старого і Нового заповіту. *Ювілейне видання з нагоди Тисячоліття християнства*. West-Germany: Druckhaus Gummersbach. 1998. 1528 с.
3. Колодний А., Филипович Л. Релігійна свобода vs національна безпека: виклики в часі російсько-української війни. *Релігія і війна: сучасний український контекст: Колективна монографія*. За заг. ред. Г. Кулагіної-Стадніченко, О. Недавної. К.: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2024. С.7–24.
4. Лозко Г. Боги і народи: Етносоціальний вимір. Курс релігієзнавства. Тернопіль: Мандрівець, 2015. 624 с.
5. Лозко Г. Етнологія релігії. Наукові статті. Миколаїв: Іліон, 2023. 372 с.
6. Предко О. Психологія релігії: Підручник. К.: Академкнига, 2008. 344 с.
7. Протеро С. Вісім релігій, що панують у світі; пер. з англ. В. Пунько. К.: Видавництво Букшеф, 2024. 464 с.
8. Релігії світові. *BYE*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%97_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%96
9. Харьковщенко Є. Релігієзнавство: підручник. К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. 479 с.
10. Чисельність послідовників основних релігій. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%BF%D0
11. Шаян В. Біблія як ідеологія. *Шаян. Віра предків наших. Вибрані твори*. К.: Фоп Стебеляк, 2018. С. 293–312.
12. Шаян В. Сковорода – лицар святої борні. Миколаїв: Іліон, 2024. 160 с.
13. Mythology corner. URL: <https://www.mythologycorner.net/tabid/460/language/en-US/Default.aspx>
14. Nastevičs U. On Dievturība. *Latvian Academy of Culture. University of Latvia*. Rīga, Latvia. April 23, 2023. [in Latvian].

References

1. *Akademichne relihiyevnavstvo. Pidruchnyk* (2000). [Academic religious studies. Textbook] / Za red. A. M. Kolodnoho. K.: Svit znan'. 366 p. (in Ukrainian).
2. *Bibliya abo Knyhy svyatoho pys'ma Staroho i Novoho zapovitu* (1998) [The Bible or the Holy

- Scriptures of the Old and New Testaments]. *Yu-vileine vydannia z nahody Tysiacholittia khrystyianstva*. West-Germany: Druckhaus Gummersbach. 1998. 1528 p. (in Ukrainian).
3. Kolodnyy A., Fylypovych L. (2024). *Relihiyna svoboda vs natsional'na bezpeka: vyklyky v chasi rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny* [Religious freedom vs national security: challenges during the Russian-Ukrainian war]. *Relihiia i viina: suchasnyi ukrainskyi kontekst: Kolektyvna monohrafiia*. Za zah. red. H. Kulahinoi-Stadnichenko, O. Nedavnoi. K.: Instytut filosofii imeni H.S. Skovorody NAN Ukrainy. Pp. 7–24. (in Ukrainian).
  4. Lozko H. (2005). *Bohy i narody. Etnosotsial'nyy vymir* [Gods and nations. Ethnosocial dimension]. Ternopil': Mandrivets'. 624 p. (in Ukrainian).
  5. Lozko H. (2003). *Etnolohiya relihiyi. Naukovi statii* [Ethnology of religion. Scientific articles]. Mykolayiv: Ilion. 372 p. (in Ukrainian).
  6. Predko O. (2008). *Psykholohiya relihiyi. Pidruchnyk* [Psychology of religion: Textbook]: K.: Akademknyga, 344 p. (in Ukrainian).
  7. Protero S. (2024). *Visim relihiy, shcho panuyut' u sviti* [Eight religions ruling the world] per. z anhl. V. Pun'ko. K.: Vydavnytstvo Bukshch. 464 p. (in Ukrainian).
  8. *Relihiyi svitovi* [Religions of the world]. *VUE*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%97_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%96 (in Ukrainian).
  9. Khar'kovshchenko YE. (2019). *Relihiyevnavstvo: pidruchnyk* [Kharkivshchenko E. Religious studies: textbook]. K.: VPTS «Kyiv's'kyi universytet». 479 p. (in Ukrainian).
  10. *Chysel'nist' poslidovnykiv osnovnykh relihiy* [The number of followers of the main religions]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0> (in Ukrainian).
  11. Shayan W. (2018). *Bibliya yak ideolohiya* [The Bible as an ideology]. *Shayan. Vira predkiv nashykh. Vybrani tvory*. K.: Fop Stebelyak. Pp. 293–312. (in Ukrainian).
  12. Shayan W.H. (2024). *Skovoroda – lytsar svyatoyi borni* [Skovoroda – Knight of the Holy Cross]. Mykolayiv: Ilion. 160 p. (in Ukrainian).
  13. Mythology corner. URL: <https://www.mythologycorner.net/tabid/460/language/en-US/Default.aspx>
  14. Nastevičs U. (2023). On Piety. *Latvian Academy of Culture / University of Latvia*. Riga, Latvia. April 23. (in Latvian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.19>
УДК: 304(477)

Дмитро ТОВМАШ

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ORCID: 0000-0002-4576-0703
Email: tovmash@knu.ua

ЕТИЧНІ ТА НАУКОВІ ТРАДИЦІЇ ІВАНА ДЗЮБИ: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ

(Рецензія на видання: СУЧАСНІСТЬ THE LAST. ІВАН ДЗЮБА ТА ЙОГО ДОБА.

Науково-популярне видання. Упорядник Сергій Грабовський. Київ: Міленіум, 2023, 234 с.)

Анотація. Предметом рецензування є присвячена академіку Івану Дзюбі збірка текстів науково-популярного характеру. Частина статей «повернута» в історію та розкриває ті чи інші сюжети, пов'язані з минулими десятиліттями, частина ж описує сучасний стан справ і намагається прогнозувати майбутнє. Упорядник зібрав тексти, авторами яких є філософи, політичні аналітики, журналісти, історики та об'єднав їх власними коментарями та фактографічними доповненнями. Збірка безперечно заслуговує на увагу інтелектуального загалу.

Ключові слова: українська культура, шістдесятники, Київ як культурний феномен, тоталітарна міфологія, екологія та війна.

Dmytro TOVMASH

Ph.D. in philosophical sciences, Associate Professor, Associate Professor Department of Philosophy of the Humanities, Taras Schevchenko National University of Kyiv, Kyiv

ETHICAL AND SCIENTIFIC TRADITIONS OF IVAN DZIUBA: HISTORY AND PRESENT

(Review of the publication: MODERNITY THE LAST. IVAN DZIUBA AND HIS TIME. Popular scientific publication. Compiled by Serhii Grabovskiy. Kyiv: Milenium, 2023, 234 p.)

Abstracts. The subject of the review is a collection of popular science texts dedicated to Academician Ivan Dziuba. Some of the articles "returned" to history and reveal certain plots related to past decades, while some describe the current state of affairs and try to predict the future. The compiler collected texts written by philosophers, political analysts, journalists, and historians and combined them with his own comments and factual additions. The collection definitely deserves the attention of the intellectual public.

Keywords: Ukrainian culture, the Sixties, Kyiv as a cultural phenomenon, totalitarian mythology, ecology and war

Рецензоване видання «СУЧАСНІСТЬ THE LAST. ІВАН ДЗЮБА ТА ЙОГО ДОБА» і за формою, і за змістом достатньою мірою вирізняється з-поміж того, що з'явилося за останні роки. Це – збірка, яка містить як спеціально для неї написані тексти, так і статті, взяті з архіву журналу «Сучасність» за останнє десятиліття його виходу у світ, і на додачу – стаття про Івана Михайловича Дзюбу з Енциклопедії сучасної України. Увійшов до збірки і маловідомий текст самого Дзюби, опублікований у часописі, який вже не існує. А разом із тим збірка оформлена так, як була оформлена «Сучасність» у 2009-12 роках. І назва – «Сучасність The Last», тобто «Сучасність остання» (або, краще, «найостанніша») – справді символізує завершення певної історичної доби, яку можна назвати «добою шістдесятництва» або ж «добою Івана Дзюби», який став у неповні 35 років символом цього явища в Україні. А вже наприкінці 1965 року Дзюба створив фундаментальну працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій довів лукавство та шовінізм більшовицької національної політики. Ця праця була відіслана до ЦК КПУ. Як засвідчує Юрій Шаповал, «працю Дзюби прочитав не лише Шелест, її скорочений варіант було розіслано у обкоми партії для ознайомлення. "Інтернаціоналізм..." прочитали у найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція і учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла "в народ", її передруковували, розповсюджували, передавали з рук у руки, вона була популярна, зокрема, серед студентства. Повною мірою це з'ясувалося, коли на початку 1972 року розпочалися арешти в Україні, що супроводжувалися неодмінним вилученням Дзюбиної праці» [6, с. 39–40]. А в 1968 році книга Дзюби була опублікована видавництвом «Сучасність». Назва збірки окреслює ще один вимір тієї доби: щомісячник «Сучасність» – осереддя творчих сил української еміграції – з'явився у 1961 році. І тоді ж тридцятилітній літературознавець Іван Дзюба стає одним із лідерів заснованого за рік перед цим київського Клубу творчої молоді «Сучасник». А після проголошення незалежності України академік Дзюба стає головним редактором «Сучасності», перенесеної до Києва.

Отож звернімося до змісту збірки, до її головних текстів. Починається вона зі стислих характерис-

тик сюжетів 1960-70-х років, зроблених на схилку свого віку І. Дзюбою, як-от: «...Українське та російське шістдесятництво формувалося за різних умов, мало різні спрямування та інший зміст. Тобто ніякого антиколоніального дискурсу російське шістдесятництво не мало. Російські шістдесятники, умовно кажучи, не дуже виходили за межі російського імперського дискурсу. Шістдесятництво утверджувалося як етичний рух, як протест проти неправди, проти крутіїства, проти підміни понять і т.д. Тому тут важливим є насамперед етичний зміст» [5, с. 3]. Цей етичний зміст пронизував усю діяльність Івана Дзюби і коли він був дисидентом та в'язнем сумління, і коли став академіком. Під цим ракурсом варто розглядати і його тексти, в тому числі вміщену у збірці статтю «Національна культура як чинник майбуття України». У ній він, зокрема, наголошує, що «ми стоїмо перед необхідністю осмислення української культури в усій повноті і різноманітності її компонентів – від феноменів буденної свідомості до вищих феноменів духу; в усій здебільше непрямій і прихованій, але неунікненній взаємодії цих компонентів та оптимізації їхньої взаємодії залежатиме потенціал української культури, а отже – і наше національне майбуття. Багато говориться нині про пошуки втраченої самобутності нашої культури. Але, можливо, доречніше говорити не про відновлення втраченої самобутності, а про творення нової самобутності на основі не лише традицій, а й актуальної культурної свідомості, зорієнтованої на світовий культурний досвід. Культура має відповідати багатству і невичерпності ситуації вибору, необмеженості ініціатив за умов свободи. Сьогодні маємо певну недостатність універсальних символів і міфів у нашій культурі, як і недостатню інтегрованість символів і міфів української культури у контекст світових цінностей, у загальнолюдську культурну символіку. Найплідніший шлях до утвердження національної самобутності, можливо, пролягає через універсалізацію власного досвіду, через розкриття універсально-першого в самобутності, тобто через таку інтерпретацію національного буття, яка зробила б його зрозумілим і важливим для людей усього світу» [5, с. 29]. Сьогодні, у часи повномасштабної війни Росії проти України ці слова набули ще більшої актуальності.

Перший розділ збірки зветься «Доба». Зупинимось на найбільш знакових текстах цього розділу. Спогади член-кореспондента НАНУ фізика Володи-

мира Литовченка лежали в портфелі «Сучасності» з 2007 року. Незрозуміло, чому: написані вони гарною мовою, містять небуденні спостереження. Опубліковані фрагменти з них вельми цікаві, як-от цей: «Згадуючи майже суцільно україномовний довоєнний Київ (а до війни я вже почав навчатись у другому класі нововідкритої української школи, тобто мав вже досить свідомо уявлення і спогади про мовну ситуацію: ми на вулиці, з товаришами спілкувались українською мовою, це було в Печерському регіоні, досить «зофіційованому»), скажу, що після звільнення все змінилось майже миттєво – «новокияни», які прийшли «в обозах» армії та навально осіли в Києві, були або росіянами, або «хохлами» зі сходу, захоплені наступаючим валом Червоної Армії, «російськомовні» навіть більш войовничі, ніж етнічні росіяни, для яких шарм чужої їм української мови сприймався навіть із певною симпатією. Російськомовна армійська стихія та партійно-радянська управлінська чиновницька рать втягнула в російськомовний офіціоз велике коло київського міщанства (висміяного ще до революції у п'єсі «За двома зайцями» в особі Голохостого), представники якого за всяку ціну намагались підроблялись «під владу», наслідувати правлячих осіб, віддавати своїх дітей до російських шкіл, забираючи з українських та творячи інші нерозумні вчинки. Отже все це дало підставу стверджувати, що самі українці сприяли звуженню кола української освіти, культури, вжитку рідної мови, що вело до поступового зникнення Києва як українського міста» [5, с. 36–37].

На сенсацію претендує стислий нарис Василя Глібчука, присвячений Максиму Рильському, точніше, одному з епізодів із життя поета. Автор наводить розповідь старого різьбяр «вуйка Франьо» про візит до нього Рильського наприкінці 1950-х. «Слухай, Василю, Рильський як почав читати про голодомори, про ті страшні репресії, що з нашими людьми творили москалі, як по дорозі в Сибір з вагонів трупи викидали, як у лід закопували. Ми з ним половину дня і всю ніч проговорили. Під обід на другий день він іде від мене, а вже я плачу. Плачу за ним, як за рідним. – Ви не просили, аби залишив ті вірші у Вас? – Вірші?.. То, Василю, так мені виглядало, були поеми. Я просив, дуже просив. А він відмовився. – Я бачу, – сказав Максим Рильський мені, – до вас можуть прийти на обшук у будь-який момент. А я не хочу, щоби мали неприємність через мене. Міг би залишити рідному братові, та і він, і сім'я його постраждає. Доживу до того часу, коли буде в нас своя держава, – надрукую. А ні – доведеться забрати з собою в могилу» [5, с. 43]. Чи правдива ця розповідь? Принаймні, після Сосюри залишилося чимало «написаних у шухляду» текстів, і поетичних, і прозаїчних, а от після Рильського – начебто нічого. Чи справді це так? Можемо повторити вслід за Глібчуком, що «дуже хочеться вірити, що збереглися твори М. Рильського про голодомори та репресії московських окупантів щодо українців,

які він довірливо читав талановитому й національно свідомому косів'янину Франеві Тимківу» [5, с. 44].

Але навіть якщо перед нами легенда, то це дуже показова легенда, адже нічого схожого не довелось читати про будь-кого з провідних українських поетів радянської доби.

Український дисидент і політв'язень філософ Василь Лісовий упродовж ледь не десятиліття публікував одну за одною частини спогадів у «Сучасності». Сьома частина – «Слідство, табори, заслання», присвячена подіям 1972-го і наступних років – була завершена у жовтні 2007 року. Проте цей текст не отримав схвалення нових редакторів журналу, які змінювали один одного, зрештою, спогади повністю були опубліковані Харківською правозахисною групою вже після смерті автора. Проте на думку упорядника, публікація концептуально важливих фрагментів відкинутих редакторами спогадів необхідна для вшанування непересічного українського мислителя. І не лише вшанування. Аналіз Лісовим методів діяльності спецслужб радянського часу показує, що ці методи не змінилися у сучасній Росії, хіба що вдосконалилися.

Цікавими видаються роздуми Віктора Каспрука (одного з авторів і лауреатів премії «Сучасності») щодо свідомої «самоукраїнізації» молоді УРСР 1970-80-х років (передусім київської, до якої належав сам автор тексту). У формуванні у тодішньої молоді нерадянського (чи не зовсім радянського) світогляду головну роль відіграли рок-музика (як західні, так і перші українські гурти), різні «ворожі голоси», не заідеологізована частина літератури тощо. Проте був для цього у київської молоді (а у львівської чи луцької тим більше) ще один чинник, який не мала молодь Росії. Віктор Каспрук пише про те, що їхня молодіжна компанія мала змогу отримувати грамплатівки та періодику з Польщі: були серед них співаки Czesław Niemen, Maryla Rodowicz, Marek Grechuta, групи «Skaldowie», «Czerwone Gitary», «Brebaut», «Alibabki», «No To Co», «Bajm». А читалися тижневики «Polityka», «Perspektywy», «Kultura» та газета «Życie Warszawy» [Див. про це також: 2]. «А оскільки в польській пресі (навіть партійній) досить часто з'являлися передруки з західних газет і журналів, вартість такої інформації було важко переоцінити. Що дуже важливо: і ця інформація, і музика не фільтрувалися Москвою» [5, с. 59]. І ще одна цікава інформація: «...на початку 1970-х років режим ініціював створення при МВД руху «юних дзержинців», котрий формально мав на меті допомогати тогочасним правоохоронним органам у підтриманні порядку у молодіжному середовищі шляхом патрулювання вулиць разом з міліцією. Проте часто такі «юні дзержинці» використовувались владою для участі у придушенні молодіжних протестів в інших республіках і у себе вдома» [5, с. 59]. Автор наводить приклад такого використання київських «дзержинців», коли на початку 1970-х сталися студентські заворушення у Литві.

Особливе місце у збірці займають лірико-філософські есе Віталія Пономарьова, які присвячені Києву останніх десятиліть. Автор згадує особливості

тоталітарного тиску на особистість і суспільство за доби «розвинутого соціалізму»: соціальна нерівність, примусове зросійщення, отруєння свідомості комуністичною ідеологією, всевладдя «компетентних органів», – а також пригадує окремі прояви громадянської непокори політиці радянської держави. В останньому есе («Вітер зі Сходу») Пономарьов пише про поширення в країнах Західної Європи «московського синдрому» – емоційної та розумової залежності від Росії, – якраз напередодні масового вторгнення російської армії до України 24 лютого 2022 року.

Ще одному лауреатові премії «Сучасності» Ігореві Лосєву належить стаття «Чому це сталося?», написана навесні 2010 року, але тоді не опублікована у зв'язку з припиненням виходу у світ журналу «Сучасность»; не вмістили її і в ті номери, які пов'язані зі спробою відновити випуск журналу у два наступні роки. Мабуть, даремно. Стаття містить цікаві спостереження та достатньо ґрунтовну аналітику, що пояснює причини занепаду «помаранчевої влади» та переходу президентської посади до Віктора Януковича, і багато які її висновки мали би ще тоді прозвучати публічно: «Сьогодні в Україні новою офіційною верхівкою докладаються великі зусилля до створення авторитарного режиму з деякими рисами тоталітаризму на антиукраїнській ментально-політичній основі. Фактично формується антиукраїнська диктатура, жорстко підпорядкована іноземному чиннику» [5, с. 79]. І далі: «Чорноморський флот РФ веде в Криму велику політичну роботу, здійснює значний комплекс пропагандистських акцій, спрямованих проти України. Кінцевою метою перебування цього флоту в Україні є анексія міста Севастополя і Кримського півострова, а також періодичне штучне провокування різних видів політичної напруги, нестабільності на українському Півдні. Російське військове угруповання в Криму є реальною загрозою соборності й державному суверенітету України» [5, с. 79–80]. Ці й інші застереги виправдалися. Мають актуальність для сьогодення і політичні характеристики та портрети «помаранчевих» лідерів. «Всупереч усім кремлівським казкам про ЦРУ, що отруїло наркотиками помаранчі на Хрещатику і профінансувало Майдан, насправді стався стихійний виступ спочатку киян, а потім усієї патріотичної частини українського народу, – пише І. Лосєв. – Цьому народові через відсутність якихось кращих можливостей довелося віддати виборену владу тим, хто стояв на трибуні помаранчевого Майдану. Проте майже всі вони були «пташенятами гнізда Кучми», роками працювали з ним, з його урядом, з його депутатами в парламенті, то ж ніякого іншого політичного досвіду не мали. А досвід кучмізму – це підклимні інтриги, візантійщина, змови і підступні зради, це неприциповість, жага влади, угодовство і політична корупція» [5, с. 81–82]. Жорстко та безкомпромісно, проте спокійно й аргументовано – всього цього нерідко не вистачає сучасним українським політаналітикам.

Нарешті, вартий уваги текст Сергія Грабовського «Як завершилася Доба Івана Дзюби. Хроніки

початку 2022 року», створений в жанрі своєрідного дайджесту публікацій упорядника збірки в газеті «День», яка тоді ще регулярно виходила у світ. Утім, це не зовсім дайджест, адже публікації ці наведені повністю, без купюр, щоб засвідчити перебіг подій і тодішню їхню оцінку як політиками й інтелектуалами, так і самим автором. У тексті від 3 січня після наведених висловлювань західних політиків що не слід постачати Україні будь-яку зброю, бо це спровокує погіршення ситуації, мовляв «подаліше воєнне загострення не принесе Україні більшої безпеки», міститься таке резюме: «Отже, лише дипломатія та папірці різного ґатунку спинять Путіна, а посилення українського війська – це «подаліше воєнне загострення». А якщо Путін укотре начхає на західних партнерів (як він це робив, скажімо, в Сирії) та піде вперед? Що ж, деякі західні експерти радять уряду України вже сьогодні почати готувати бази для партизанських дій у Карпатах і лісах Галичини та Волині, мовляв, це буде єдиний шанс...» [5, с. 98–99]. При цьому Росія не приховувала ані тактичних, ані стратегічних своїх намірів. У тексті за 24 січня, зокрема, зазначено: «Олексій Журавльов – перший заступник голови комітету Держдуми з оборони – днями надривно кричав в ефірі центрального телеканалу РФ про те, як Росія знищить західні країни, постійно переважаючи свій виступ нецензурною лайкою (дозволю собі її вилучити, і без неї все зрозуміло): «Там [на Кубі й у Венесуелі – авт.] будуть, сволота, наші ракети! І ядерні ракети будуть, і не тільки там. Піндоси нехай бояться!.. І ці шавки, які в Прибалтиці в'якають... ми їм дамо захист, але він їм не сподобається... Десять, сто тисяч піндосів побіжать, зарази, чіпляючись за шасі літаків! Вони debilі, вони не розуміють, що відбувається... Ми говоримо: все, завтра вам хана!.. Ви будете знищені, повністю – і Європа, і Америка... Ми вас знищимо відразу! Вас просто не існуватиме». Нагадаю, це слова офіційної особи на державному телеканалі – слова, за які ніхто не вибачився» [5, с. 117]. А в тексті за 22 лютого – якраз напередодні вторгнення – читаємо такий висновок: «І от, порівнюючи 1968-й і 2022-й, сиджу біля комп'ютера та міркую: невже ж зміни, які відбулися після падіння СРСР у Російській Федерації, виявилися настільки мізерними, що з публічними протестами проти агресії і тоді, і зараз вийшло практично така сама кількість людей? Чи, може, росіяни, навіть їхня молода еліта, настільки залякані, що бояться путінської тіні? Чи, з іншого боку, можливо, що і тоді, і зараз як серед освічених верств, так і простолюду беззастережно домінує імперський шовінізм? Не знаю. Але, принаймні, у ті часи існували дуже реальні підстави для зробленої Висоцьким констатації:

“И нас хотя расстрелы не косили,

Но жили мы, поднятъ не смея глаз...”

А зараз що? Невже Росія перебуває у колі замкненого історичного часу? Невже годі сподіватися на бодай незначне посилення у її культурі впливу «лінії Герцена-Сахарова»? І невже українці приречені довіку жити поряд із імперським монстром? Якщо так,

слід робити висновки, причому радикальні, щодо цього монстра» [5, с. 136]. Втім, у цьому компендіумі є не тільки гострополітичні, а й історичні тексти, що теж мають неабияку актуальність. Скажімо, текст «Які непрості наслідки може мати «умиротворення» агресора» [5, с. 117] за 26 січня розкриває багатопланові наслідки Мюнхенської угоди, передусім у вигляді національної травми, коли зражені демократичним Заходом чехи в більшості своїй активно працювали на благо гітлерівської Німеччини; у 1939-41 роках, виявляється, близько чверті танків Вермахту були чеського виробництва, і в наступні роки без зброї чеської конструкції та продукції промисловості й сільського господарства нацисти не змогли б настільки ефективно воювати.

Усі ці тексти характеризували те, що упорядник назвав «добом Івана Дзюби» в загальних рисах. Звичайно, охопити всі прояви цієї доби було неможливо. Проте багато які характерологічні риси та маловідомі сюжети показати вдалося. Наступний розділ присвячений журналу «Сучасність». Відкриває його стаття Віталія Пономарьова «Традиції та «Сучасність»», у якій відзначено, зокрема, що у 1990-х і на початку 2000-х журнал, керований Іваном Дзюбою та творений «на пафосі ентузіазму», став важливим чинником культурного життя. Його авторами стало чимало провідних українських літераторів і науковців різних поколінь, і за умов кризи книговидавництва журнал став «майданчиком зустрічі» інтелектуальної спільноти. В. Пономарьов нагадує, що «Оксана Забужко у середині 1990-х років навіть запропонувала при оцінці кількості українських інтелектуалів виходити із числа читачів цього видання (наклад «Сучасності» зазвичай був 2 000 примірників, і кожний примірник читали принаймні двоє)» [5, с. 137]. Проте далі ситуація на книжковому ринку змінилася на краще, натомість «журнал позбувся частини меценатської підтримки» [5, с. 138]. Пономарьов спростовує неточну інформацію, яка міститься у Вікіпедії: мовляв, «протягом останніх п'яти років журнал тричі був змушений призупиняти вихід через постійний брак коштів, зміну інвесторів, засновників, головних редакторів і творчих колективів» [4]. Насправді таке трапилося тільки раз – у 2010-11 роках.

Та «Сучасність», яку можна назвати «класичною», з 1961 по 2007 рік виходила під гаслом «Література, мистецтво, суспільне життя» (після перенесення журналу в Україну до цього додалася ще «наука»). Активну участь у створенні журналу брали очільник польського незалежного журналу «Kultura» Єжи Гедройць і група ліберальних українських націоналістів, які виступали на шпальтах цього журналу. Десять років із моменту перенесення журналу в Україну Дзюба був його головним редактором (номінально співредактором, але інші співредактори, які змінювали один одного, не були українськими громадянами й основний свій час проводили за кордоном), а потім – головою та співголовою редакційної ради. У 2008 році тематичні рамки помітно розширилися: «Політика, історія, література, наука, культура, мис-

тецтво, суспільне життя». Не випадково, мабуть, на перше місце була винесена політика. До цього головними редакторами були науковці та літератори. Тепер журнал очолив політичний журналіст, і художньої літератури й культурології в ньому стало помітно менше.

Але повернемося до вміщених у збірці текстів. Дві статті історика Олександра Дубини – «Співець смітників і борделів» й «Освічені, інтелігентні та підготовлені» – видається, мають бути цікавими не тільки для тих, кому цікаві часи Кучми та Януковича. Перша присвячена писанням Олеся Бузини, друга – Дмитру Табачнику й іншим політичним діячам такого ж ґатунку. Ці персонажі тривалий час були у фокусі уваги Івана Дзюби, і не з суто наукового інтересу; адже «спадщина чорносотенців-малоросів нині «востребована» і активно використовується в боротьбі проти України – їхніми ідеологічними спадкоємцями і тими, хто мислить умовну «Україну» лише як «часть русского мира» [1, с. 3]. Олександр Дубина продовжив і доповнив розпочату Дзюбою критику; той, зокрема, ще у другій половині 1990-х з академічною ретельністю довів, що ескапади на адресу Шевченка Бузина «запозичив» із чорносотенної та юдофобської газети «Кіевлянинь». Але Бузину це не спинило і не могло спинити. Він пише «Тайну історію України-Руси» – від Трипілля до XXI століття; як зазначає історик, «у своєму програмному творі він не знайшов жодного позитивного персонажа! Всі були або головорізами, або ставевими розпусниками, або п'яничками й наркоманами» [5, с. 150]. Таких самих персонажів Бузина знайшов в історії Грузії, і в історії інших держав. Справді, «співець смітників і борделів». Але займався цей популярний автор багатотиражних видань певного ґатунку й куди серйознішими справами: готував підґрунтя для російської анексії Криму та східної України. Щодо Криму, то тут усе традиційно: мовляв, це дарунок «дядьки Хрущова», й історик Дубина на фактах показує нікчемність «подарункової» аргументації. А от щодо східної України, то, виявляється, Путін у своїй пропаганді копіює писання Бузини. Мовляв, «українофил Ленин отстегнул в порыве чувств Скрыпнику и компании» чималий шматок землі, який включав «Харьковские и Екатеринославские губернии с Донецким угольным бассейном – берите и украинизируйте!» [5, с. 142–143]. Тобто «українізуйте» етнічні українські землі, іронізує Дубина та продовжує цитувати – їх, мовляв, «и бросили в ненасытную пасть новорожденной советской Украины», а та «слопала и не поперхнулась» [5, с. 143]. Отож тепер постає запитання: чи то Путін своєчасно прочитав писання Бузини, чи то Бузина задалегідь писав усе оце у багатотиражних «українських» виданнях за чиєюсь вказівкою?

Іще дві статті збірки, авторства Олександра Шморгуна та Сергія Пролесєва, присвячені критиці текстів Ігоря Каганця, один із яких був надрукований у «Сучасності» №7, 2008, а інший зверстаний і в останній момент зупинений у друці Іваном Дзюбою. Не вдаючись у деталі цієї критики (зрештою, Кага-

нець достатньо відомий у певних колах автор), зауважу, що у часи т.зв. «постправди» професійні розбір і деконструкція ідеологем і міфологем, які обіцяють загалу «повну й остаточну» істину про геть усе на світі – річ вельми потрібна.

Неминуче запитання: наскільки має рацію упорядник збірки у своїх інвективах щодо головного редактора «Сучасності» у 2008 році Віктора Мороза? Fact-checking «навскидку» дав такий результат: у «Колонці редактора» (новація, судячи з усього, запроваджена Морозом) №5-6, 2008, написано: «Як колись надзвичайно влучно відзначив великий поляк Станіслав Лем: «Деякі національні трагедії не мають антракту» [3, с. 3]. Проте цей афористичний вислів насправді належить зовсім іншому визначному полякові, Станіславу Ёжи Лецу. Є різниця? Sapienti sat.

Останній розділ збірки зветься «Камо грядеши?» і містить дві статті. Одна з них – «Тоталітарна міфологія сьогднішньої Росії: стислий абрис» – написана Сергієм Грабовським, інша – «Екологічні загрози війни» – Тетяною Гардашук. Ці статті належать уже до часу повномасштабного російського вторгнення, коли період, названий упорядником «добою Івана Дзюби», завершився, і почалася інша доба, проте наукові й етичні традиції, пов'язані з героєм збірки, не згасли. Принаймні, таке враження не випадково виникає у читачів. У статті Сергія Грабовського увага зосереджена на феномені тоталітаризму, його відмінності від авторитаризму та на появі неототалітаризмів, «які поєднують як риси «класичного» тоталітаризму ХХ століття, так і новації, пов'язані з «гібридною» агресією та потужним впливом на маси на основі науково-технологічного прогресу» [5, с. 183], на розвиненій тоталітарній міфології як цілісній системі пояснення світу та програмування дій як індивідів, так і мікро- та макрогруп. Автор підкреслює, що йдеться «про тоталітарну міфологію, яка формує «паралельну реальність», точніше, «замість реальної-реальність», такий собі «твердий» хронотоп-симулякр, зруйнувати який «м'якою силою» та контр-пропагандою принципово неможливо. Адже йдеться не про пропаганду, поєднану з репресіями, як за авторитаризму, а про незмірно глибокий, ефективніший і жорсткіший вплив на людську свідомість і підсвідомість, на всі сторони буття, які набувають ірреальних рис, але стають майже незборимою реальністю» [5, с. 183]. Як найнебезпечніший зразок такого неототалітаризму у статті змальована сучасна Росія; однією з чільних підвалин її буття є міфологія, пов'язана з т.зв. «Великою Вітчизняною війною». Автор здійснює детальну, засновану на фактах деконструкцію цієї міфології і доходить висновку, що «авторитаризм як жорстка недемократична система може припинити існування та перейти в щось інше або внаслідок зовнішнього тиску, або внаслідок внутрішніх процесів» [5, с. 221]; натомість «тоталітаризм як такий можна ліквідувати, тільки знищивши тоталітарну державу», «всі інституції, як офіційні, так і напівофіційні, як «згори», так і «знизу», а також про зна-

чуці символи та соціально-міфологічні системи» [5, с. 221].

Схожі висновки робить Тетяна Гардашук, описавши та проаналізувавши вчинені під час широко-масштабної війни злочини Росії, пов'язані з руйнацією українського довкілля. «По суті, росіяни під час агресії в Україні окрім бруталного використання зброї проти цивільного населення та атак цивільної інфраструктури, перетворюють на зброю практично всі ресурси, у тому числі їжу і воду, завдаючи одночасної непоправної шкоди природі та природним екосистемам, підриваючи основи життя як такого. Тому для зниження масштабів шкоди й екологічної вартості війни слід, насамперед, припинити російську агресію, а також домогтися демілітаризації та денуклеаризації РФ» [5, с. 229].

Загалом «Сучасність The Last» не містить художньої літератури (якщо не рахувати есе Віталія Пономарьова), тут ідеться про «суспільне життя» у сенсі «класичного періоду» журналу, включно з політикою, історією та культурою. Проте збірка – не журнал, вона лише «римується» з ним, це самостійне явище, і, видається, вона з інтересом буде прочитана як шанувальниками «класичної» «Сучасності», так і тими, хто тільки чув про неї.

1. Дзюба Іван Михайлович. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. Київ: Києво-Могилян. акад., 2011. 503 с.
2. І. Грабовська, С. Грабовський, В. Крисаченко, К. Настояща, Л. Чупрій. Латентні західноєвропейські дискурси в українській філософії та соціології доби УРСР: монографія. Тернопіль: Вид-во «Крок», 2022. 229 с.
3. Мороз Віктор. Після весни. Колонка редактора. *Сучасність*. №5-6. 2008. С. 3–5.
4. Сучасність (журнал). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_\(%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_(%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB))
5. СУЧАСНІСТЬ THE LAST. ІВАН ДЗЮБА ТА ЙОГО ДОБА. *Науково-популярне видання*. Упорядник Сергій Грабовський. Київ: Міленіум, 2023. 234 с. URL: <https://www.filosof.com.ua/tpost/4d3sa1tpi1-vipusk-naukovo-populyarnogo-vidannya-suc>
6. Шаповал Ю. Іван Дзюба: інтернаціоналізм чи русифікація? (До історії запитання). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 33. С. 33–50.

References

1. Dziuba Ivan Mykhailovych. (2011). *Nahnitannia moroku. Vid chornosotentsiv pochatku XX stolittia do ukrainofobiv pochatku stolittia XXI*. Kyiv: Kyievo-Mohylian. akad. 503 p. (in Ukrainian).
2. I. Hrabovska, S. Hrabovskyi, V. Krysachenko, K. Nastoiashcha, L. Chuprii. (2022). *Latentni zakhid-*

- noievropeiski dyskursy v ukrainskii filosofii ta sotsiologii doby URSS: monohrafiia* [Latent Western European discourses in Ukrainian philosophy and sociology of the Ukrainian SSR era: monograph]. Ternopil: Vyd-vo «Krok». 229 p. (in Ukrainian).
3. Moroz Viktor. (2008). *Pislia vesny. Kolonka redaktora* [After spring. Editor's column]. *Suchasnist*. №5-6. Pp. 3–5. (in Ukrainian).
  4. *Suchasnist (zhurnal)* [Modernity (magazine)]. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_\(%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_(%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB)) (in Ukrainian).
  5. *SUCHASNIST THE LAST. IVAN DZIUba TA YOHO DOBA* [THE LAST PRESENT. IVAN DZYUBA AND HIS AGE]. *Naukovo-populiarne vydannia*. Uporiadnyk Serhii Hrabovskyi. (2023). Kyiv: Milenium. 234 p. URL: <https://www.filosof.com.ua/tpost/4d3sa1tpi1-vipusk-naukovo-populyarnogo-vidannya-suc> (in Ukrainian).
  6. Shapoval Yu. (2007). *Ivan Dziuba: internatsionalizm chy rusyfikatsiia? (Do istorii zapytannia)* [Ivan Dzyuba: internationalism or Russification? (To the history of the question)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 33. Pp. 33–50. (in Ukrainian).

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 35

Друкується за авторською редакцією

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Передрук статей та розміщення їх в Інтернеті може бути здійснено тільки з дозволу автора та відповідального редактора Українознавчого альманаху.

Підписано до друку 22.10.2024 р. Формат 60×84½. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 18,5. Обл.-вид. арк. 17,8. Замовлення № 57
Наклад 100 прим.

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»

м. Київ, вул. Кирилівська, 60

Тел.: +38 (067) 849-34-60

+38 (044) 222-50-84

E-mail: milenium_ofis@ukr.net